

КОНЦЕПЦІЯ КОМПЛЕКСНОГО РОЗВИТКУ (МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ) БАБИНОГО ЯРУ

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «БАБИН ЯР»

КОНЦЕПЦІЯ

КОМПЛЕКСНОГО РОЗВИТКУ (МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ) БАБИНОГО ЯРУ

З РОЗШИРЕННЯМ МЕЖ
НАЦІОНАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО
ЗАПОВІДНИКА «БАБИН ЯР»

Редакція друга, виправлена та доповнена

УДК 908 [342.36+323.171] :008 «Бабин Яр»

К 65

Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / Геннадій Боряк (голова), Олександр Лисенко, Віталій Нахманович, Анатолій Подольський (заступники голови), Тетяна Пастушенко (секретар) [та ін.] ; Інститут історії України НАН України. – Ред. 2-га, випр. та допов. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. – 200 с. : іл.

У Концепції представлено цілісне бачення меморіалізації Бабиного Яру як особливого місця пам'яті. Запропоновано створення на території Бабиного Яру меморіального парку та музейного комплексу, який складатиметься з Меморіального музею Бабиного Яру та Українського музею Голокосту. Детально розглянуто контексти процесу меморіалізації, наслідком яких є певні виклики, що мають бути подолані на шляху до створення меморіалу. Викладено пропозиції щодо розв'язання юридично-правових, адміністративно-фінансових та містобудівних проблем. Подано пропозиції щодо тематичної структури майбутніх музейних експозицій, тематичні карти меморіального простору Бабиного Яру та роз'яснення ключових термінів.

УДК 908 [342.36+323.171] :008 «Бабин Яр»

Затверджено та рекомендовано до друку рішенням Ученої ради Інституту історії України НАН України (протокол № 3 від 25 березня 2021 р.)

В оформленні використано фрагменти кращих проектів, поданих на Міжнародний конкурс ідей створення Меморіального парку «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь» (2015–2016), та художніх робіт українських школярів, присвячених Бабиному Яру.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Геннадій Боряк (голова), член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України

Владислав Гриневич, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Михайло Гутор, кандидат політичних наук, завідувач архівного відділу Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»

Наталія Кашеварова, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України

Сергій Кот, кандидат історичних наук, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України

Віктор Крупина, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Фелікс Левітас, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичної і громадянської освіти ІППО Київського університету імені Бориса Грінченка

Олександр Лисенко (заступник голови), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

Віталій Нахманович (заступник голови), провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру

Тетяна Пастушенко (секретарка), кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України

Іван Патриляк, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Анатолій Подольський (заступник голови), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, директор Українського центру вивчення історії Голокосту

Ігор Пошивайло, кандидат історичних наук, заслужений діяч мистецтв України, директор Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності

Олександра Сабецька, магістриня права, помічниця-консультантка депутата Київської міської ради

Володимир Сімперович, кандидат історичних наук, учений секретар Національного музею історії України у Другій світовій війні

Михайло Тяглий, науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, відповідальний редактор наукового часопису «Голокост і сучасність: студії в Україні та світі»

Андрій Шуляр, архітектор, урбаніст, співзасновник агенції Urban Curators

Вікторія Яременко, кандидатка історичних наук, начальниця наукового відділу Українського інституту національної пам'яті

РЕЦЕНЗЕНТИ

Вадим Альцкан (*Меморіальний музей-архів Голокосту, США*)

Олег Бажан (*Інститут історії України НАН України, Київ*)

Мартін Дж. Блеквелл (*Університет Стетсона, США*)

Микола Боровик (*Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*)

Антон Вайс-Вендт (*Норвезький центр досліджень Голокосту та релігійних меншин*)

Ігор Винокуров (*Центр юдаїки, Національний університет «Києво-Могилянська академія»*)

Міша Габович (*Науково-дослідний інститут «Фундація ім. Айнштейна», Німеччина*)

Олексій Гарань (*Національний університет «Києво-Могилянська академія»*)

Гвідо Гаусман (*Інститут досліджень у Східній та Південно-Східній Європі ім. Лейбніца при Регенсбурзькому університеті, Німеччина*)

Оля Гнатюк (*Центр східноєвропейських студій Варшавського університету, Польща*)

Семен Голдін (*Єврейський університет в Єрусалимі*)

Максим Гон (*Рівненський державний гуманітарний університет*)

Франк Голчевські (*Гамбурзький університет, Німеччина*)

Іван Дерейко (*незалежний дослідник, Київ*)

Петро Долганов (*Рівненський державний гуманітарний університет*)

Енн Епплбом (*Університет Джонса Гопкінса, США*)

Сергій Єкельчик (*Університет Вікторії, Канада*)

Леонід Зашкільняк (*Львівський національний університет ім. Івана Франка*)

Олена Іванова (*Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна*)

Олег Калакура (*Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ*)

Георгій Касьянов (*Інститут історії України НАН України, Київ*)

Андрій Козицький (*Львівський національний університет ім. Івана Франка*)

Джі-Хан Лім (Університет Соган, Південна Корея)
Євген Магда (ГО «Інститут світової політики», Київ)
Павло-Роберт Маґочій (Торонтський університет, Канада)
Микола Михайлуца (Одеський національний морський університет)
Іван Монолатій (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ)
Норман Наймарк (Стенфордський університет, США)
Уве Ноймеркер (Меморіал убитим євреям Європи, Німеччина)
Таня Пентер (Гайдельберзький університет, Німеччина)
Сергій Плохій (Гарвардський університет, США)
Дітер Поль (Інститут історії Альпійсько-Адріатичного університету, Австрія)
Андрій Портнов (Європейський університет «Віадрина», Німеччина)
Сергій Рябенко (Український інститут національної пам'яті, Київ)
Тетяна Себта (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ)
Кай Струве (Інститут історії Університету ім. Мартіна Лютера, Галле, Німеччина)
Олена Стяжкіна (Інститут історії України НАН України, Київ)
Дмитро Титаренко (Донецький юридичний інститут МВС України, Кривий Ріг)
Олександр Удод (Інститут історії України НАН України, Київ)
Александр Флоріан (Національний інститут вивчення Голокосту ім. Елі Візеля, Румунія)
Борис Черні (Університет Кан-Нормандія, Франція)
Юрій Шаповал (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ)
Світлана Шліпченко (Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України; Центр урбаністичних студій, Київ)
Ігор Щупак (Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Дніпро)

ЗМІСТ

Вступ	11
1. Бабин Яр: історія і сучасність	13
2. Пам'ять Бабиного Яру: системні виклики.....	14
3. Мета і завдання Концепції.....	15
4. Світоглядні та ціннісні засади Концепції.....	16
5. Об'єкти пам'яті Меморіалу.....	19
6. Структура Концепції.....	21
Частина 1. Меморіальний простір Бабиного Яру	22
Розділ 1.1. Загальні положення.....	23
1.1.1. Структура меморіального простору Бабиного Яру.....	25
1.1.2. Місія меморіального простору Бабиного Яру.....	28
1.1.3. Філософія меморіального простору Бабиного Яру.....	29
1.1.4. Завдання меморіального комплексу.....	31
1.1.5. Цільові аудиторії меморіального комплексу.....	32
Розділ 1.2. Меморіальний парк «Бабин Яр».....	33
1.2.1. Територія Меморіального парку.....	35
1.2.2. Філософія та завдання Меморіального парку.....	36
1.2.3. Можливості та обмеження втручання в меморіальний простір.....	37
Розділ 1.3. Меморіальний музей Бабиного Яру.....	39
1.3.1. Бабин Яр як історичний символ.....	41
1.3.2. Місія Меморіального музею Бабиного Яру.....	42
1.3.3. Філософія експозиції Меморіального музею Бабиного Яру.....	43
1.3.4. Загальна структура експозиції Меморіального музею Бабиного Яру.....	44
Розділ 1.4. Український музей Голокосту.....	47
1.4.1. Голокост в історичній перспективі.....	49
1.4.2. Голокост у пам'яттєвій перспективі.....	52
1.4.3. Світовий досвід меморіалізації Голокосту.....	53
1.4.4. Український контекст меморіалізації Голокосту.....	56
1.4.5. Місія та завдання Українського музею Голокосту.....	58
1.4.6. Філософія експозиції Українського музею Голокосту.....	59
1.4.7. Загальні принципи побудови експозиції Українського музею Голокосту.....	60

Частина 2. Гуманітарні контексти меморіалізації Бабиного Яру.....	64
Розділ 2.1. Історичний контекст.....	65
2.1.1. Україна в європейській історії.....	67
2.1.2. Історія народів України, міжетнічних і міжконфесійних відносин та етнонаціональної політики.....	69
2.1.3. Бабин Яр в історії України.....	70
2.1.4. Голокост у світовій історії.....	72
2.1.5. Голокост в українській історії.....	73
Розділ 2.2. Меморіальний контекст.....	75
2.2.1. Способи й форми меморіалізації трагічних подій минулого.....	77
2.2.2. Бабин Яр у системі меморіальних комплексів загальнонаціонального значення.....	79
Розділ 2.3. Пам'яттєвий контекст.....	81
2.3.1. Національна пам'ять.....	83
2.3.2. Пам'ять спільнот.....	84
2.3.3. Особиста та родинна пам'ять учасників подій.....	88
2.3.4. Пам'ять і меморіалізація – сучасний міжнародний досвід.....	90
2.3.5. Конфлікти пам'яті та перспективи їх розв'язання.....	92
Розділ 2.4. Соціальний контекст.....	95
2.4.1. Творення єдиної української політичної нації.....	97
2.4.2. Сучасна етнополітична ситуація й етнонаціональна політика в Україні.....	100
2.4.3. Налагодження міжетнічних відносин.....	103
2.4.4. Поточна громадська та державна активність у меморіальному просторі.....	105
2.4.5. Розвиток суспільної солідарності та співпраці.....	107
Розділ 2.5. Цивілізаційний контекст.....	109
2.5.1. Цивілізаційні контексти історії України.....	111
2.5.2. Ціннісно-культурні контексти історії та історичної пам'яті.....	113
2.5.3. Ціннісно-культурні контексти історії й пам'яті про Голокост.....	115
2.5.4. Цивілізаційний вибір України.....	117
Частина 3. Практичні аспекти реалізації Концепції.....	120
Розділ 3.1. Містобудівний контекст.....	121
3.1.1. Історична топографія меморіального простору.....	123
3.1.2. Містобудівна ситуація в меморіальному просторі.....	127
3.1.3. Містобудівні проекти в межах меморіального простору.....	133
3.1.4. Функціональне навантаження меморіального простору.....	137
3.1.5. Принципи сталого розвитку.....	140

Розділ 3.2. Юридично-правовий контекст.....	143
3.2.1. Юридичні підстави комплексної меморіалізації Бабиного Яру.....	145
3.2.2. Меморіальні інституції.....	146
3.2.3. Юридичні проблеми співпраці державних і недержавних структур.....	149
3.2.4. Перспективи та механізми розв'язання юридично-правових проблем.....	150
Розділ 3.3. Адміністративно-фінансовий аспект.....	153
3.3.1. Інституційне забезпечення.....	155
3.3.2. Менеджмент і кадрове забезпечення.....	159
3.3.3. Фінансове забезпечення.....	160
3.3.4. Інформаційне забезпечення.....	161
Додатки.....	164
Додаток 1. Тематичний план експозиції Меморіального музею Бабиного Яру.....	165
Додаток 2. Тематичний план експозиції Українського музею Голокосту....	171
Додаток 3. Ключові терміни.....	179
Додаток 4. Графічні матеріали.....	189

ВСТУП

1. Бабин Яр: історія і сучасність

Бабин Яр у всьому світі відомий як один із найвизначніших і найвиразніших символів Голокосту. Разом із тим як місце пам'яті він має низку суттєвих відмінностей від інших місць масового вбивства євреїв нацистами під час Другої світової війни.

По-перше, під час нацистської окупації Києва 1941–1943 рр. Бабин Яр став місцем страти та поховання не лише євреїв, а й інших груп, які були об'єктом нацистських переслідувань за расовими, політичними та іншими мотивами: ромів, полонених червоноармійців, пацієнтів психіатричної лікарні, цивільних заручників, активістів українського націоналістичного руху та комуністичного підпілля, в'язнів Сирецького табору поліції безпеки та СД. Вони становили майже третину загальної кількості жертв Бабиного Яру, киян і мешканців інших регіонів України, яка, за різними оцінками, складає від 70 до 100 тис. осіб.

По-друге, у повоєнні радянські часи Бабин Яр виявився місцем техногенної Куренівської катастрофи 1961 р., що, за деякими даними, також забрала життя до 1,5 тис. людей. Пізніше Бабин Яр став місцем постійного зіткнення між громадськістю, насамперед єврейською, а також українською та російською, яка прагнула гідно вшанувати пам'ять жертв Голокосту, з одного боку, та владою, що спершу намагалася взагалі знищити сам яр та пам'ять про його жертв, а згодом наполегливо перетворювала його на складову міфу про «безіменних жертв» з числа полонених червоноармійців і «мирних радянських громадян», – з іншого. На ті часи припадають спроби певних маргінальних груп узагалі заперечити трагедію Бабиного Яру й подати її у вигляді «єврейського міфу».

Зрештою, у незалежній Україні Бабин Яр перетворився на місце формування кількох окремих моделей історичної пам'яті різних етнічних, політичних, конфесійних та інших соціальних груп і громадських організацій, що репрезентують нащадків жертв нацизму та комунізму. Це призводить до фрагментації пам'яті про драматичні події війни та ускладнює спільне розуміння трагічних сторінок минулого, показово проявляється у встановленні численних пам'ятних знаків, присвячених цим жертвам (як групам, так і окремим особам). Потрібно також узяти до уваги той факт, що ще за часів Російської імперії Бабин Яр був оточений низкою кладовищ, які у природний спосіб сформували багатоконфесійний некрополь. У повоєнний період його було майже повністю зруйновано, а потім значною мірою забудовано. На жаль, цей процес триває.

Усе це призвело до того, що фактична історія Бабиного Яру є набагато тривалішою, ніж період Голокосту та нацистської окупації, що має бути враховано та відображено в будь-яких проєктах його меморіалізації.

Нині Бабин Яр і прилеглий некрополь – це переважно невпорядкований простір громадського парку та лісопаркової зони, де у хаотичному порядку встановлено понад 30 пам'ятників, пам'ятних знаків, а також їхніх груп, що не формують жодного цілісного архітектурного та ландшафтного ансамблю. Кількість цих пам'ятних знаків збільшується майже щорічно.

Ще вільна від забудови територія Бабиного Яру та історичного некрополя нині переважно входить до складу Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», Лук'янівського державного історико-меморіального заповідника, що охоплює також Військове кладовище, парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва «Кирилівський Гай» та об'єкт природно-заповідного фонду «Реп'яхів Яр».

Нині громадська та державна ініціатива перейшла від встановлення окремих пам'ятників до проєктів створення музеїв, великих меморіальних комплексів, а також повного чи часткового впорядкування меморіального простору Бабиного Яру. Потрібно зазначити, що дотепер у Києві немає жодного окремого музею, присвяченого історії і трагедії Бабиного Яру та історії Голокосту.

2. Пам'ять Бабиного Яру: системні виклики

Описаний стан увічнення пам'яті Бабиного Яру є наслідком набагато складніших проблем розвитку українського суспільства, як-от:

- фактична невизначеність цивілізаційного вибору України, радикальні розбіжності у поглядах на подальший її розвиток у суспільстві, зокрема пов'язані з різною історичною долею окремих етнічних, конфесійних і мовно-культурних спільнот;
- брак сформованої цілісної візії та політики історичної пам'яті, боротьба різних моделей пам'яті, домінування політичної кон'юнктури;
- брак цілісної та послідовної державної етнонаціональної політики, що, зокрема, передбачала би системну інтеграцію різних етнічних спільнот до єдиної політичної нації;
- групова обмеженість, брак емпатії та «егоїзм» пам'яті окремих спільнот і груп, які виступають від імені жертв нацизму;
- брак суспільної солідарності й досвіду співпраці держави та громадянського суспільства;
- брак комплексної візії історії України в європейському та світовому контекстах;
- брак цілісної містобудівної політики, зокрема в Києві – столиці Української держави;
- небажання конструктивно враховувати сучасний досвід інших суспільств і держав у політиці пам'яті й меморіалізації трагедій такого масштабу.

Без розв'язання зазначених проблем, напевно, неможливо остаточно вирішити питання комплексної меморіалізації такого знакового у світовому та українському вимірах простору, як Бабин Яр. Водночас послідовні зусилля із розв'язання проблеми меморіалізації Бабиного Яру суттєво сприятимуть вирішенню загальних питань політики пам'яті та розвитку України.

Автори вважають, що надійною запорукою розв'язання проблеми комплексної меморіалізації Бабиного Яру є свідомо конструктивна співпраця всіх державних установ, наукових закладів, громадських організацій, етнічних і релігійних громад, що ставлять своїм завданням збереження історичної пам'яті. Першим кроком до втілення у життя цієї Концепції має стати консолідація зусиль усіх сторін, щиро зацікавлених у гідному вшануванні пам'яті жертв Голокосту та всіх жертв Бабиного Яру.

3. Мета і завдання Концепції

Метою Концепції є представлення українській і світовій громадськості цілісної візії меморіалізації Бабиного Яру як особливого місця пам'яті. Її автори прагнули шляхом інтегрування наявного масиву знань з історії Голокосту, про масові вбивства нацистами євреїв та інших категорій жертв на території Бабиного Яру розкрити основний задум меморіалізації Бабиного Яру та розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» через формування універсального тришарового місця пам'яті. Багатовекторну структуру Концепції зумовлено бажанням її авторів повною мірою презентувати процес меморіалізації Бабиного Яру як надзвичайно важливе та складне явище цивілізаційного характеру, тісно інтегроване у загальну канву трансформування українського суспільства впродовж останніх десятиліть.

Видається важливим, щоб майбутні відвідувачі меморіального простору Бабиного Яру мали можливість через отримання інформації про місце та роль Бабиного Яру в житті Києва досягнути основні етапи історії України, відрефлексувати досвід спільного проживання на землях сучасної України різних етнічних та релігійних громад, побачити проблеми трансформування «домодерного» українського суспільства в «модерне» упродовж останньої третини XIX – перших десятиріч XX ст. Відвідувач/ка меморіального простору, на наше переконання, має почати свою подорож Бабиним Яром з усвідомлення того, що він/вона перебуває у місці пам'яті з багатою і складною історією, і зокрема згадати про досвід більшовицької «модернізації» у передвоєнні десятиліття, результатом якої стало нівелювання традиційних форм суспільних взаємин, масове вбивство інтелігенції та геноцидне знищення селянства.

Наступний (другий) шар історії, за задумом авторів Концепції, має занурити відвідувачів меморіального простору в осмислення реалій Голокосту як глобального явища, поступово розкриваючи перед ними практику масового вбивства цивільного населення в роки гітлерівської окупації України, епіцентром і найбільш яскравим символом якої став київський Бабин Яр. Безперечно, ядром, основним кульмінаційним акцентом другого шару має стати пам'ять про єврейських жертв Бабиного Яру, які становлять близько сімдесяти відсотків усіх убитих нацистами на його території. Водночас (на рівновіддалених від цього пам'яттєвого ядра орбітах) відвідувачі меморіального простору повинні мати змогу «доторкнутися»

до супутніх пам'яткових комплексів Бабиного Яру – про вбитих пацієнтів психіатричної лікарні, ромів, замордованих полонених червоноармійців, розстріляних заручників, закатованих комуністичних і націоналістичних підпільників тощо. Така інклюзивність групових пам'ятей, на нашу думку, відкриє шлях для їхнього примирення через взаємне пошанування, в основі якого лежатиме повага до людського життя, усвідомлення спільної відповідальності громадян однієї країни за долю одне одного та цінність формування толерантного суспільного простору в демократичній державі.

Роль каталізатора у процесі кристалізації ідей толерантності, громадянського суспільства і демократії має відігравати третій шар пам'яті – меморіалізація у меморіальному просторі повоєнної історії Бабиного Яру. Автори Концепції переконані, що правда про жахіття масових страт, учинених нацистами, стане ще рельєфнішою, отримає нові «напівтони» у своїй смисловій гамі, коли відвідувачі меморіального простору матимуть змогу осмислити правду про події Куренівської трагедії, відрефлексувати процеси, пов'язані з тривалою і мужньою боротьбою дисидентів за збереження пам'яті жертв Бабиного Яру в повоєнному СРСР.

З окресленої мети випливають такі завдання:

- створити синергетичну візію меморіального простору Бабиного Яру, який охоплюватиме Меморіальний парк «Бабин Яр», Меморіальний музей Бабиного Яру, Український музей Голокосту; розкрити його структуру, місію та філософію; схарактеризувати основні засади майбутніх експозицій меморіальних музеїв;
- вмістити простір Бабиного Яру і трагічні події, пов'язані з ним, у широку систему координат світової та вітчизняної історії, меморіальний ландшафт України та Європи, багаторівневий пам'яттєвий контекст різних етнічних і соціальних спільнот, пов'язати його з цивілізаційним вибором сучасної України;
- випрацювати практичні рекомендації для містобудівної, фінансово-юридичної та адміністративно-господарської реалізації ідеї створення меморіального простору на базі Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр».

4. Світоглядні та ціннісні засади Концепції

Меморіалізація Голокосту і Бабиного Яру має багатовимірний характер. Феноменологія Катастрофи і Бабиного Яру не обмежується рамками таких вимірів, як пам'яттєві локації, топографія, меморіальний простір одного з найбільших місць масових убивств. Насправді вона ширша і в часовій, і в подієвій, і в смисловій площинах та охоплює багато складових.

За словами американського вченого Майкла Беренбаума, «у світі морального релятивізму Голокост став символом абсолютного зла, а отже, і наріжним каменем усіх цінностей». Новий вимір насильства також на повний зріст ставить проблему сенсів. Усеохопний, тотальний геноцид євреїв умотивовувався не політичними раціями чи міркуваннями територіальних прирощень. Нацисти проголосили масове убивство євреїв під претекстом очищення людського роду.

Водночас Бабин Яр був місцем убивства й інших категорій жертв нацистів. Унаслідок цього Бабин Яр постає нині як спільний некрополь, одне з найбільших місць пекучого болю, що не минає з часом.

Не ігноруючи відмінностей між Голокостом та іншими виявами геноциду, слід брати до уваги те, що з перспективи жертв точного розрізнення причин їхніх страждань і смерті не було. Ця обставина потребує, на переконання українського правозахисника Мирослава Мариновича, дотримання «належних балансів та взаємоузгодженості символік... Правда Бабиного Яру вимагає, щоб згадати всіх, хто тут зустрів свою смерть. Так, як вони стануть перед Богом, де не буде поділу на конфесії та національності. Люди страшного часу на нашій гіркій землі».

Наукове осмислення політичної, соціальної, релігійної феноменології геноциду і Голокосту здійснюється в руслі та широких контекстах політичної теорії. Однак це не перекреслює різні інтерпретації та оцінки тогочасних подій. Американсько-ізраїльський соціолог Ізраель Чарні сполучив суто наукову відповідальність дослідників геноцидів з етичною, сформулювавши низку запитань, які мають обов'язково поставати перед ними: «Чи дотримується автор щирого й нічим не обмеженого усвідомлення трагічності й аморальності будь-якого геноциду? Чи не складається враження, що автор більше схиляється до того, щоб збудити пам'ять власного народу про пережитий ним геноцид, аніж виявляє тривогу щодо всіх людських жертв як таких?».

Водночас безпрецедентність Голокосту ставить осягнення цього явища на межу раціонального і духовно-трансцедентального. Ба більше, інтегральне осмислення Катастрофи видається малопродуктивним поза межами глибокого духовного осягнення, щирого і глибокого співпереживання та діяльної емпатії.

Торкаючись проблеми співчуття у контексті порятунку жертв нацизму, потрібно наголосити на духовній та культурній традиції, соціальній солідарності як основних мотиваційних чинників поведінки рятівників. Без урахування сакрального ставлення до питань життя і смерті неможливо переконливо пояснити дії людей, які рятували від смерті інших, наражаючи себе на смертельну небезпеку.

Автори Концепції намагаються ствердити не власну ідеологічну «стерильність», а ліберально-демократичні цінності як найширший і відкритий спосіб світосприйняття і сповідування загальнолюдських ціннісних маркерів у рамках цивілізаційного дискурсу.

Щоб викладення наукових фактів не здійснювалося на угоду певним ідеологічним цілям, обрано таку дослідницьку парадигму, що базується на сучасних апробованих методологічних підходах і водночас – на світоглядній системі координат, універсальне осердя якої становлять загальнолюдські цінності, демократія і права людини. Потрібно наголосити на тому, що «українська» візія Голокосту не вступає в жодну суперечність із глобальною/універсальною, натомість суттєво доповнює та розвиває її, надаючи нових вимірів. Ця візія основана на системній ретроспективі геноцидних і насильницьких акцій, здійснених різними режимами на українських землях упродовж порівняно короткого проміжку часу.

Державний терор і геноцид як політика і практика тоталітарних режимів, Голокост як найбрутальніший вияв цілковитого нехтування фундаментальними засадами прав людини, згідно з якими всі люди є рівними у гідності та правах, належать до злочинів проти людяності.

Трактуючи Бабин Яр як місце масових убивств, автори Концепції розгортають різні контексти усвідомлення і відповідальності за Голокост та інші злочини. При цьому йдеться не про ототожнення радянських і нацистських злочинів, а про характеристику як принципових відмінностей, так і багатьох аспектів і рис, які роблять їх подібними з морально-етичного погляду і засад гуманізму.

Проблема відповідальності має й інші, зокрема моральні та політичні, виміри.

По-перше, екзистенційні умови, в які були поставлені всі, кому довелося жити під тоталітарними режимами, перетворювали проблему вибору між добром і злом, страхом і відвагою, шкурництвом і самопожертвою на неминучу, вимушену необхідність. Здебільшого цей вибір був індивідуальним, але в деяких випадках – груповим/корпоративним, національним або політичним. Вчинки людей визначалися різними мотиваціями. Однак у будь-якому разі видається неправомірним застосування принципу збірної/колективної відповідальності тих груп чи інституцій, які не мали чітко сформульованих і закріплених у відповідних документах намірів долучитися до злочинів проти людяності.

По-друге, замість зовнішнього нагадування про відповідальність іншій групі йдеться про створення внутрішньої потреби та умов для усвідомлення відповідальності за певні історичні дії, вчинені стосовно інших груп, тобто інтеріоризацію відповідальності. Концепція спрямована на те, щоб сформувати у громадян спроможність спільного подолання травматичного досвіду Голокосту і всіх форм масових переслідувань.

По-третє, особливого значення нині набуває відчуття дієвої відповідальності державних органів та політикуму, тобто практичні кроки та систематичні зусилля у справі меморіалізації Бабиного Яру, а також увічнення пам'яті всіх жертв тоталітарних режимів.

Автори усвідомлюють розбіжності у сприйнятті цивілізаційних перспектив України, зокрема пов'язані з фактичним існуванням різних етнополітичних, етнокультурних та конфесійних ідентичностей.

Представники різних світоглядних систем, ідеологічних та політичних орієнтацій, віруючі й атеїсти, визнаючи Голокост і різні форми масових переслідувань нічим не виправданим злом, можуть по-різному трактувати те, як ці трагедії впливають на суспільство загалом та на окремого індивіда, якими є їхні соціогуманітарні наслідки.

Меморіалізація Бабиного Яру об'єктивно належить до інструментів формування громадянського суспільства, консолідації української політичної нації і державотворення. Крім того, неможливо заперечити її важливість як засобу для виховання індивідуальних якостей та особистих компетенцій, спрямованих на несприйняття насильства, прищеплення навичок критичного мислення, почуття відповідальності, емпатії, толерантності та міжнаціонального і міжконфесійного порозуміння.

5. Об'єкти пам'яті Меморіалу

Об'єкти пам'яті, які ми прагнемо увічнити у Меморіалі, умовно охоплюють чотири групи: жертви; рятівники; борці за пам'ять; історичні події, пов'язані з історією Бабиного Яру.

Жертви Бабиного Яру – це передусім жертви Голокосту та геноциду ромів. Євреї становлять найчисленнішу групу жертв Бабиного Яру. Саме з масових розстрілів київських євреїв 29–30 вересня 1941 р., власне, і розпочалася символічна історія цієї локації як місця масового вбивства. До кінця нацистської окупації тривали переслідування і вбивство євреїв за расово-ідеологічними мотивами. Ромів убивали у Бабиному Яру теж за етнічною ознакою, що є обставиною, яка відрізняє ці дві групи від інших.

Бабин Яр став місцем страт і поховань також і неєврейських жертв нацистського режиму, які зазнавали системного переслідування під час окупації. Така ситуація з жертвами різних національностей, соціальних і політичних груп характерна для багатьох місць знищення часів Другої світової війни, найвідомішими серед яких є концтабори у Польщі Аушвіц-Біркенау та Майданек. Ушанування всіх без винятку жертв показує специфіку нацистської окупації та загалом війни для України і Бабиного Яру як місця пам'яті.

Жертвами Бабиного Яру також були:

- пацієнти психіатричної лікарні ім. І. П. Павлова, розташованої на схилах Бабиного Яру, яких убивали з міркувань теорії расової гігієни, як непрацездатних і «зайвих їдців». Першими розстріляли єврейських пацієнтів у жовтні 1941 р., а решту вбили чадним газом у кілька етапів у спеціальних машинах – газвагенах;
- цивільні заручники (спочатку це були цивільні євреї), які стали першими жертвами Бабиного Яру, ще до початку масових розстрілів наприкінці вересня 1941 р. Випадкові кияни, яких упіймали у «забороненій зоні», виявилися й останніми жертвами, розстріляними наприкінці жовтня 1943 р. на схилах яру. Упродовж усієї окупації тут регулярно проводили розстріли або привозили сюди в газвагенах трупи ув'язнених із київських тюрем і таборів, а також із місць ув'язнення генеральної округи «Київ»;
- полонені червоноармійці, доля яких у Києві тісно пов'язана із Бабиным Яром. Військовополонені були серед перших жертв, розстріляних 20 вересня, наступного дня після вступу німців до Києва. Після 27 вересня дійшла черга до відсортованих у таборі на вул. Керосинній євреїв і політпрацівників. Військовополонених із цього табору змусили розрівнювати землю на місці масових розстрілів київських євреїв восени 1941 р. Навесні 1942 р. вцілілих полонених червоноармійців перевели до нового табору (ближче до урвищ Бабиного Яру), який отримав назву «Сирецький». Колишні червоноармійці були й учасниками так званої команди смертників, які відкопували і спалювали у яру трупи восени 1943 р.;
- комуністи, радянські підпільники, які були ідеологічними опонентами нацистів. Їх методично розшукували нацистські спецслужби і привозили у Бабин

Яр для страти. На десятки років імена підпільників було незаслужено забуто, особи багатьох не встановлено дотепер;

- українські націоналісти, діячі ОУН різних напрямів, інших політичних об'єднань і рухів та їхні прихильники, яких нацисти почали переслідувати ще з липня 1941 р. У Києві арешти оунівців розпочалися в грудні 1941 р. До цього часу багато хто з членів національно-визвольного руху брали участь в організації та роботі органів місцевого врядування, поліції, преси, громадських організацій на окупованій нацистами території, вбачаючи в цьому шлях до розбудови структур майбутньої відновленої Української держави. Історії розстріляних у Бабиному Яру націоналістів свідчать про широку конотацію статусу жертви в роки війни;
- жертви Куренівської катастрофи 1961 р., загиблі жителі району Куренівка та працівники трамвайного депо, які підтверджують наслідки злочинної радянської політики свідомого стирання «невигідної» пам'яті про Бабин Яр.

Рятівники. Порятунок євреїв та інших жертв нацизму був пов'язаний зі смертельною небезпекою для рятівника і його родини, тому пам'ять про цих людей, про їхній особистий героїзм порушує важливе питання особистого вибору в час тотального насильства.

У непевних умовах війни та окупації люди часом не дотримувалися обраної стратегії: вчорашній переслідувач міг допомагати жертвам, і навпаки – потенційний рятівник міг зрадити. Ролі подеколи змінювалися навіть упродовж одного дня. Зазначені об'єкти пам'яті Бабиного Яру свідчать про такі неоднозначні життєві сценарії та відображають усю складність історії цього місця пам'яті.

Борці за пам'ять – це представники різних соціальних і національних груп, які в різний час і в різний спосіб боролися за збереження пам'яті про жертв Бабиного Яру (збирали артефакти, свідчення, виходили на мітинги, присвячували цій темі твори мистецтва та літератури тощо). Вони дають розуміння можливості та необхідності особистого протистояння будь-якому авторитарному чи тоталітарному режиму в обстоюванні власної гідності та гідності свого народу, у ствердженні засадничих цінностей людського суспільства, зокрема поваги до смерті та права на пам'ять про жертв і загалом прав людини.

З історією Бабиного Яру пов'язані такі події:

- трагічні події під час нацистської окупації, зокрема акції безперервного вбивства в різний час і різних категорій жертв, діяльність нацистських тюрем і табору СД, «акція 1005», викопування і спалення трупів убитих у Бабиному Яру, які пояснюють, що у Бабиному Яру сталося і чому ми маємо про це пам'ятати;
- трагічні події повоєнного часу, а саме Куренівська катастрофа, руйнування і подальша забудова прилеглих кладовищ і території яру, є ключовими для розуміння, чому було знищено історичний рельєф Бабиного Яру;
- повоєнні мітинги в радянський період і різноманітна громадська активність уже в часи відновленої Української держави з вимогою гідного вшанування

пам'яті жертв Бабиного Яру, які пояснюють мнемонічну історію і традицію на території Бабиного Яру;

– події, пов'язані з Голокостом поза межами Києва і України, у всій Європі, які зумовлюють необхідний транснаціональний контекст Бабиного Яру.

6. Структура Концепції

Концепція складається з трьох частин і додатків.

У першій частині – «Меморіальний простір Бабиного Яру» – подано ідеї створення на території Києва масштабного місця пам'яті, присвяченого Бабиному Яру, яке має забезпечити певну концептуальну єдність висвітлення історії цієї території, а також широкий подієвий контекст і запропонувати суспільству певний варіант колективної пам'яті та їх комеморації. У першій частині також наведено основні міркування щодо змістової частини меморіалу, облаштування його території і способів представлення подій та історичного періоду, пов'язаних із цим місцем пам'яті, засобами музеєфікації й архітектурно-ландшафтного дизайну.

У другій частині – «Гуманітарні контексти меморіалізації Бабиного Яру» – детально розглянуто контексти процесу меморіалізації, наслідком яких є певні виклики, що мають бути подолані на шляху до створення меморіалу. Ця частина, зокрема, пояснює, чому такий меморіал і через 80 років після окреслених історичних подій не з'явився, які труднощі в історичному, соціальному, світоглядному, пам'яттєвому сенсі постають у процесі його реалізації, які суперечності у найближчому майбутньому неможливо розв'язати. Розділи другої частини є контекстуальним тлом, яке пояснює проблеми, пов'язані зі створенням меморіалу, але не визначає його зміст.

Третя частина – «Практичні аспекти реалізації Концепції» – містить пропозиції щодо розв'язання різноманітних проблем, пов'язаних із втіленням на практиці ідей Концепції в юридично-правовій, адміністративно-фінансовій площинах і містобудівним контекстом.

Завершують Концепцію тематичні додатки, у яких зібрано пропозиції щодо тематико-експозиційного плану майбутніх музейних експозицій, тематичні карти меморіального простору Бабиного Яру. В окремому додатку наведено пояснення ключових термінів: «Тоталітаризм», «Голокост», «Геноцид», «Терор», «Нація та націоналізм», «Етнічна історична пам'ять», «Національний, етнічний», «Цивілізація», «Радянський, совєцький», «Колаборація, співпраця», «Праведники, рятівники», «Рухи Опору».

Концепція не містить розлогої музеологічної частини, а лише пропонує створення музейних об'єктів у рамках загального меморіального простору Бабиного Яру. Розроблення питань музеології (що експозиції мають показувати і як це робити) і створення конкретного плану роботи автори рекомендують розпочати після затвердження українським урядом основних положень Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру.

Важливо також зазначити, що пропонована Концепція не є історичним наративом, це попередній робочий документ, що містить лише стислий огляд історичних контекстів, які пояснюють вибір тем і сюжетів для майбутніх музейних експозицій.

An architectural rendering of a park landscape. The scene is viewed from an elevated perspective, showing a winding, light-colored path that curves through rolling green hills. In the foreground, a wooden boardwalk leads towards the path. Several people are depicted in various activities: a person walking on the boardwalk, a cyclist on the path, a group of people walking together, and a person pushing a stroller. The background features a dense forest of trees and a large, modern building with a flat roof. The overall atmosphere is bright and airy, with a soft, hazy light.

ЧАСТИНА 1
**МЕМОРІАЛЬНИЙ
ПРОСТІР
БАБИНОГО ЯРУ**

A detailed landscape architectural rendering of a park. The scene is viewed from an elevated perspective. In the foreground, a wide, light-colored path curves across a grassy slope. To the right, a set of wide, light-colored steps leads up a hillside. The middle ground features a large, circular lawn area with several trees and a small, dark, rectangular structure. A path winds through the park, with people walking and a stroller. The background shows a dense forest and a distant hillside under a bright, hazy sky. The overall color palette is soft and natural, with greens, browns, and light grays.

РОЗДІЛ 1.1
ЗАГАЛЬНІ
ПОЛОЖЕННЯ

1.1.1. Структура меморіального простору Бабиного Яру

Концепція розглядає меморіальний простір Бабиного Яру як багатoshаровий, що охоплює пам'ятки, пов'язані з різними періодами його історії, а саме:

- територію дев'яти діючих і зруйнованих кладовищ з історичними спорудами;
- зону розстрілів під час нацистської окупації;
- територію відділення табору для радянських військовополонених на стадіоні «Зеніт» (сучасний стадіон «Старт»), де утримували євреїв, комуністів і політпрацівників;
- шлях євреїв до місця розстрілу 29 вересня 1941 р.;
- колишні гаражі автобронетанкової ремонтної бази № 8, де утримували євреїв уночі перед стратою;
- територію колишнього Сирецького табору для німецьких військовополонених;
- територію та історичні споруди психіатричної лікарні ім. І. П. Павлова (сучасна Київська міська психіатрична лікарня № 1 ім. І. П. Павлова);
- зону Куренівської катастрофи 13 березня 1961 р. в Бабиному Яру та на території трамвайного депо ім. Л. Б. Красіна (сучасне Подільське трамвайне депо);
- усі пам'ятники й пам'ятні знаки, пов'язані з історією Бабиного Яру.

Меморіальний простір Бабиного Яру є прикладом комеморативної діяльності різних сторін/учасників ушанування пам'яті жертв Другої світової війни та Голокосту в Україні. Нині на його території розташовано понад 30 пам'ятників і пам'ятних знаків, які відображають різні етапи і традиції меморіалізації:

- Бабин Яр є прикладом радянської політики пам'яті. Майже повністю спотворена й забудована історична територія свідчить про намагання радянської влади знищити пам'ять про масове вбивство євреїв під час нацистської окупації. Відображенням радянської міфології став перший меморіал у Бабиному Яру – багатофігурний монумент 1976 р. з офіційною назвою «Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру»;

- Бабин Яр є прикладом репрезентації єврейської пам'яті, передусім «Менора» – пам'ятник у вигляді найдавнішого символу юдаїзму, відкритий 29 вересня 1991 р., майже одразу після проголошення незалежності України;
- ромську пам'ять було належно представлено лише в 2016 р., коли до Бабиного Яру повернули та встановили пам'ятник «Ромська кибитка» («Ромський віз»), створений ще на початку 1990-х років;
- про страчених тут членів українського націоналістичного підпілля нагадують гранітний Пам'ятний хрест, три гранітні плити з іменами 62 загиблих і пам'ятник Олені Телізі. Постаць поетеси на повен зріст символічно перегукується зі скульптурною композицією радянській підпільниці єврейці Тетяні Маркус, установленою на протилежному розі парку;
- іншим жертвам війни, історія яких не завжди прямо пов'язана з трагедією Бабиного Яру, присвячено кілька пам'ятних знаків. Хрести встановлено 1999 р. на території кладовища німецьких військовополонених, яких утримували у Сирецькому таборі. Пам'ятний знак остарбайтерам (цивільним примусовим робітникам) «Пам'ять заради майбутнього» 2005 р. свідчить про існування у суспільстві уявлення про Бабин Яр як про місце пам'яті всіх невійськових жертв Другої світової війни;
- низка пам'ятних знаків свідчить про «зовнішній вплив» на меморіалізацію Голокосту, відображає загальний погляд насамперед єврейських громадських організацій на меморіалізацію як обов'язково пов'язану з величними спорудами. Першим постав у 2001 р. американський проєкт створення у верхів'ях яру єврейського общинно-культурного центру «Спадщина». У 2005 р. з'явилася нова ідея спорудження меморіально-релігійного центру на Єврейському кладовищі. Єврейські бізнесмени, що об'єдналися у Фонд пам'яті «Бабин Яр», запропонували звести музей із релігійно-освітнім комплексом на місці недобудованої споруди, що свого часу мала стати частиною спорткомплексу «Авангард». Із 2016 р. ця ініціатива набула нового розвитку, коли російські олігархи єврейського походження започаткували організацію «Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр"», яка проголосила створення найближчими роками музею Голокосту в Бабиному Яру.

Концепція розглядає меморіальний простір Бабиного Яру як єдиний меморіальний комплекс, що має сполучити всі наявні та майбутні об'єкти у сукупність пов'язаних єдиною ідеєю складових спільного організму, який об'єднає всі музеї, пам'ятники й різні традиції меморіалізації. Він має визначити спосіб/формулу інтеграції Бабиного Яру як символічного елементу до спільної загальноукраїнської історичної та пам'яттєвої спадщини й перетворити його на загальнонаціональне, загальноосвітнє місце пам'яті про жертв нацистського та радянського режимів, попередження про небезпеку тоталітаризму. Цей меморіальний комплекс охоплюватиме:

- Меморіальний парк «Бабин Яр», що має формувати естетичний і емоційний простір для роздумів та усвідомлення виявів виняткової нелюдськості, трагічних подій, які тут сталися, та об'єднати споруджені до цього часу пам'ятники. Парк має створити середовище, яке б забезпечувало відповідні умови для зосередженого, поважного споглядання, адекватного відгуку

відвідувачів на експозиції двох музеїв – Меморіального музею Бабиного Яру та Українського музею Голокосту, що представлять історію цього місця пам'яті, події, які тут відбувалися, та їхній контекст;

- Меморіальний музей Бабиного Яру, якому належить забезпечити музейними засобами всебічне й системне висвітлення численних трагедій та всієї тривалої історії Бабиного Яру, їхнього місця в пам'яті окремих людей, спільнот та українського суспільства;
- Український музей Голокосту, який розповідатиме про загальну історію цього явища, а не лише про події Голокосту в Україні, про його причини, передумови і наслідки, він має інтегрувати Бабин Яр до загальноєвропейської трагедії нацистського геноциду єврейського народу з акцентованою увагою до подій на українських землях. Музей має інтегрувати Голокост в історію України та Україну в історію Голокосту, представити українську візію історії Голокосту та українську історичну пам'ять про нього;
- пам'ятні місця, пам'ятники, пам'ятні знаки, пов'язані з історією Бабиного Яру, що перебувають поза межами Меморіального парку.

Кожен із двох музеїв виконуватиме власну місію. Меморіальний музей Бабиного Яру неспроможний розкрити в усій повноті тему Голокосту, а музей Голокосту – історію Бабиного Яру, яка триває і нині, як особливого місця, що в ньому акумулювалися трагедія євреїв Києва й інші трагічні події. Разом з тим, обидва музеї мають доповнювати один одного і становити єдиний архітектурний комплекс, тобто, фактично, дві окремі експозиції, розташовані в одному приміщенні. Точкою їх фізичного, тематичного та емоційного перетину стане розповідь про розстріли євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р. Об'єднані в один архітектурний комплекс експозиції двох музеїв створюватимуть об'ємне уявлення про історію цього місця, пам'ять про події, які тут відбувалися (Меморіальний музей Бабиного Яру), та їх глобальний контекст (Український музей Голокосту), забезпечуватимуть безперервний зв'язок між тим, що сталося, і тим, як про це пам'ятають.

Український музей Голокосту та Меморіальний музей Бабиного Яру мають бути відокремленими підрозділами цілісної адміністративної структури з об'єднаним керівництвом та спільною науково-дослідною, експозиційною і просвітницькою діяльністю.

Заплановане створення експозиції під назвою «Меморіальний музей пам'яті жертв Бабиного Яру» в історичній споруді контори колишнього Єврейського кладовища по вул. Ілленка, 44, зважаючи на вкрай обмежені експозиційні площі, потрібно розглядати лише як пілотний проєкт до зведення повноцінного музейного комплексу.

У цій пілотній експозиції будуть стисло представлені особисті історії різних жертв Бабиного Яру, масовий розстріл євреїв у вересні 1941 р., доля неєврейських жертв нацистів, Куренівська трагедія (1961 р.), радянське та пострадянське вшанування пам'яті тощо. Практичні результати цього конкретного проєкту можуть бути отримані упродовж порівняно короткого проміжку часу та скромного бюджету. Надалі цей пілотний проєкт слугуватиме ядром майбутньої експозиції, яка матиме іншу назву – «Меморіальний музей Бабиного Яру». Після

його створення у споруді контори колишнього Єврейського кладовища має бути розміщений інформаційний центр.

Місце розстрілів 1941–1943 рр. стане центром ландшафтного планування майбутнього меморіального парку та смисловим стрижнем усього меморіального комплексу. Вкрай важливо позначити на місцевості ділянки, ідентифіковані як місця поховань, щоб захистити їх від можливої забудови.

1.1.2. Місія меморіального простору Бабиного Яру

Місія меморіального простору Бабиного Яру полягає в тому, щоб об'єднати зібрані оповіді про драматичні періоди історії, стати символічним елементом історичної й культурної спадщини української держави, загальнонаціональним і загальноєвропейським місцем, де пам'ять про жертв Голокосту та інших жертв нацизму символічно співвідноситься з пам'яттю про жертв інших геноцидів, нагадує про спотворення пам'яті про них радянським режимом, міститься застоорога від небезпеки виникнення тоталітаризму в майбутньому.

Таке складне та багаторівневе місце пам'яті, як Бабин Яр, не має однозначного символічного змісту (хоча трагедія київських євреїв кінця вересня 1941 р. є все-світньовідомою), воно містить у собі різні смисли багатьох процесів і «шари» часу, який минув після трагедій, що накладаються один на один. На відміну від пам'ятників, меморіалів, комеморативних церемоній/практик, які створюють чіткі символічно-смислові конструкції, формують «ідентичність жертви», «образ героїв», історичне місце є складним, у ньому немає єдності сенсів. Місце пам'яті охоплює все, що люди тут шукають, що відвідувачі знають про нього, що їх пов'язує з ним. За всієї матеріальної конкретності воно набуває свого сенсу в більшій багатоманітності, ніж можна сконструювати мистецькими чи науковими засобами, даючи змогу побачити себе з різноманітних перспектив.

Під час нацистської окупації Києва Бабин Яр став місцем страти та поховання не лише євреїв, а й інших груп; у повоєнні радянські часи опинився в епіцентрі техногенної Куренівської катастрофи 1961 р.; згодом був місцем постійного зіткнення між громадськістю та владою; нарешті, за часів незалежної України Бабин Яр перетворився на місце змагання пам'ятей між різними групами та громадськими організаціями. Отже, зважаючи на складність структури та розмаїття сенсів, завдання меморіального простору полягає в тому, щоб, не намагаючись звести ці сенси в єдине гомогенне утворення, усе ж об'єднати їх та презентувати як сукупну цілісність, що є невід'ємною складовою історичної й культурної спадщини сучасної України, з наголосом на символічній важливості усвідомлення уроків важкого минулого та подолання колективних травм минувшини для формування сучасної громадянської ідентичності, зверненої у майбутнє.

Беручи до уваги суспільні етично-культурні норми, важливим є намагання зберегти – після всіх руйнувань і трансформацій, яких зазнала територія Бабиного Яру та Дорогожицького некрополю, – принаймні залишки оригінального ландшафту, убезпечити цей простір від подальших змін і руйнувань, а також сприяти розумінню відвідувачами його історико-символічного значення. У практичній

площині це означає впорядкування та об'єднання громадського парку й лісо-паркової зони, де хаотично встановлено понад 30 пам'ятників і пам'ятних знаків.

Отже, місія меморіального простору Бабиного Яру полягає в тому, щоб:

- із боку держави (передусім Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України) і громадянського суспільства – сприяти створенню відчуття першочергової власної відповідальності за пам'ять про Бабин Яр як символічний простір пам'яті загальноукраїнського та світового рівня й комплексний підхід до вшанування пам'яті, облаштування меморіального простору;
- із боку представників етнічних, релігійних та міської спільнот – сприяти розумінню необхідності та готовності до активної участі у формуванні інклюзивних моделей історичної пам'яті, готовності вшанувати пам'ять про «чужі» трагедії та усвідомленню абсолютної неприпустимості будь-якого будівництва на території розстрілів і поховань.

Ця місія – як втілення неупередженого, науково обґрунтованого, вільного представлення різних варіантів історичної пам'яті та їх консолідації в сучасному культурно-політичному контексті, без намірів маніпулювання історичною пам'яттю з будь-якою кон'юнктурною метою – сприятиме розв'язанню набагато ширших проблем розвитку українського суспільства, а саме:

- усуненню радикальних розбіжностей у поглядах на подальший його розвиток у суспільстві загалом та серед окремих спільнот;
- появі сформованої цілісної візії, культури та політики історичної пам'яті, сприянню дискусії між носіями різних моделей пам'яті й історичних наративів на науковій основі, з приматом гуманістичних цінностей та в демократичному публічному просторі;
- виникненню комплексної візії історії України в європейському та світовому контекстах;
- формуванню цілісної містобудівної й пам'яткоохоронної політики, зокрема в Києві – столиці Української держави;
- налагодженню суспільної солідарності та досвіду співпраці держави і громадянського суспільства;
- інтегруванню української політичної нації в систему гуманістичних цивілізаційних координат, на яку орієнтуються розвинені демократичні країни.

1.1.3. Філософія меморіального простору Бабиного Яру

Безпрецедентна сутність феноменів Голокосту, Бабиного Яру та історичного контексту, з якими вони нерозривно пов'язані, потребує нестандартних підходів до їх осягнення й відображення засобами музеєфікації й архітектурно-ландшафтного дизайну.

Основними відправними засадами для цих рішень є:

- усвідомлення та науково вивірене формулювання погляду на Голокост і Бабин Яр одночасно як безпрецедентні й такі, що символізують інші жакливі вияви тоталітаризму, насамперед геноциди XIX–XXI ст.;

- необхідність їх інтерпретації у широкій історичній ретроспективі та багатомірній системі координат (моральній, ідеологічній, духовно-релігійній, політичній, соціокультурній, економічній, ментальній тощо);
- сприйняття їх як феноменів загальнолюдського, цивілізаційного порядку, що мають непересічне значення як для України, так і для всього світу.

Філософія цих явищ охоплює такі аспекти:

- масштаб трагедій Голокосту й Бабиного Яру диктує нагальну необхідність формування цілісного простору пам'яті, інтегрованого як органічна складова до світового простору пам'яті;
- поєднання в цьому просторі трьох елементів – Меморіального парку, музеїв Голокосту й Бабиного Яру – має на меті створення цілісного музейно-меморіального комплексу – складної та значною мірою унікальної пам'яттєвої локації з найвищою концентрацією носіїв пізнавальної інформації, джерел і засобів емоційного впливу, практик ушанування пам'яті;
- реконструкція подій, пов'язаних із зазначеною проблематикою, основана на безумовному визнанні самоцінності людського життя, неприпустимості війн, збройних і терористичних засобів розв'язання суспільних антагонізмів чи досягнення певних політичних цілей, відновлення тоталітарних режимів і практики геноциду та державного терору в усіх можливих формах;
- гуманізація наукового знання, формування демократичного громадянського суспільства неможливі без постійного нагадування про катастрофи глобального масштабу та їх уроки для людства, необхідність безумовного дотримання принципів загальнолюдської моралі, толерантності, взаємоповаги до представників усіх соціальних, етнічних, релігійних спільнот;
- виразне постулювання збалансованих підходів до взаємодії у тріаді «особа – суспільство – держава», в якій індивіду забезпечуються захист прав і свобод, усі умови для самореалізації, самоідентифікації, можливості впливу на владу в рамках демократичних процедур, створення надійних запобіжників проти спроб застосування насильства й репресій у будь-яких формах;
- формування меморіального простору має демонструвати політичну волю керівництва держави, усвідомлення суспільством і політичною елітою власної відповідальності за пам'ять про ті події як невід'ємну частину української історії, здатність свідомо розробляти й утілювати в життя державну політику пам'яті, що відповідає найкращим світовим стандартам;
- меморіальний простір має стати своєрідним музейно-ландшафтним порталом, спроможним забезпечити можливість осягнення, усвідомлення, співпереживання й актуалізації досвіду трагедій Голокосту і Бабиного Яру.

Провідними гаслами філософії меморіального простору можуть стати думки двох видатних мислителів минулого – єврейського та українського.

Великий єврейський учений XII ст. рабі Моше бен Маймон (Рамбам) сказав: «Хто вбиває людину, руйнує цілий світ. Хто рятує людину, рятує цілий світ» («Закони Сангедрину», 12:3). Ця моральна максима втілює загальний символізм Бабиного

Яру, що, маючи осердям єврейську трагедію, ушановує пам'ять усіх жертв і надає подіям, які сталися на цьому місці, загальнолюдського виміру. Філософське підґрунтя Меморіалу віддзеркалюють і міркування видатного українського релігійного та суспільного діяча, митрополита Андрея Шептицького: «Спільне добро чинить із людей одне тіло, а якраз те спільне добро є основою всякої любови. Почуття й свідомість цього спільного добра, яке лучить людей, веде людину до розуміння, що загальне добро – то її власне добро, а ближні її – то наче вона сама!». Усвідомлення спільного добра, поваги, любові до кожної людини і людства загалом сприяло єднанню у протистоянні з нацистським режимом, дало змогу рятувати тих, хто підлягав знищенню, і стало запорукою збереження пам'яті про жертв Бабиного Яру за часів СРСР. І саме єднання сьогодні бракує, щоб нарешті припинити «війни пам'яті» та гідно облаштувати меморіальний простір Бабиного Яру. Тож дуже важливо прислухатися до думок та ідей великих моральних авторитетів, які слугують дороговказом у складних лабіринтах пам'яті та історичної політики...

1.1.4. Завдання меморіального комплексу

Відповідно до місії меморіального простору основними завданнями меморіального комплексу Бабиного Яру є:

- забезпечення музейними засобами збалансованого й системного висвітлення й актуалізації історії Голокосту, історії і трагедії Бабиного Яру, їх місця в пам'яті окремих людей, спільнот, українського суспільства та всього людства;
- формування системи державної й неформальної освіти на основі сучасних цінностей, що поєднують гуманізм, толерантність, повагу до прав людини, патріотизм і міжетнічну та міжконфесійну злагоду;
- ушанування пам'яті жертв державних і соціально зумовлених та ідеологічно мотивованих злочинів, співпраця з жертвами, їхніми родинами й іншими сучасними свідками;
- формування в Україні сучасної культури та нової історичної пам'яті, написання інклюзивної історії, зокрема включення до неї пам'яті про Голокост та інші нацистські й радянські геноциди, репресії, переслідування, а також опір їм;
- збирання, збереження та поширення наукової інформації про Голокост, інші геноциди, нацистський і радянський терор, опір їм, історію Бабиного Яру й Києва, історію євреїв, українців, ромів, інших етнічних спільнот, полонених червоноармійців;
- формування суспільної думки про дієву відповідальність за цей світ, за його долю та долю людства, усвідомлення обмеженості людського розуму, здатного не лише покращити світ, а й знищити його;
- формування переконання у необхідності за будь-яких умов зважати на моральні норми та цінності, народжені світовими релігіями, які не одне тисячоріччя регулювали життя суспільства;

- участь у суспільних зусиллях, спрямованих на запобігання відродженню тоталітаризму, поширенню ксенофобії, зокрема антисемітизму, ромо- й українофобії, повторенню геноцидів і масового терору проти будь-яких етнічних, релігійних, соціальних та інших груп.

1.1.5. Цільові аудиторії меморіального комплексу

Відповідно до місії, основною цільовою аудиторією меморіального комплексу в Бабиному Яру є українська молодь, майбутні активні громадяни, які мають бути вільними від ксенофобії і стереотипів тоталітарного минулого, свідомо розбудувати відкрите толерантне громадянське суспільство та власну демократичну державу, а саме:

- школярі, студенти загальних і спеціальних освітніх закладів;
- військовослужбовці, курсанти військових навчальних закладів, які мають свідомо захищати незалежну демократичну Україну.

Важливою цільовою групою меморіального комплексу є також іноземні туристи, офіційні делегації, дипломатичний корпус, для яких необхідно не лише побудувати науково вивірену, позбавлену ідеологічного навантаження історичну оповідь про складну й багато в чому унікальну історію України ХХ, а ширше ХІХ – початку ХХІ ст., демонструвати прагнення до порозуміння та відкритої співпраці між народами, державами, а й зробити все необхідне для максимально комфортного перебування в меморіальному просторі й музеях, забезпечити переклад англійською мовою всіх елементів навігації території, в експозиціях, допоміжних приміщеннях музеїв, підготувати аудіогіди й застосунки для мобільних телефонів найпоширенішими світовими мовами.

Меморіальний комплекс має також активно співпрацювати з іншими цільовими групами:

- освітянами;
- колишніми жертвами Голокосту та інших нацистських переслідувань, учасниками Другої світової війни, жертвами радянських репресій, рятівниками, їхніми родичами;
- членами етнічних, релігійних, політичних, інших суспільних груп, які стали жертвами Голокосту, нацистських і радянських переслідувань;
- активістами етнонаціональних, релігійних, політичних та інших громадських організацій, які виступають від імені постраждалих суспільних груп;
- місцевими мешканцями, киянами, жителями України;
- журналістами й політиками;
- науковцями, музейниками, архівістами, краєзнавцями;
- інтелектуальною та культурною спільнотою загалом.

Усі зазначені групи потрібно також заохочувати доносити до української молоді та іноземних відвідувачів свій досвід і використовувати власні фахові навички для здійснення основної місії й завдань меморіального комплексу.

The background of the page is a grayscale photograph of a park. In the middle ground, two people are sitting on a long, light-colored bench. The person on the left is wearing a plaid shirt and shorts, while the person on the right is wearing a light-colored t-shirt and shorts. Behind them, there are several tall, dark trees. The foreground is a grassy area with some shadows. The overall tone is somber and reflective.

РОЗДІЛ 1.2 МЕМОРІАЛЬНИЙ ПАРК «БАБИН ЯР»

1.2.1. Територія Меморіального парку

Меморіальний парк «Бабин Яр» має охопити територію, центром якої є місце масових розстрілів євреїв Києва та інших жертв нацизму, а також розташовані навколо численні кладовища, що виникли тут упродовж двох останніх століть. Отже, до складу Меморіального парку мають увійти такі історичні об'єкти:

- територія масових розстрілів і поховань під час нацистської окупації Києва у 1941–1943 рр.;
- місце вбивства пацієнтів психіатричної лікарні ім. І. П. Павлова;
- Кирилівські кургани;
- Кирилівське православне кладовище (зруйноване);
- Лук'янівське православне кладовище (діюче);
- Єврейське кладовище (зруйноване);
- Караїмське кладовище (зруйноване);
- Магометанське кладовище (зруйноване);
- Братське кладовище (зруйноване);
- Військове кладовище (діюче);
- кладовище німецьких військовополонених (реконструйоване);
- зона техногенної Куренівської катастрофи 1961 р.;
- історичні споруди, пам'ятники та пам'ятні знаки, розташовані на цій території.

1.2.2. Філософія та завдання Меморіального парку

Унаслідок загального фізичного занедбання ділянки та некоординованого зростання кількості пам'ятників, що конкурують один з одним, Бабин Яр і прилеглий некрополь перетворилися на хаотичний простір, що абсолютно не відповідає сенсу та значенню трагічних подій, які тут відбувалися.

Нині це насамперед місце неорганізованого відпочинку мешканців навколишніх житлових районів Києва. Водночас Бабин Яр – це місце паломництва українських євреїв, представників єврейської діаспори та інших гостей з усього світу, які приїжджають віддати шану жертвам Голокосту. Це також місце спогадів для всіх громадян України й киян, які згадують єврейську Катастрофу, злочини і жахи нацистської окупації та радянського тоталітарного режиму.

Тому головна мета Меморіального парку полягає у створенні цілісного місця пам'яті. Воно має перетворити те, що зараз є захаращеним лісопарком і парком відпочинку, на місце, сприятливе для осмислення й віддавання шани жертвам. Водночас цей простір має залишатися відкритим для подальшої меморіалізації як майданчик діалогу та співпраці різних громад і частин суспільства.

Отже, Меморіальний парк має розв'язувати такі завдання:

- у просторовому сенсі – створення чітко виокремленого простору, де як ті, хто цілеспрямовано приходить, щоб ушанувати пам'ять загиблих, так і пересічні місцеві мешканці або студенти навколишніх закладів вищої освіти одразу відчували б зв'язок з історією Голокосту та інших трагедій, що відбувалися на цьому місці;
- у гуманітарному сенсі – формування простору для роздумів та усвідомлення виявів надзвичайної нелюдськості, трагічних подій, що сталися тут у минулому, а також об'єднання сучасних громадян України будь-якого етнічного походження на підставі взаємної емпатії до минулих страждань, ствердження цінності кожного індивідуального людського життя і прагнень до побудови справедливого та гуманного суспільства;
- у сенсі меморіальної архітектури – пропонування громадськості, державі та фахівцям ідеї створення цілісного меморіального простору як альтернативи хаотичному зведенню окремих пам'ятників і меморіалів;
- у містобудівному сенсі – конструювання сучасного публічного цілісного меморіального комплексу, інтегрованого у структуру міста засобами ландшафтного дизайну та монументального мистецтва;
- у просвітницькому сенсі – створення засобами ландшафтного дизайну й інтерпретаційних моделей простору, що здатен доносити до відвідувачів (зокрема людей, які не пов'язані з цим місцем ані особистою, ані родинною пам'яттю) цінність усвідомлення минулого, а також ідеї загальнолюдської моралі, гуманізму, толерантності, демократії, гро-

мадянського суспільства, захисту прав людини, природної та духовної екології – тобто життєствердні відповіді на зло, утілене в Голокості й інших трагедіях, які сталися у цьому місці;

- у соціальному сенсі – демонстрування громадськості прикладу якісної комплексної організації та впорядкування міської території соціалізації, комунікації й відпочинку, що має світове історико-меморіальне значення.

1.2.3. Можливості та обмеження втручання в меморіальний простір

Зважаючи на складний і конфліктогенний історичний та пам'яттєвий контекст меморіального простору, а також на те, що майже всю територію Меморіального парку становлять місця розстрілів, поховань і знищення тіл, під час створення меморіального простору потрібно дотримуватися таких принципів та обмежень:

- зберегти об'єкти культурної спадщини, а також усі наявні меморіальні об'єкти та інші споруди на території Меморіального парку;
- заборонити зведення нових будівель і великих споруд;
- створити простір із можливістю розвитку в часі, де в подальшому, за потреби, можуть бути встановлені нові пам'ятники;
- розробити правила розвитку території, зокрема визначити параметри для нових пам'ятників і зони їх можливого встановлення, враховуючи необхідність раціонального використання земельних ділянок і композиційного узгодження з довкіллям;
- утриматися від встановлення та проектування нових пам'ятників до завершення створення Меморіального парку;
- максимально зберегти і проявити довколишній природний ландшафт в історичному контексті;
- мінімізувати використання у дизайні Меморіального парку нових етнонаціональних, релігійних і політичних символів;
- залишити територію Меморіального парку публічною та створити комфортні умови для людей з обмеженими фізичними можливостями;
- вкрай важливо позначити та виокремити ділянки, ідентифіковані як місця розстрілів і поховань, урахувати заборону на пересування по похованнях під час організації пішохідної схеми території;
- не встановлювати паркани та не створювати відгороджені ділянки на території Меморіального парку;

- розробити підходи до меморіалізації історичних об'єктів, пам'яток і пам'ятників поза межами Меморіального парку, які є частиною меморіального простору Бабиного Яру;
- створити зручну навігацію по Меморіальному парку та меморіальному простору поза його межами у вигляді інформаційних стендів і знаків;
- дотримуватися затверджених режимів використання територій обох історико-меморіальних заповідників і територій затверджених охоронних зон Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та пам'ятки національного значення «Кирилівська церква»;
- дотримуватися принципів сталого розвитку (див. розділ 3.1 «Містобудівний контекст»);
- використовувати економічно обґрунтовані рішення та надавати пріоритет екологічним технологіям.

РОЗДІЛ 1.3
МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
БАБИНОГО ЯРУ

1.3.1. Бабин Яр як історичний символ

Бабин Яр – це складний пам'яттєвий простір із тривалою та багатовимірною історією. У символічному сенсі Бабин Яр – це насамперед уособлення трагедії часів війни та нацистської окупації, боротьби проти забуття тих подій, за їх пам'ятання на загальнонаціональному рівні, а також потужний сигнал-застереження у майбутнє. Центральне місце в цьому символічному просторі належить масовому вбивству євреїв – мешканців Києва та інших українських міст, навколо якого об'єднується пам'ять про інших жертв нацизму. Водночас Бабин Яр слід розглядати також як символ боротьби за пам'ять за радянських часів і змагання пам'ятей у незалежній Україні. Ця пам'ять апелює до злочинів періоду нацистської окупації, насамперед убивства десятків тисяч безвинних людей, і боротьба за неї – це намагання не дати забути про цю трагедію і про всі категорії жертв, не дати вбити їх удруге, тепер уже на духовному рівні, а також застерегти від подібних злочинів і трагедій майбутні покоління.

У найширшому сенсі Бабин Яр відображає трагічні та драматичні сторони всієї модерної історії України, історії бездержавної й колоніальної. Це також історія боротьби проти поневолення, за гідність людини, всіх етнічних і конфесійних груп, нації.

Таке бачення нині не є загальнопоширеним. Публічно його представляє лише частина громадськості та наукової спільноти, зацікавлена у формуванні спільної історії й інклюзивної пам'яті. Це бачення покладено в основу колективних наукових видань «Бабин Яр: людина, влада, історія» (Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Музей історії міста Києва та ін., 2004 р.), «Бабин Яр: історія і пам'ять» (Благодійна ініціатива «Українсько-єврейська зустріч» та ін., 2016 р.), а також Концепції створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру та ін., 2006 р.), міжнародного архітектурного конкурсу ідей створення Меморіального парку «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь» (Благодійна ініціатива «Українсько-єврейська зустріч» та ін., 2015–2016 рр.), мультимедійної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» (Музей історії міста Києва, Український інститут національної пам'яті та ін., 2016 р.).

Водночас автори Концепції вважають недоцільним приставати лише на одну з поширених нині однобічних візій Бабиного Яру, як-от:

- Бабин Яр – символ винятково Голокосту. Загальне єврейське і світове (Захід, ліберальні кола в Росії та інших пострадянських країнах) бачення, сформоване у часи, коли лише євреї активно прагнули увічнити пам'ять жертв. Значною мірою це є загальноукраїнським баченням поза межами Києва;
- Бабин Яр – місце вбивства цивільних мешканців і військовополонених. Радянське бачення, яке також значною мірою зберігається у свідомості мешканців України та Києва;
- Бабин Яр – місце нацистського терору проти різних груп населення. Адаптація радянської позиції до сучасних викликів і запитів;
- Бабин Яр – місце масового поховання жертв Голодомору та радянських політичних репресій. Ревізіоністська позиція, що має применшити значення єврейських жертв або взагалі заперечити вбивства євреїв. Використовують як відповідь на звинувачення у їх розстрілах українців;
- Бабин Яр – місце різних окремих трагедій. Позиція політичних, етнічних і релігійних спільнот та громадських організацій, які готові «ділити» Бабин Яр, але не готові до інтеграції різних варіантів пам'яті;
- «Український Бабин Яр» – насамперед як місце страти Олени Теліги та інших активістів мельниківської ОУН. Позиція частини націоналістичного середовища в Україні та діаспорі;
- Бабин Яр – місце Куренівської катастрофи. Позиція частини місцевих мешканців.

На думку авторів, кожна з цих візій або відбиває лише фрагмент історії цієї місцевості та зосереджена на пам'яті тільки про одну групу, або ж повністю розділяє групові пам'яті чи, навпаки, механічно об'єднує їх шляхом повного ігнорування окремих груп жертв, або, зрештою, спотворює історичні події.

1.3.2. Місія Меморіального музею Бабиного Яру

Місією Музею автори Концепції вважають донесення до українського суспільства та кожного громадянина через представлення складної історії Бабиного Яру знання і розуміння гуманістичних цінностей, що мають лягти в основу розбудови сучасної демократичної Української держави. Ідеться передусім про спільні для всього світу цінності, які супроводжували розвиток людської цивілізації від часу появи монотеїстичних релігій, а після Другої світової війни були зафіксовані у Загальній декларації прав людини 1948 р. й зараз розглядаються як «загальнолюдські».

Серед них:

- абсолютна цінність людського життя;
- рівність усіх людей, доброзичливе сприйняття і толерування «іншого»;

- усвідомлення особистої відповідальності людини за свої вчинки та майбутнє власної країни;
- пріоритет загальнолюдської моралі й гуманістичних цінностей над ідеологічними догмами та політичними інтересами;
- цінність суспільної солідарності, співпраці громадян, народів і соціальних груп в ім'я збереження життя, миру, міжетнічної єдності;
- усвідомлення небезпеки повернення тоталітаризму та важливості демократичних свобод;
- критичне ставлення до пропаганди ксенофобії, нетерпимості, расової, етнічної, релігійної або «класової» вищості;
- усвідомлення необхідності суспільної співпраці з метою подолання травматичного досвіду з етнічними, релігійними, соціальними та іншими спільнотами, а також з окремими людьми.

1.3.3. Філософія експозиції Меморіального музею Бабиного Яру

Основним викликом під час створення постійної експозиції Музею є дотримання тематичного балансу, який би, з одного боку, зважено відобразив важливість окремих тем у символічній і реальній історії Бабиного Яру, а з іншого, – якнайкраще сприяв виконанню місії Музею.

Отже, експозиція має:

- розкривати три рівні історії та пам'яті, об'єднані цілісною історією Бабиного Яру: індивідуальну (особисту й родинну), групову (певних етнічних, конфесійних, соціальних, політичних груп у суспільстві) та загальнонаціональну (пов'язану з Українською державою та українською політичною нацією);
- відображати кілька концентричних кіл-шарів історії: масовий розстріл євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р.; нацистський злочин проти різних груп населення та полонених червоноармійців упродовж окупації 1941–1943 рр.; боротьбу за пам'ять під час радянського періоду; загальну історію меморіального простору як частину історії Києва від кінця XVIII до початку XXI ст.;
- передавати глобальні історичні події через повсякденну історію Києва та індивідуальні долі їх учасників;
- робити наголоси на темах, що разом з історичним мають насамперед морально-етичне навантаження, – доля жертв, а надто дітей, героїзм рятівників і борців за пам'ять, проблеми особистого вибору;
- розглядати жертвовність безвинно вбитих і героїзм мирного опору як дві іпостасі трагедії – відчаю й надії, злочину та людяності, між якими у символічному просторі лежить уся історія Бабиного Яру;

- неупереджено розкривати історію співіснування на українських землях різних етнічних та релігійних громад від кінця XIX ст., наголошуючи на позитивних прикладах і тенденціях, але й не уникаючи больових точок історичної пам'яті;
- постійно нагадувати, що події в Україні, Києві та безпосередньо в меморіальному просторі від Української революції 1917–1921 рр. до здобуття Україною незалежності в 1991 р. були спричинені впливом одного, а в найтрагічніший момент історії – двох злочинних тоталітарних режимів, спільною рисою яких став ідеологічно обумовлений геноцид і масові вбивства та переслідування за расовими, етнічними, конфесійними, соціальними, політичними ознаками;
- відображати багатовимірний символізм Бабиного Яру як уособлення не лише нацистського геноциду, а й злочинів радянського режиму;
- через перебіг конкретних подій, пов'язаних із переслідуванням та масовим убивством євреїв, ромів, українців, інших груп і спільнот у Києві, розкривати механізм будь-яких масових злочинів проти людяності, а також їх основних акторів;
- демонструвати розмаїття та особливості рухів Опору – як радянського, так і українського, – та притаманні їм політичні цілі, застосовані практичні методи й засоби, неоднозначні наслідки їхньої діяльності та протистояння;
- сприяти критичному ставленню до національної історії, уникати її ідеалізації; не замовчувати негативні сторінки історії, пов'язані зі співпрацею з тоталітарними режимами та співучастю в їхніх злочинах, але водночас пам'ятати про складність особистого вибору за таких умов у контексті стратегій виживання й уникати узагальнень, що мають ідеологічне, а не фактологічне підґрунтя;
- попри трагічний характер історії Бабиного Яру, знайти оптимістичне закінчення музейної розповіді з посилом у майбутнє, що надихало б відвідувачів на пошук відповідей на запитання про те, чому історії та пам'яті Бабиного Яру є важливими й актуальними для сучасників, прийдешніх поколінь, які уроки цього травматичного досвіду є важливими для українського суспільства і світової спільноти, як запобігти повторенню трагедії та як про неї не забути.

1.3.4. Загальна структура експозиції Меморіального музею Бабиного Яру

У процесі розроблення структури постійної експозиції Меморіального музею Бабиного Яру потрібно вирішити такі ключові питання:

- зміст початкового й завершального розділів;
- загальна історична періодизація експозиції;
- основні та фонові теми.

Відповідно до запропонованих Концепцією місії Музею та філософії експозиції, видається доцільним побудувати її як цілісну оповідь, що має органічний початок і закінчення, тобто створювати, фактично, не загальнохронологічну предметну експозицію, а концептуальну тематичну виставку. Цілісності її надаватиме не подієва, а символічна єдність історії Бабиного Яру.

Початок цієї виставки-розповіді має одразу занурювати відвідувачів в основну проблематику Музею, ознайомлювати їх із подіями, які, власне, і перетворили Бабин Яр на історичний символ, – розстрілами й похованнями часів нацистської окупації, зокрема з найвідомішою подією – масовою стратою євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р. У такий спосіб перед відвідувачами начебто одразу постає запитання: «Чому це стало можливим?», відповідь на яке вони шукатимуть у подальшій розповіді про історію цього місця на широкому історичному тлі. А ось наприкінці експозиції вони мають знайти відповідь ще на два запитання: «Як цьому запобігти?», «Як про це не забути?». Допоможуть пошуку відповіді розповіді про тих, хто рятував переслідуваних під час нацистського терору й боровся за їхню пам'ять у радянську епоху.

Така побудова експозиції сприятиме розв'язанню проблеми емоційного впливу на відвідувачів. Спочатку вони емоційно потрапляють у поле цілковитого відчаю, де їх зустрічають голоси всіх жертв Бабиного Яру, починаючи від жертв погрому 1905 р., померлих від Голодомору та закінчуючи загиблими під час Куренівської катастрофи. Вони разом з євреями пройдуть Києвом до місця страти 29 вересня 1941 р. й повністю зануряться у людські трагедії. Пройшовши через історію Бабиного Яру, про яку розповідатимуть у другому і третьому розділах експозиції, відвідувачі потраплять у простір надії, де їх зустрінуть люди, яким вдалося зберегти особисту гідність за всіх обставин, протистояти тоталітарним режимам не зброєю, а духом. Вони надихатимуть відвідувачів на роздуми про власну позицію та поведінку вже в наші непрості часи. Наскрізні теми, які мають зв'язувати всю експозицію, – це, з одного боку, історія місцевості як топографічного простору, що забезпечить фізичну єдність розповіді, з іншого, – обличчя дітей або всіх жертв Бабиного Яру, що окреслить єдність символічну. Завершується експозиція інтерактивним простором «Зала пам'яті», де відвідувачі можуть залишити свої спогади про події чи описати враження від відвідин Музею, вшанувати пам'ять жертв сучасними мнемонічними прийомами або символічною дією.

В основу загальної структури історичної частини експозиції покладено два рівні періодизації. Перший відповідатиме трьом етапам в історії Бабиного Яру: передісторії (часам виникнення тут багатоконфесійного некрополя), історії (двом рокам нацистського терору) та постісторії (добі боротьби за пам'ять, що триває досі). На другому рівні ці періоди доцільно поділити на розділи, відповідно до політичної історії України, насамперед до часів панування тут різних імперій, адже загальна ситуація мала визначальний вплив на перебіг подій у той чи той інтервал історії Яру.

Важливим є також визначення хронологічних меж власне історичного наративу. Зрозуміло, що верхня межа доходить до сьогодення і рухається разом із сучасною історією України та змінами в топографії меморіального простору. Щодо нижньої можуть бути різні погляди, залежно від того, що

має вирішальне значення – історія простору чи історія символу. Очевидно, що історія Бабиного Яру як фізичного простору має бути підпорядкована символічній історії. Експозиція може лаконічно пропонувати відвідувачам екскурси в історію України, що допоможе інтегрувати до тематики експозиції більше подій, реально пов'язаних із цією місцевістю, та знайти у цьому певний символізм. Використання часового маркера не заважає, а навпаки, підсилює сприйняття меморіального простору.

Співвідношення і баланс основних і фонових тем є так само дуже важливими. Очевидно, що контекстним тлом має виступати загальна розповідь про особливості панівних режимів і політичних рухів, їхньої ідеології та політики, насамперед у гуманітарній сфері (пропаганда, репресивна, етнонаціональна, соціальна політика, політика пам'яті). Так само фоном має стати розповідь про життя окремих спільнот, соціальних і політичних груп, що стали жертвами режимів та об'єктами пам'яті у Бабиному Яру. Обидві лінії мають відобразитися київськими матеріалами, тобто відтворювати загальноукраїнські процеси на місцевих прикладах. Створення експозиції передбачає, зокрема, застосування підходів, які зосереджуються на досвіді жертв та роботі з біографічними матеріалами й особистими свідченнями, такими як листи, щоденники та усні інтерв'ю з жертвами та їхніми родичами. У такий спосіб можна сформуванати багат шарове тло, що складатиметься із загальнополітичної історії, історії спільнот та історії міста.

Основними стануть теми, що стосуються конкретних трагічних подій у Бабиному Яру та навколо нього. Вони мають бути органічно пов'язані з загальними історичними процесами, сприйматися як їх безпосереднє втілення в певних явищах і долях певних осіб. Це уможливить досягнення тематичної цілісності всієї експозиції, глибини змісту за лаконічності викладу.

РОЗДІЛ 1.4
УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ
ГОЛОКОСТУ

1.4.1. Голокост в історичній перспективі

Концепція розглядає Голокост як ідеологічно зумовлене, організоване та цілеспрямоване тотальне вбивство євреїв, здійснене упродовж Другої світової війни нацистською Німеччиною за допомогою її союзників та пособників. Разом із тим, це не має залишати поза полем зору низку важливих аспектів. По-перше, нацистська антиєврейська політика, що від певного моменту мала назву «остаточне розв'язання єврейського питання», передбачала багато різних заходів, окрім цілеспрямованого вбивства євреїв. По-друге, трагічна доля євреїв, насамперед на теренах Центральної та Східної Європи, була пов'язана не лише з переслідуваннями з боку нацистів і взагалі подіями часів Другої світової війни. Тому комплексний аналіз Голокосту як історичного явища має містити розгляд таких подій:

- переслідування євреїв у нацистській Німеччині та на окупованих нею територіях від приходу нацистів до влади у 1933 р. і до початку фізичного масового вбивства євреїв улітку 1941 р.;
- масові переслідування і вбивства євреїв іншими державами та збройними формуваннями в той самий час, які вони здійснювали самостійно, відповідно до їхньої власної ідеології та політичних цілей;
- масові переслідування і вбивства нацистською Німеччиною інших етнічних, релігійних, соціальних груп: сінті й ромів, слов'ян, свідків Єгови, пацієнтів психіатричних лікарень, гомосексуалів.

Ширший погляд мають дати відповіді на засадничі запитання:

- якими були ідейні та політичні передумови Голокосту?
- що стало історичною причиною Голокосту?
- яким є місце Голокосту у світовій історії?

Потрібно також мати на увазі, що, із суб'єктивного погляду жертв, нацистські масові вбивства важко відокремити від інших трагічних подій, які спіткали європейських євреїв у середині ХХ ст. Йдеться про:

- довоєнні переслідування та обмеження євреїв у країнах Центральної і Західної Європи (насамперед у Німеччині, Румунії, Польщі);

- депортації та/або геттоїзацію євреїв під час війни (які вчиняли Райх і СРСР на окупованих ними польських землях; Румунія на своїй території та на окупованій нею частині СРСР; Японія на зайнятій території Китаю);
- масове вбивство євреїв під час війни іншими її учасниками (насамперед Хорватією, а також литовськими, польськими, радянськими, українськими недержавними або нерегулярними збройними формуваннями);
- утиски й депортації до нацистських таборів смерті євреїв із країн-союзниць і сателітів Райху, здійснювані під німецьким тиском (Болгарія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія) або німецькою окупаційною владою (Данія, Італія – Республіка Сало);
- різні форми переслідувань та утисків євреїв у повоєнні часи (Польща, СРСР, Чехословаччина).

Загальним наслідком цих подій стало руйнування центрально-східноєвропейської єврейської спільноти та зникнення європейського осередку єврейської цивілізації.

Разом із тим, треба уникнути двох пасток: по-перше, сприйняття Голокосту як певного антипагоєгу єврейської історії, а отже, перетворення Українського музею Голокосту на Музей історії євреїв України. Безумовно, Голокост справив великий вплив на повоєнну історію та свідомість євреїв у всьому світі. Однак в історії єврейського народу загалом, і в Україні зокрема, було не лише багато великих трагедій, а й багато величних досягнень загальносвітового значення. Тому зводити цю історію до однієї, навіть такої жадливої події, означає нівелювати і зневажити всі попередні тисячоліття життя єврейської цивілізації.

По-друге, не можна розглядати Голокост винятково як апогей багатівікового європейського антисемітизму, колективну спробу нарешті позбутися євреїв як частини європейського суспільства.

Якщо ставити в центр європейський контекст історії Голокосту, то потрібно звернути увагу не лише на антисемітизм, а й на низку ширших явищ модерної історії:

- розвиток позитивної науки як способу необмеженого пізнання світу та систематизації історії, зокрема на основі расової теорії;
- винайдення раціональних засобів перетворення та «поліпшення» суспільства (євгеніка, модернізація, соціальна інженерія тощо);
- імперіалізм і колоніалізм як загальнополітичні причини обох світових війн;
- націоналізм як ідейно-політичну основу не лише творення незалежних держав, а й утисків і переслідувань на етнічному ґрунті.

Особливості історії кожної країни, зокрема під час Другої світової війни, також мають відбиватися на баченні Голокосту. Кожна країна та кожен народ можуть запропонувати власний погляд на це явище загальноєвропейського, ба навіть світового масштабу. Слід підкреслити, що йдеться не

про регіональні історії масового вбивства євреїв, а про національні контексти загальноєвропейської історії цього геноциду. Лише за такого підходу Голокост може бути по-справжньому інтегрований до будь-якої національної історії. Це дає можливість розглядати історію Голокосту на двох рівнях: глобальному – як цілісне явище світової історії – та локальному – як частину історії національної. Таке поєднання одночасно відкриває шлях до органічного інтегрування національних історій до світової та надає світовій історії локальних вимірів, без яких вона перетворюється на абстрактну схему.

Україна так само може запропонувати свої підходи до бачення Голокосту. Тим більше, що будь-які спроби створити простий наратив Катастрофи в Україні одразу стикаються з тим фактом, що як такої України під час Другої світової війни не існувало: у сенсі не лише політичної суб'єктності чи бодай адміністративно-територіальної єдності, а й вужче – у сенсі однакової політики щодо єврейського населення. Початок війни українські землі зустріли у складі СРСР, Польщі, Румунії, Угорщини. Упродовж німецько-радянського воєнного протистояння та, власне, Голокосту вони перебували у складі Німеччини, Румунії (губернаторства «Буковина» і «Трансністрія»), Угорщини (Закарпаття). Причому німецьку окупаційну зону було поділено між Генерал-губернаторством (дистрикт «Галичина»), райхскомісаріатом «Україна» (решта Правобережжя) і зоною військової адміністрації (Лівобережжя, Крим). Ідеологічні та політичні мотиви утисків, переслідувань і вбивств євреїв мали суттєві відмінності в різних державах, а їх форми відрізнялися навіть у різних зонах окупації. Написати єдину історію цих подій неможливо та й непотрібно, адже саме ця різноманітність дає змогу чіткіше виокремити особливості Голокосту як насамперед нацистської політики тотального вбивства євреїв.

У ХХ ст., як і в попередніх століттях, Україна перебувала на самому розламі цивілізацій, що зумовило особливості її історії, зокрема під час Другої світової війни. Упродовж двох десятиріч на території України відбулися два нацистські геноциди – євреїв і ромів – та два радянські – українців і кримських татар. Зазначимо, що попри всі дискусії щодо юридичного визначення політики СРСР стосовно цих народів як геноциду, за своїми наслідками вони, безумовно, такими були. Одночасно відбувалися масові вбивства і переслідування, жертвами яких стали мільйони жителів України різного етнічного походження. Жодна країна Європи чи колишнього СРСР не пережила такого комплексу геноцидних і насильницьких заходів, учинених на її землях майже одночасно різними тоталітарними режимами. Вони сформували в усіх українців важкий та складний досвід, що досі впливає, зокрема, й на творення колективної історичної пам'яті. Цей контекст не може й не має бути зігнорований, адже саме він дає можливість осягнути масштаби Голокосту із загальнолюдського погляду як жахливого прикладу моральної кризи, а також кризи спроб фетишизації науково-технічного прогресу як запобіжника від антилюдяності. Історія України у ХХ ст. є наочним підтвердженням не просто обмеженості людської здатності, а хибності самої ідеї перебудовувати світ та суспільство на свій розсуд, винаходити штучну мораль і ділити людство на «корисні» та «шкідливі» стани чи групи.

1.4.2. Голокост у пам'яттєвій перспективі

Таке значуще історичне явище, як Голокост, може мати різне символічне навантаження. Воно так само залежить від історичного та пам'яттєвого контексту, в якому ми розглядаємо саму Катастрофу.

Для панівної в єврейській спільноті історичної пам'яті Голокост – це узагальнений символ антисемітизму та його руйнівних наслідків. Пам'ятати про нього важливо як євреям, так і всім іншим народам. Євреям – адже Голокост демонструє важливість існування держави Ізраїль як прихистку для всіх євреїв світу на випадок нових переслідувань. Неєвреям – тому, що усвідомлення своєї відповідальності за причетність до нацистського геноциду (безпосередньо або через відмову допомогти євреям) має запобігти відродженню масового антисемітизму і стати запорукою політичної й суспільної підтримки Ізраїлю в умовах жорсткого протистояння з радикальною частиною ісламського світу, яка заперечує саме право Ізраїлю на існування.

Для сучасної Європи Голокост – це символ небезпеки агресивного націоналізму та ксенофобії, відмови від демократичних цінностей і порушення прав людини. У такому сенсі він слугує розбудові суспільства, ґрунтованого на цінностях мультикультуралізму, толерантності, захисту прав різних етнічних, гендерних і релігійних груп, насамперед меншин, у якому завданням держави є передусім задоволення потреб кожної окремої людини.

У контексті специфіки українського історичного досвіду нацистських і комуністичних геноцидів є сенс зробити наголос на іншому, принциповому, аспекті символіки Катастрофи. Голокост потрібно розглядати як універсальний символ усіх геноцидів, учинених від кінця XIX до початку XXI ст. Це не перетворює Голокост на «ще один» геноцид, але й не залишає його, де-факто, «поза історією» як абсолютно унікальне і навіть безпрецедентне явище. Так само, як Велика Французька революція є моделлю всіх попередніх і подальших революцій, так і Голокост можна розглядати як модель усіх геноцидів, що відбулися до та після нього.

Саме приклад Голокосту демонструє небезпеки низки ключових процесів модерної історії:

- проголошення необмеженості та всесильності людського розуму в пізнанні світу й визначенні шляхів його перебудови «на користь людству»;
- винайдення суспільної етики, що єдиним джерелом має «наукове» бачення світу та закладає моральну основу для тотального терору й геноцидів;
- проголошення права на насильство заради втілення в життя планів створення «ідеального суспільства»;
- заперечення демократії, свободи, зневага до людської індивідуальності.

Цей шлях уже призвів людство до багатомільйонних гекатомб за часів нацизму й комунізму, які в ім'я розбудови «раціонального», «справедливого» та «успішного» суспільства, не вагаючись, знищували цілі «ворожі» народи та «класи».

Просвітництво відкинуло християнську цивілізацію і затаврувало півтори тисячі років її історії як «темні сторіччя». Однак воно виявилось нездатним створити дієві запобіжники від системних геноцидів, масових убивств і переслідувань, загальним символом яких слід уважати Голокост. Чи було це вродженою вадою цивілізації «Чистого Розуму», чи вона здатна переосмислити свою важку історію та запобігти майбутнім рукотворним гуманітарним катастрофам?

Історія Голокосту має закликати нас до дієвої відповідальності за цей світ, за його долю та майбутнє людства. Ми обов'язково маємо усвідомлювати обмеженість людського розуму, здатного не лише «поліпшити» світ, а й знищити його.

1.4.3. Світовий досвід меморіалізації Голокосту

Щорічно мільйони людей відвідують пам'ятні місця, музеї, пов'язані з історією Голокосту. Такі музейні інституції у другій половині ХХ ст., особливо в останні його десятиліття, з'явилися в багатьох західно- та центральноєвропейських столицях, у Північній Америці, Австралії та навіть у Південній Африці – загалом там, де як зразок використовують (або принаймні проголошують) принципи західної цивілізації з її ліберально-демократичними цінностями, в рамках якої історія Голокосту сприймається як один із наріжних каменів історичної свідомості.

В офіційному визначенні Міжнародного комітету меморіальних музеїв у пам'ять масових злочинів (ICMEMO, 2007 р.) зазначено, що метою цих установ «є вшанування пам'яті жертв державних і соціально обумовлених та ідеологічно мотивованих злочинів. [...] Оскільки ці установи співпрацюють із жертвами та іншими сучасними свідками, їхня робота також набуває психосоціального характеру. Їхні зусилля, спрямовані на передання інформації про історичні події, морально обґрунтовані й мають на меті встановити певні зв'язки із сьогоденням, не відмовляючись від історичної перспективи».

Із погляду відображення тематики Голокосту меморіальні музеї можна поділити на три групи.

1. Установи, спеціально створені з метою розповісти про Голокост як трагедію єврейського народу. Передусім це Національний меморіал катастрофи та героїзму єврейського народу «Яд Вашем», відкритий у Єрусалимі 1953 р., музейна експозиція якого від початку фокусується на передумовах, причинах і наслідках Голокосту та подає цю подію в контексті оповіді історії єврейського народу. Схожі (але не ідентичні) установи діють у Парижі (Меморіал Шоа) та Берліні («Меморіал убитим євреям Європи»).
2. Музеї, присвячені Голокосту і трагічній долі інших груп. Тенденція до надання меморіального значення іншим жертвам націонал-соціалізму, які тривалий період залишалися поза науковою та суспільною увагою, останнім часом спонукає деякі установи доповнювати постійні експозиції (або додати тимчасові виставки) матеріалами про долі ромів, гомосексуалів, свідків Єгови, політичної опозиції нацизму. У певних випадках термін «Голокост» пов'язують не лише з долею євреїв, а й із політикою стосовно інших «не-

бажаних» для нацистів груп жертв (наприклад, такі дискусії тривали на стадії планування в Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні, відкритому 1993 р. за результатами висновків комісії президента США про необхідність збереження пам'яті про Голокост). Згаданий Фонд «Меморіал убитим євреям Європи» нині опікується спорудженими нещодавно Меморіалом загиблим сінті й ромам та Меморіалом жертвам нацистських переслідувань гомосексуалів.

3. У деяких музеях історія Голокосту є частиною експозиції, яка присвячена ширшим питанням, як-от права людини (Казерне Досін – меморіал, музей і центр документації Голокосту і прав людини, Мехелен, Бельгія), толерантність (Музей толерантності в Лос-Анджелесі), історія єврейської громади країни (Єврейський історичний музей в Амстердамі; «Полін» – Музей історії євреїв Польщі та багато інших), історія релігійних груп і меншин (Центр Голокосту та релігійних меншин в Осло) тощо.

В останні десятиліття, у процесі інтеграції країн колишнього радянського блоку до Європейського Союзу (і, відповідно, до панівного в цьому об'єднанні культурно-історичного дискурсу), такі меморіальні музеї з'явилися або заплановані в низці столиць (Будапешт, Бухарест, Варшава). Водночас індикатором прагнення урядів держав доєднатися до західноєвропейського розуміння важливості Голокосту як невід'ємної історичної складової може слугувати форма фінансування спорудження та утримання музеїв. Якщо створення європейських музеїв Голокосту було профінансовано урядами країн або партнерськими угодами урядів із приватними та міжнародними донорами, то Єврейський музей і центр толерантності (Москва), Меморіальна синагога на Поклонній горі (Москва), Музей «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні» (м. Дніпро) створені та існують на приватні кошти.

Одна з рис меморіальних музеїв Голокосту полягає в тому, що вони можуть існувати як безпосередньо на місці (у країні), де ці події відбувалися, так і в тих державах, де проявів Голокосту не було, але в культурно-суспільному просторі є усвідомлення необхідності пам'ятання про нього.

За формами архітектурного рішення та втручання в меморіальний простір музейні установи також поділяють на три групи:

1. Меморіали на місцях убивств і поховань. У багатьох європейських країнах з'явилися установи, побудовані на так званих місцях пам'яті, де в минулому були пункти збору, концентраційні табори і в'язниці. Зазвичай вони поєднують риси пам'ятника і музею, зокрема, охоплюють не тільки оригінальні об'єкти, як-от колишні концтабори, а й наново зведені меморіали. Ці установи мають такі риси:

- є місцями скоєння злочину;
- є місцями страждання;
- часто є кладовищами – як символічно, так і фізично;
- є політичними пам'ятниками;
- є місцем для навчання;

- подеколи є палімпсестами, бо стосуються історії, що не обмежується подіями 1933–1945 рр.;
- у сучасному суспільстві, де велику роль відіграють медіа, є місцями для індивідуальних і колективних рефлексій.

Саме таким є меморіал, відкритий 2004 р. на місці табору смерті Белжець (Польща), що складається з упорядкованої зони поховання понад 400 тис. єврейських жертв операції «Райнгард», великого пам'ятника та музею з науково-дослідним та освітнім відділами. Такий чинник, як автентичне місце злочину і страждань (а саме масових поховань жертв), у принциповий спосіб зумовлює вигляд і концепцію «місць пам'яті». Наявність масових поховань потребує відповідних архітектурно-ландшафтних рішень. Зокрема, у Меморіалі «Белжець» було проведено ретельні інвазивні та неінвазивні археологічно-топографічні дослідження, зону поховань захищено та убезпечено від втручань і зникнення, а новостворений меморіальний комплекс вдало вписав місця поховань до ландшафту меморіальної зони.

2. Меморіали в історичних спорудах. Приклад – Державний музей «Аушвіц-Біркенау» в Освенцімі, який зберігає автентичні споруди табору – бараки, огорожу, руїни газових камер і крематоріїв, водночас наповнюючи їх експозиціями та за допомогою екскурсійного супроводу подаючи історичні відомості.
3. Меморіали, створені на «чистих» місцях. У таких випадках, коли не йдеться про місце трагічних подій, автори концепції та архітектори можуть обрати будь-які рішення для втілення своїх задумів (Меморіал «Яд Вашем» у Єрусалимі, «Меморіал убитим євреям Європи» в Берліні, Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні).

Різні меморіали Голокосту відбивають особливу візію цього явища залежно від контексту та національного простору, в якому вони створені. У багатьох випадках «місця пам'яті» проходять довгий шлях від початкової ініціативи до остаточного втілення проєкту. Це стосується передусім тих із них, що є місцем страждання та загибелі різних груп жертв. Причинами тривалих дискусій та інколи запеклих баталій є спроби знайти баланс у представленні в меморіальному просторі голосу кожної з них, що може бути ускладненим через змагання пам'ятей різних груп жертв, вплив усталених політико-історичних міфологем або невідповідність локальних моделей пам'яті національним чи міжнародним, які починають відігравати свою роль при ухваленні рішень. Такі меморіали можна поділити на *чотири групи*:

1. Установи, що відображають одну візію Голокосту (Яд Вашем, Єрусалим) – розповідають про трагедію єврейського народу. Музейна експозиція фокусується на передумовах, перебігу та наслідках Голокосту й подає цю подію в контексті історії єврейського народу.
2. Меморіали, що віддзеркалюють багато візій Голокосту. Показовою є історія Державного музею «Аушвіц-Біркенау» в Освенцімі. Формування меморіального ландшафту та експозиції відбувалося у символічному місці – колишньому таборі смерті Аушвіц, яке за останні десятиліття пододало

складний шлях – від усталеного в соціалістичному просторі місця загибелі «мирних громадян» від рук «німецько-фашистських загарбників» до комплексного та поліфонічного за смислами місця спільної пам'яті про Голокост, геноцид ромів, польських релігійних, етнічних жертв і жертв із різних країн, які протистояли нацизму або вважалися «небажаними», а також припускає співіснування в одному меморіальному просторі розмаїття національних історичних презентацій.

3. Установи, що відображають національні візії народів/країн, де відбувався Голокост (Фонд «Меморіал убитим євреям Європи», Берлін).
4. Меморіали, що відтворюють національні візії народів/країн, де не відбувався Голокост (Меморіальний музей Голокосту у США та ін.).

Отже, одного зразка вшанування жертв Голокосту у країнах світу немає. Меморіали Голокосту відрізняються за способом представлення цієї теми в музейних експозиціях, формою архітектурного рішення на місці пам'яті, ступенем включення національного контексту / національних контекстів країн до нарративу про обставини тотального вбивства євреїв, балансом у представленні в меморіальному просторі голосу інших жертв нацизму.

1.4.4. Український контекст меморіалізації Голокосту

Пам'ять про Голокост на українських землях, які до 1991 р. перебували у складі СРСР, формувалася ізольовано від світових меморіальних процесів. На особливості цієї пам'яті в Україні впливає низка явищ, пов'язаних передусім зі специфікою перебігу тут подій Другої світової війни та їх меморіалізацією.

У сучасній Україні пам'ять про цю війну в більшості громадян асоціюється переважно зі вшануванням загиблого солдата-червоноармійця, солдата-переможця, на відміну від країн західної демократії, де жах війни символізує Голокост. Масштаби втрат, ураховуючи загиблих військовополонених, в Україні, як і в усьому колишньому СРСР, були на порядок вищими, ніж у західноєвропейських країнах. Водночас в українському суспільстві залишається потужним вплив радянського концепту «Великої Вітчизняної війни», який полягає у вшануванні «героїчної Червоної армії», що «принесла перемогу». За цих обставин пам'ять про всі невійськові втрати вважали другорядною, неважливою, а згадувати про масові вбивства євреїв в окупованій Україні було ще й неофіційно заборонено.

Так само втрати серед цивільного населення, які на Заході переважно зводяться до жертв Голокосту, в Україні та на інших радянських територіях, що потрапили під німецьку окупацію, були незрівнянно більшими. Радянська влада ці втрати у своїй політиці пам'яті повністю ігнорувати не могла, і через два десятиліття після завершення війни у СРСР почали встановлювати пам'ятники, проводити офіційні меморіальні церемонії, присвячені «жертвам фашизму». При цьому згадок про їхню етнічну належність не було, а для написів на пам'ятниках використовували евфемізм «мирні радянські громадяни». Також особливістю зображення жертв нацизму в той час, переважно поло-

нених червоноармійців, стала їхня надмірна героїзація, створення типу «борців-антифашистів».

Контекст меморіалізації Голокосту в радянській Україні буде неповним, якщо не згадати діяльність дисидентів, єврейських активістів, сіоністів, для яких пам'ять про трагедію була важливою точкою самоідентифікації, ентузіастів, які за тих обставин у повоєнний час наважувалися вимагати гідного вшанування пам'яті про розстріляних євреїв, на свій страх і ризик збирали матеріали про ці події. Тож пам'ять про Голокост тут тісно перепліталася з боротьбою за права людини, свободу слова, демократію, проти тоталітаризму, за єврейське етнонаціональне відродження. Водночас ігнорування офіційною наукою досліджень теми Голокосту, закритість архівів призвели до появи різноманітних міфів, домислів щодо місць злочинів, їхніх учасників, кількості жертв, частина з яких і до цього часу не до кінця спростовані. Тему Голокосту не досліджували й історики української діаспори, напрацювання яких справили важливий вплив на формування метанаративу історії України після розпаду СРСР.

Від середини 1980-х років в Україні розпочалася суспільна дискусія щодо трактування подій Другої світової війни, яка фактично стосується вибору загальної моделі пам'яті, ба більше, навіть пов'язана з питанням цивілізаційного вибору – розбудови незалежної, зорієнтованої на Європу, демократичної Української держави чи політичного утворення в орбіті Росії з ностальгією за радянським минулим, збереженням концепту «Великої Перемоги у Великій Вітчизняній війні».

У цій дискусії важливу роль почали відігравати раніше заборонені групи учасників війни та прихильники вшанування пам'яті про них. З одного боку, це були «герої війни», як-от учасники українського самостійницького руху, з іншого, – різноманітні категорії «жертв» (остарбайтери, полонені червоноармійці, в'язні нацистських концтаборів, неповнолітні в'язні, кількість яких також обчислювалася в мільйонах), які створили об'єктивну (зважаючи на кількість таких жертв) конкуренцію жертвам Голокосту. Особливо відчутно це проявилось під час гуманітарних виплат уряду ФРН колишнім жертвам націонал-соціалізму в 1996–2007 рр. Вони стали потужним стимулом для творення громадських організацій, політичної і суспільної активності в Україні цих категорій учасників війни, долучення їх до офіційних комемораційних заходів.

В Україні існують й інші групи жертв геноцидів, масових убивств, депортацій і переслідувань, які також зазнавали репресій (із боку нацистів або радянської влади) за етнічною ознакою. Насамперед це українці – жертви Голодомору, масових репресій та депортацій, роми та кримські татари, які певною мірою конкурують з єврейськими жертвами за увагу до себе суспільства і влади. Жертвами національних операцій НКВС у 1937–1938 рр. стали німці, поляки, румуни, греки, болгар, євреї та інші народи. Поляки, євреї та українці були основними об'єктами депортацій з анексованих у 1939 р. західноукраїнських земель. Поляки та українці були мішенню масових убивств під час Волинської трагедії 1943 р. та примусового переселення від 1944 р. Упродовж 1941–1942 рр. із Криму було депортовано німців та італійців, а у 1944 р. – греків, болгар і вірменів. Автохтонне українське населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини стало жертвою примусових пе-

реселень у 1944–1951 рр. Об'єктом цілеспрямованої кампанії утисків і переслідувань від 1948 р. стали євреї.

Найбільш конфліктним є вшанування пам'яті про вбитих євреїв та українських націоналістів, що пов'язане з проблемою (як реальною, так і штучно перебільшеною, насамперед радянською і російською пропагандою) співучасті представників ОУН у злочинах націонал-соціалістів проти євреїв на українських землях. До того ж процес меморіалізації українського національно-визвольного руху відбувався набагато інтенсивніше (особливо в регіонах активної діяльності УПА та підпілля ОУН), ніж подій Голокосту.

Жертви націонал-соціалізму були не єдиними, пам'ять про кого тривалий час ігнорували у СРСР. Ушанування пам'яті про мільйони багатоетнічних жертв сталінських репресій, Голодомору посідало важливе місце в сучасній комемораційній політиці Української держави.

Переосмислення подій Другої світової війни, особливо питань Голокосту, в Україні відбувалося також і під зовнішнім тиском із боку науковців, істеблшменту Росії, країн Заходу, Ізраїлю, США, які мають власний погляд на цю проблему, що домінує в офіційному дискурсі, підкріплений науковими дослідженнями і є важливою складовою внутрішньої й зовнішньої політики цих держав.

Усі перелічені моменти вказують на те, що Україна має свою, відмінну від інших країн, історію та інший трагічний досвід (зокрема часів війни), який неможливо зігнорувати – як на рівні масової свідомості, так і на рівні державної політики. Конкуренція за пам'ять у Бабиному Яру, розбіжності в наголосах комеморативних стратегій різних соціальних груп, прибічників і противників ексклюзивної моделі української колективної пам'яті тощо, які характерні для сучасної України, є застереженням від механічного запозичення того досвіду меморіалізації пам'яті про жертв геноциду євреїв, який склався в інших країнах. Пам'ять про Голокост в Україні має формуватися з урахуванням (пост)травматичного досвіду громадян сучасної Української держави – жертв геноцидів ХХ ст., зокрема Голокосту, на українських етнічних територіях.

1.4.5. Місія та завдання Українського музею Голокосту

Створення Українського музею Голокосту біля Бабиного Яру після багатьох десятиліть навмисного забуття, спалювання та фальсифікації історії Бабиного Яру, замовчування і спотворення історії Голокосту має насамперед у належний спосіб меморіалізувати це явище в національному масштабі. Музей має виконувати такі завдання:

- комплексно досліджувати та презентувати причини, сутність, перебіг, масштаби та історичні наслідки Голокосту в Європі загалом і на теренах України зокрема;
- сприяти пошуку концептуальних відповідей на питання про причини, наслідки та значення для світової історії, історії окремих країн та народів

- переслідувань і вбивств євреїв, ромів та інших «шкідливих» із погляду нацистської ідеології груп, які відбулися в роки війни;
- з огляду на важливе місце, яке Голокост посідає в пам'яті єврейської та ромської спільнот, демонструвати важливість пам'ятання про це явище в Україні, його причини і наслідки для цих етнічних меншин та їхнього сучасного життя;
 - у контексті погляду на Голокост як на універсальний символ усіх геноцидів сприяти осягненню українським суспільством сучасних небезпек тоталітаризму, ксенофобії, зокрема антисемітизму, ромо- та українофобії, повторення геноцидів і масового терору проти будь-яких етнічних, релігійних, соціальних й інших груп;
 - не лише врахувати різнобічний світовий досвід меморіалізації Голокосту, а й представити український контекст та українську візію його історії як універсального символу всіх геноцидів;
 - сприяти інтеграції Голокосту до української історичної пам'яті та історії України – до світової;
 - сприяти формуванню в Україні інклюзивної культури пам'яті через усвідомлення українським суспільством того факту, що історія етнічних меншин, які впродовж століть жили на теренах сучасної України та робили значний внесок у її історію та культуру, має стати невід'ємною складовою українського загальнонаціонального історичного наративу, тобто оповіді про минуле;
 - сприяти перетворенню історії Голокосту на чинник міжетнічного порозуміння через взаємне вшанування жертв, переосмислення важких моментів спільної історії;
 - відігравати провідну роль у науковому вивченні та різних формах комеморації Голокосту з урахуванням міжнародних та європейських політичних рішень, починаючи з Міжнародного форуму сприяння пам'яті про Голокост, що відбувся 2000 р. у Стокгольмі, відповідних рішень українських органів влади;
 - сприяти виконанню положень щодо внесення історії Голокосту до освітніх програм для закладів загальної середньої і вищої освіти України, а отже, створенню системи формальної і неформальної освіти та просвіти на основі сучасних цінностей, що поєднують гуманізм, толерантність, повагу до прав людини, патріотизм, міжетнічну й міжконфесійну злагоду.

1.4.6. Філософія експозиції Українського музею Голокосту

Експозиція Українського музею Голокосту має достовірно та виважено розповідати про трагічні й складні події минулого, але водночас не втрачати основної мети, утіленої у визначеній місії Музею.

Пропонована назва – Український музей Голокосту – відбиває основні сторони його діяльності:

- дослідження та висвітлення Голокосту як цілісного історичного явища загальноєвропейського і світового масштабу;
- сприяння усвідомленню того, що історія Голокосту – це невід’ємна частина всієї української історії ХХ ст., а українська історія – складова історії загальноєвропейської та світової.

Експозиція Музею має:

- розкрити історію Голокосту як важливу складову світової історії, історії окремих країн і народів, зі збереженням її особливого звучання;
- відображати безпрецедентність Голокосту як непересічного історичного явища та водночас його універсальність як символу всіх геноцидів;
- створювати багатовимірний нелінійний наратив, що органічно поєднував би різні тематичні та сюжетні лінії, пов’язані з місцем Голокосту в різних історичних контекстах;
- демонструвати вплив Голокосту на сучасний світ, реальну роль пам’яті про нього в побудові майбутнього українського суспільства;
- надавати оцінки історичних подій та акторів, ламаючи усталені стереотипи, пов’язані з повоєнними політичними домовленостями й суспільними упередженнями;
- наближати історію Голокосту до відвідувача/ки завдяки апелюванню до особистої/родинної пам’яті незалежно від його/її етнічного/національного походження;
- відмовитися від жорсткого накидання відвідувачам певної історичної «ролі» в пам’яттєвій моделі залежно від їхньої етнічної/національної належності;
- розбудовувати делікатний і коректний діалог із будь-яким відвідувачем/кою завдяки наданню йому/їй можливості самостійного співвіднесення себе з різними історичними акторами;
- максимально підкреслювати етичний аспект трагедії Голокосту, пов’язаний зі свідомим скасуванням усіх загальноприйнятих норм моралі;
- оцінювати будь-які політичні концепції, режими та рухи насамперед із морального погляду;
- постійно нагадувати відвідувачам про необхідність у будь-якій складній ситуації особистого чи суспільного характеру насамперед робити відповідальний моральний вибір.

1.4.7. Загальні принципи побудови експозиції Українського музею Голокосту

Розробляючи структуру експозиції Українського музею Голокосту, потрібно виходити з чіткого розуміння того, що Голокост, як будь-яке складне та масштабне історичне явище, не мав лінійної, одновимірної історії, яку можна було

б описати за однозначною схемою «причини – перебіг – наслідки». Причини Голокосту лежать у площинах ідеологічного, політичного, етичного, економічного, правового характеру. Перебіг його мав особливості в різних країнах і на різних територіях. Крім того, Голокост відбувався на тлі низки безпосередньо пов'язаних із ним подій і ширших контекстів. Нарешті, результати Голокосту – це не лише безпосередні людські втрати, а й радикальні повоєнні зміни ідеологічного та політичного характеру, що відбулися насамперед у західних країнах, а згодом поширилися та поширюються на схід Європи, у Південну Америку тощо.

Отже, структура експозиції, з одного боку, має зважати на суто фізичні архітектурно-планувальні обмеження, які потребують побудови певної послідовності наративу, зокрема для проведення екскурсій, з іншого, – надавати змогу конструювати кілька таких послідовностей, що інколи можуть мати паралельний характер, а інколи перетинатися. Крім того, певним надзавданням є створення точок змістового та фізичного перетину з експозицією Меморіального музею Бабиного Яру, з яким, відповідно до цієї Концепції, Український музей Голокосту має становити єдиний архітектурний комплекс.

Зважаючи на все це, пропонуємо використати такі структурні рішення для експозиції Українського музею Голокосту.

Тематико-хронологічна структура експозиції складатиметься з трьох великих блоків – «Передісторія Голокосту», «Історія Голокосту», «Наслідки Голокосту». Ці назви характеризують насамперед хронологічний зміст відповідних блоків. Разом із тим, у наративі зберігатиметься багатовимірність і багатолінійність причиново-наслідкових зв'язків певних історичних подій. Передісторію Голокосту поділено на історію ідеологій і політичну історію. Історія Голокосту має три смислові «концентричні кола» наративу – «Переслідування євреїв Третім райхом», «Доля євреїв поза межами нацистського панування», «Голокост у контексті історії насильства». Нарешті, наслідки Голокосту є єдиним блоком, що розкриватиме ідеологічні й політичні зміни в повоєнному світі.

Ця тематико-хронологічна структура має наскрізний розподіл на чотири національні/цивілізаційні лінії – історія Заходу, історія Німеччини, історія євреїв, історія України. Очевидно, що такий розподіл у жодному разі не передбачає зрівняння цих історичних суб'єктів. Навпаки, він має забезпечити розгляд усієї історії Голокосту з принципово різних перспектив – із перспективи цивілізації, у межах якої Голокост визрів і відбувся; із перспективи держави та народу, які Голокост здійснили; із перспективи народу, що став його жертвою; із перспективи країни, що стала одним з епіцентрів Голокосту. Зважаючи на те, що упродовж модерної доби Україна практично не мала власної державності (за невеликими винятками), її історія розглядатиметься також у контексті історії різних держав, до складу яких входили українські землі.

Разом із тим потрібно ще раз наголосити, що Український музей Голокосту не має перетворитися ані на музей історії Голокосту в Україні, ані на музей історії українських євреїв. Принциповими завданнями є інтегрувати україн-

ську та єврейську лінії до загального контексту історії Голокосту, з одного боку, та не звести всю українсько-єврейську історію до історії антисемітизму, – з іншого.

Загальною наскрізною темою, що підкреслює провідну проблему, пов'язану із символікою та сучасним значенням Голокосту, та має об'єднувати всю експозицію, стане тема «Голокост і моральний вибір». У різних аспектах вона поставатиме в кожному розділі та на прикладах конкретних долей демонструватиме складність становища й особистого вибору людини за часів соціальних катастроф. Важливою етичною і пам'яттевою проблемою при цьому є питання про необхідність/недоцільність меморіалізації образів катів та злочинців. З одного боку, очевидно, що вони не є гідними пам'яті. З іншого, зло завжди мало й має ім'я, прізвище, біографію. Крім того, ризик стати катом є не меншим, ніж ризик стати жертвою масового насильства, якщо людству не вдасться знову йому запобігти. Тож проблема фіксування «темної сторони» може й має бути і пересторогою, і каяттям, і суспільним виразом злу.

Нарешті, композиційно центральною темою експозиції та точкою її перетину з експозицією Меморіального музею Бабиного Яру стане розповідь про масовий розстріл євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р.

Ця Концепція не надає детальних рекомендацій щодо конкретних музейних засобів, якими репрезентовані зазначені теми. Однак певні загальні принципи потрібно викласти.

1. Зміст експозиції.

Концепція музею передбачає, значною мірою, новий погляд на історичні події, яким він присвячений. При цьому основною проблемою, яку доведеться вирішувати, стане максимально стисле представлення великого обсягу різнобічної інформації, щоб за короткий час якомога повніше ознайомити відвідувачів з експозицією. Цей виклик можна подолати, максимально економно застосовуючи традиційні засоби висвітлення інформації з перенесенням додаткових даних до віртуального музею, доступного також дистанційно.

Зважаючи на значну кількість контроверсійних питань, пов'язаних з історією та пам'яттю про Голокост, очевидно, що ані ця Концепція, ані майбутня музейна експозиція не здатні їх цілком розв'язати. За таких умов видається доцільним одразу чітко позначати в експозиції питання невіршені або спірні, за можливості, з розкриттям цих поглядів. Важливо також знайти можливість демонструвати такі питання в експозиції саме в їх сьогоденному стані, вдосконалювати й адаптувати зміст експозиції відповідно до змін поглядів, а також розглядати меморіальний комплекс як майданчик для дискусій, зокрема засобами представлення аналогічних експозицій провідних музеїв Голокосту.

Під час розроблення експозиції потрібно орієнтуватися на людей різного віку, освіти, етнічної, релігійної, національної ідентичності. Частково це може бути реалізовано за допомогою як різних версій експозиції (насамперед віртуальної), так і різних варіантів екскурсійного супроводу.

2. Засоби репрезентації.

Належить зберегти баланс між трьома традиційними складовими музейної експозиції (експонатом, текстом і дизайном) і сучасними мультимедійними засобами. Жоден із них не має переважати.

Широке використання таких наочних експонатів, як документальні фото та відео, не має перетворити експозицію на фотовиставку. Об'ємні експонати мають посісти центральне місце, однак їх не має бути багато, щоб кожен повернув увагу відвідувачів.

Не обов'язково намагатися представити лише унікальні речі, що взагалі часто-густо може виявитися недосяжним. Типовий експонат і навіть штучна копія (звісно, за відповідного пояснення) так само можуть виразно проілюструвати певний сюжет.

Текст (письмовий та усний) має бути стислим, щоб відвідувачі могли ознайомитися з усім обсягом запропонованої інформації.

Дизайнерські рішення мають насамперед створювати єдиний простір кожної зали, а не розбивати її на окремі, композиційно не поєднані одиниці (вітрини тощо).

3. Способи впливу на відвідувачів.

Очевидно, що найбільш вирашним є емоційний вплив, однак зловживання ним, особливо за умов використання сучасних мультимедійних технологій, здатне перетворити відвідування музею на важкий, а інколи й травматичний, психологічний досвід. При цьому такий підхід не дає можливості апелювати до свідомості відвідувачів, а лише до їхніх почуттів.

Водночас суто раціональне викладення інформації, навіть проілюстроване певними експонатами (зокрема фотографіями та кінохронікою), не лише не допоможе достукатися до серця відвідувача/ки, а й, найпевніше, призведе до того, що він/вона у певний момент взагалі припинить сприймати цей сухий мартиролог.

Баланс між емоційним та раціональним впливами, дотримання психологічної межі, диверсифікація способів презентації для різних категорій відвідувачів є запорукою того, що експозиція досягне своєї мети. При цьому потрібно взяти до уваги та відобразити в експозиції певний історичний парадокс. Він полягає в тому, що підґрунтям абсолютно ірраціонального та жахливого масового вбивства мільйонів людей у середині ХХ ст. були цілком раціональні викладки наукової теорії ХІХ ст. Своєю чергою, раціональна перебудова сучасного суспільства на засадах толерантності та прав людини була пов'язана з надзвичайно емоційним переживанням безпрецедентної трагедії середини минулого століття. Важливо дотриматися цієї діалектики і під час побудови експозиції музею.

ЧАСТИНА 2

**ГУМАНІТАРНІ
КОНТЕКСТИ
МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ
БАБИНОГО ЯРУ**

РОЗДІЛ 2.1 ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

2.1.1. Україна в європейській історії

Висвітлюючи минуле України в контексті європейської історії, потрібно враховувати три основні проблеми: традиційну відірваність дослідження історичних процесів, які мали місце в Україні, від загальноєвропейських; стійку тезу про «унікальність» і «неповторність» вітчизняної історії, з одного боку, і контртезу про те, що в Україні немає окремої від Росії та Польщі історії, – з іншого. Тож пропонуємо розкривати минуле України як органічну частину історії Центрально-Східної Європи, що мала надзвичайно виразні паралелі з історією сусідніх країн, але водночас зберігала свої чіткі особливості. Важливо представити такі тези:

- долучення території сучасної України в епоху раннього Середньовіччя до загальноєвропейських міграційних потоків, формування держав, завдяки взаємодії місцевих і прийшлих елементів, що робило її минуле подібним до історії десятків країн Європи;
- християнізація Русі за візантійським зразком, що вплинуло на розвиток культури, політики, державної системи, світосприйняття еліт і непривілейованих верств;
- загальноєвропейська тенденція до державотворення у Русі упродовж періоду Середньовіччя: від феодалної роздробленості до формування Галицько-Волинського королівства;
- особливості політичного, економічного, адміністративного та культурно-релігійного життя сучасних земель України у складі Великого князівства Литовського, Польського й Угорського королівств, Молдавського князівства, Московського царства (від початку XVI до початку XVII ст.), Кримського ханства та Османської імперії: загальноєвропейські тенденції й регіональні відмінності;
- козацтво та його особлива роль в українській і центрально-східноєвропейській історії, представники різних етносів серед українського козацтва;
- поліетнічність і поліконфесійність населення України ранньомодерної епохи, формування унікального «міського простору» (порівняння із сусідніми країнами на заході та сході);
- формування модерної української нації упродовж XIX – початку XX ст. у контексті становлення сучасних націй у Європі (спільне та відмінне у зіставленні з сусідами);

- роль Російської імперії у формуванні міжетнічних стереотипів та інспірації міжетнічного насильства;
- господарська й суспільна модернізація України в «довгому ХІХ столітті», її особливості та подібності з сусідами;
- місце Першої світової війни в історії України, її вплив на політичне, економічне, етнонаціональне життя населення, на зростання насильства та бруталізацію повсякдення;
- епоха революцій, українських визвольних змагань у національному, соціальному, глобальному вимірах (український досвід у порівнянні з сусідами);
- УСРР/УРСР: від воєнного комунізму через коренізацію до геноциду й терору (досвід виживання, міжетнічних взаємин, економічної «революції», Голодомору);
- реалії «версальської Європи»: землі сучасної України поза межами більшовицької держави та українська політична еміграція;
- землі України в роки Другої світової війни: розподіл Центрально-Східної Європи між диктатурами, досвід форсованої радянізації, фронт і нацистська окупація, боротьба за національну державу й радянський рух Опору, тотальне вбивство та виживання, Голокост і рятівники, роль та місце України, українського народу в перемозі над нацизмом, повторна сталінська радянізація, її наслідки тощо;
- українські землі в перше повоєнне десятиліття: загальносвітова та східноєвропейські тенденції й особливості повоєнного облаштування в Україні (кордони, трансфери населення, масові репресії, голод, опір радянізації, боротьба з «українським націоналізмом», «безридним космополітизмом» і державний антисемітизм), утягування у «холодну війну» та гонитву озброєнь;
- Україна в роки порівняної лібералізації радянської системи, боротьба за реабілітацію жертв терору й відновлення пам'яті про трагедії, формування нового культурно-інтелектуального простору та зародження ненасильницького опору;
- політика формування «радянського народу», процеси русифікації серед найбільших етнічних груп неросійського населення України; ідеологічна боротьба з «буржуазним націоналізмом», «сіонізмом» тощо;
- розвал радянської системи в Україні – загальні тенденції та місцеві особливості;
- основні напрями суспільно-політичного, соціально-культурного, економічного, етноконфесійного життя України в останні десятиліття: проблеми становлення громадянського суспільства, міжетнічні взаємини, подолання міжетнічних упереджень, відновлення пам'яті про трагедії ХХ ст. та боротьба з наслідками радянських ідеологічних експериментів, війна за державну незалежність.

Ці контексти даватимуть можливість глибше розуміти національні тягарі історії, перебіг Голокосту на території окупованої нацистами України, його особливості та схожі риси із Голокостом у Центральній та Західній Європі.

2.1.2. Історія народів України, міжетнічних і міжконфесійних відносин та етнонаціональної політики

Питання про вплив на події часів Другої світової війни та нацистської окупації попередньої історії міжетнічних відносин і національної політики держав, до складу яких входили українські землі, є, можливо, найбільш дискусійним і дразливим не лише в науковому, а й суспільно-політичному дискурсі. Причому це питання стосується не тільки перебігу Голокосту, а й загалом усіх репресій та масових переслідувань за етнічною ознакою. Вийти за межі історії Голокосту тут дуже важливо, адже це дає змогу не лише знайти спільні причини аналогічних явищ, а й рельєфніше позначити розбіжності між ними.

Щодо перебігу Голокосту є такі, більш чи менш поширені, варіанти окреслення попередньої історії співіснування народів:

- співжиття євреїв та українців (росіян, поляків, румунів, угорців, кримських татар та інших – залежно від регіону) впродовж сторіч було цілком дружнім і безхмарним, аж допоки не прийшли нацисти з їхньою політикою тотального вбивства та не зруйнували цю ідилію;
- євреї весь час свого мешкання на українських землях були об'єктом зоологічної ненависті та переслідування (насамперед із боку українців), часто-густо різанини й погромів, тож події Голокосту стали природним продовженням цієї антисемітської традиції, а місцеве (передусім українське) населення відіграло ледь не провідну роль у здійсненні нацистської політики масового вбивства євреїв;
- євреї упродовж усієї історії свого проживання на українських землях співпрацювали з поневолювачами українців (насамперед із поляками та росіянами, а також австрійцями, угорцями, румунами), а в міжвоєнні часи стали ледь не провідною ланкою більшовицького режиму, що викликало природну ворожість до них, яка в різний спосіб виявлялася в поведінці місцевого (хоча й передусім неукраїнського) населення під час Голокосту;
- євреї та українці сторіччями були об'єктами утисків і переслідувань із боку панівних держав (найперше Польщі та Росії), які свідомо культивували антисемітські й антиукраїнські стереотипи, провокували погроми, розбурхували неприязнь між двома народами, що вплинуло на свідомість частини місцевого населення та зумовило його співпрацю з комуністами в часи Голодомору й інших антиукраїнських репресій, а також із нацистами в період Голокосту.

Усі ці варіанти хибують на очевидну однобічність, схильність до абсолютизації значення якогось одного історичного фактора та виразного поділу акторів на «добрих» і «поганих». Такий підхід притаманний історичній міфології, проте геть неприйнятний для історичного аналізу. Слід зазначити, що аналогічні версії пояснення та оцінки історичних подій супроводжують трактування не менш складних українсько-польських, українсько-російських, польсько-єврейських, інших міжетнічних відносин.

Коректний і науково виважений підхід до історії таких відносин на українських землях має враховувати різні складові, а саме:

- вплив ідеологічного чинника, зокрема панування в державному, громадсько-політичному та загальносуспільному житті ідей етнічного націоналізму

- та релігійної винятковості або, навпаки, ідей релігійної терпимості й національної рівності;
- вплив державного чинника, насамперед етнонаціональної політики держав, до складу яких входили українські землі, зокрема надзвичайне посилення цього чинника в період панування на українських землях тоталітарних, авторитарних режимів;
 - вплив соціального чинника, а саме: асинхронність процесів соціальної модернізації XIX – першої третини XX ст. серед народів, які мешкали на українських землях, зокрема асинхронність цих процесів у різних державах, до складу яких входили українські землі в цей період;
 - постійне загострення міжетнічних відносин в умовах революцій і війн, розпаду імперій та постання нових держав, ідейних і економічних криз, політичних та соціально-економічних перетворень першої половини XX ст.;
 - варіативність стратегій групової суспільної, економічної та політичної поведінки різних народів і релігійних спільнот в умовах державного панування або, навпаки, бездержавності;
 - ступінь автономності та замкненості політичних організацій і рухів, що формально виступають від імені певних етнічних спільнот;
 - суб'єктивність, вибірковість та егоїзм тривалої історичної пам'яті етнічних спільнот та її вплив на поведінку в переломні історичні часи;
 - некоректність поширення на всю етнічну спільноту моральної, політичної, юридичної відповідальності за вчинки окремих осіб, видатних діячів, політичних і громадських організацій, навіть держав.

Розглянута на таких засадах історія міжетнічних та міжконфесійних відносин на українських землях уможливить відтворення багатовимірної картини, з'ясування реальних проблем і водночас запобігатиме однобічності й безпідставним загальним звинуваченням.

2.1.3. Бабин Яр в історії України

Бабин Яр увійшов в історію України передусім як символ Голокосту. Однак історія Бабиного Яру не вичерпується однією військовою добою.

Знаковою точкою відліку для цього місця є зана пізньопалеолітична Кирилівська стоянка. Князівську добу репрезентує історія Кирилівського монастиря й однойменної церкви. Через складні особливості рельєфу ця місцевість довгий час залишалася малозаселеною. Частиною ж Києва Бабин Яр став у XIX ст. У цей час навколо нього формується багатоконфесійний некрополь (Кирилівський і Лук'янівський православні, Лук'янівський єврейський, Магометанський, Караїмський, Братський цвинтарі). У XX ст. Бабин Яр стане впізнаваним місцем пам'яті. Друга світова війна, нацистські розстріли, які тривали впродовж 1941–1943 рр., а згодом Куренівська катастрофа 1961 р., тиск радянської тоталітарної системи на історичну пам'ять про Бабин Яр стали тими трагічними сторінками минулого, історії злочинів, які зробили його відомим на весь світ.

Історія Бабиного Яру віддзеркалює різні аспекти історії України у XX ст. та охоплює такі сюжети:

- єврейський погром 1905 р. (поховання та пам'ятник жертвам розміщувалися на Єврейському цвинтарі);
- «справа Бейліса» (Андрій Ющинський, трагічну смерть якого російська влада використала для звинувачення євреїв у «ритуальному вбивстві», похований на Лук'янівському цвинтарі);
- Перша світова війна (для поховання померлих у київських шпиталях вояків було створено Братське кладовище);
- Українська революція 1917–1921 рр. (деяких її учасників поховано на Лук'янівському цвинтарі);
- червоний «муравйовський» терор 1918 р. (жертв поховано на прилеглих цвинтарях);
- погроми часів Української революції (відбулися, зокрема, після вступу до Києва білогвардійців восени 1919 р. на Куренівці – жертв поховано на Єврейському кладовищі);
- Голодомор (зібрані на вулицях Києва тіла померлих від голоду людей ховали у спільній могилі на Братському цвинтарі);
- радянський терор (розстріли та поховання відбувалися на Лук'янівському кладовищі або в безіменних могилах поряд);
- Голокост (страсти в Бабиному Яру євреїв 1941 р. – ключова подія, через яку ця місцевість стала відомою в усьому світі);
- нацистський терор (страсти ромів, українських націоналістів, полонених червоноармійців і підпільників, комуністів, пацієнтів психіатричної лікарні, заручників, в'язнів Сирецького табору);
- Друга світова війна (радянських вояків поховано на Військовому кладовищі; німецьких військовополонених – на окремому кладовищі; жертв радянського бомбардування Києва в ніч із 10 на 11 травня 1943 р. – на Лук'янівському цвинтарі);
- Куренівська катастрофа 1961 р. (техногенна катастрофа, що стала наслідком замивання Бабиного Яру – цілеспрямованого знищення місця пам'яті);
- боротьба за пам'ять навколо Бабиного Яру (радянська офіційна політика щодо «Великої Вітчизняної війни» та Бабиного Яру, заходи органів держбезпеки, історія дисидентства, міжнародна спільнота й історія міжнародних відносин у розрізі Бабиного Яру);
- «протистояння пам'ятей» у добу незалежної України, продовження забудови Бабиного Яру та історичних цвинтарів, одночасне встановлення на його території та прилеглих районах десятків пам'ятників і пам'ятних знаків, що відзначають різноманітні аспекти трагічних подій і жертв, створення Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», поява низки недержавних меморіальних проєктів.

2.1.4. Голокост у світовій історії

Окреслюючи місце Голокосту у світовій історії, необхідно усвідомлювати, що сама ця історія досі залишається європоцентричною або, ширше, – заходоцентричною. Сучасне ядро західної цивілізації становлять країни «старої» Європи та Північної Америки. Належність до цієї цивілізації визначається уявно спільною історією ідей і подій, що веде свій родовід від греко-римської античності через католицько-феодальне Середньовіччя, Відродження, гуманізм, Реформацію, Просвітництво аж до сучасної доби постмодерну.

Саме в цьому контексті виникають підстави розглядати Голокост як одну з визначальних подій світової історії, останню з тих, що стали спільним ключовим досвідом умовного Заходу. Саме там формувалася культура комеморації, історичні та правові оцінки цього явища. Тож ставлення до Голокосту нині є одним із маркерів належності до сучасної західної цивілізації, що особливо важливо для країн, які перебувають на порубіжжі «старого Заходу», зокрема на Далекому Сході, у Центральній і Південній Америці та Центрально-Східній Європі. Разом з тим, новітні події демонструють, що зміна колективної пам'яті внаслідок комунікаційних процесів через колишній європейський східно-західний кордон не є односпрямованим рухом із заходу на схід. Порівняно з 1990-ми роками в західноєвропейських суспільствах значно зросла обізнаність із радянськими та комуністичними злочинами. Це відкриває можливості не лише для порівняльного наукового та правового аналізу цих явищ, а й для органічного співіснування їх у колективній історичній пам'яті. Водночас потрібно усвідомлювати, що поза межами західної цивілізації пам'ять про Голокост часто-густо має інші значення, надаючи орієнтири групам жертв несправедливості та насильства, коли вони вимагають визнання та відшкодування збитків від злочинців, навіть якщо несправедливість та насильство не були пов'язані з Другою світовою війною.

Окремим питанням є місце Голокосту в єврейській історії. Воно щільно пов'язане із загальним поглядом на єврейську історію в її взаємодії зі світовою та на сучасну Державу Ізраїль в її взаєминах із західним світом.

Отже, варто розглянути декілька контекстних рядів історії Голокосту.

1. Голокост в історії Заходу:

- Голокост та історія християнства і християнсько-юдейських відносин;
- Голокост в історії творення модерного суспільства (позитивне знання, соціально-економічна модернізація, соціальна інженерія);
- Голокост в історії расової теорії та політичного расизму;
- Голокост як прояв кризи західної цивілізації у першій половині ХХ ст.;
- Голокост і німецький націонал-соціалізм як політична теорія та практика;
- Голокост у контексті історії політичного націоналізму ХХ ст.;
- Голокост як зіткнення традиційної та модерної етики;
- фактор Голокосту у творенні сучасного постмодерного суспільства;
- фактор Голокосту у творенні сучасного християнства;
- Голокост як пам'ять загальнокультурного європейського простору.

2. Голокост у світовій історії:

- Голокост в історії ХХ ст.;
- Голокост у всесвітній історії насильства;
- Голокост у контексті історії геноцидів;
- Голокост у контексті історії тоталітаризмів ХХ ст.;
- Голокост у контексті масового насильства другої чверті ХХ ст.;
- Голокост у контексті історії Другої світової війни;
- Голокост у контексті історії етнонаціональної політики й міжетнічних відносин модерної доби;
- Голокост і специфічний «досвід» народів Східної Європи у ставленні до євреїв, який виростав із політики дискримінації їх у Російській імперії, чорносотенних організацій, антисемітської агітації, погромів тощо;
- Голокост у системі координат глобалізації;
- фактор Голокосту у творенні сучасного загальносвітового релігійного простору;
- Голокост і проблема особистого вибору та свободи волі.

3. Голокост в єврейській історії:

- Голокост в історії антисемітизму;
- Голокост у контексті концепції містичної історії взаємин євреїв із Богом;
- Голокост у контексті єврейських політичних рухів, ідеологій, партій соціал-демократичного, комуністичного, сіоністського спрямування;
- Голокост та закінчення східноєвропейського періоду єврейської історії;
- Голокост у контексті історії сучасної Держави Ізраїль;
- фактор Голокосту в сучасному єврейському світі;
- фактор Голокосту у творенні сучасного юдаїзму.

2.1.5. Голокост в українській історії

Розгляд феномену Голокосту в контексті української історії має спиратися на особливості останньої, насамперед першої половини ХХ ст. У цей період українські землі не лише були вкотре розпорошені між низкою держав, а й стали полем ідеологічного та збройного зіткнення низки імперських і колоніальних потуг: радянського комунізму, німецького націонал-соціалізму, польського, румунського, угорського націоналізмів, а також українського національно-визвольного руху різного ідеологічного забарвлення. Потрібно зазначити, що під час Другої світової війни, після знищення Польської та Чехословацької держав, не залишилося жодної демократичної сили, що брала участь у цьому ідеологічному змаганні на українських землях. Проблема національного та особистого вибору постала перед значною частиною мешканців України різного етнічного походження з особливою гостротою. До сьогодні Україна «не здолала» цю історію, її відгомін відчувається не лише у «війнах пам'яті», а й в

актуальних проблемах реформування та розвитку держави, суспільства, економіки, культури. Викладення історії Голокосту в цьому контексті має бути особливо важливим і всебічним. Зважаючи на це, можна запропонувати такі смислові ряди:

- Голокост у контексті нацистської східної політики;
- Голокост у контексті німецько-радянської війни;
- Голокост у контексті історії німецького окупаційного режиму;
- Голокост у контексті етнонаціональної політики держав – союзниць Німеччини;
- Голокост у контексті нацистських і радянських геноцидів та масових переслідувань;
- Голокост у контексті насильницької радянської модернізації, руйнування традиційного суспільства та його засадничих моральних норм;
- доля євреїв у контексті етнонаціональної політики СРСР;
- доля євреїв у контексті етнонаціональної політики східноєвропейських держав у міжвоєнний період;
- доля євреїв у контексті етнонаціональної політики українського національно-визвольного руху першої половини ХХ ст.;
- релігійні конфесії в Україні та Голокост;
- Голокост у контексті історії антисемітизму, міжконфесійних і міжетнічних відносин на українських землях ХVІІ – початку ХХІ ст.;
- поведінка неєврейського населення під час Голокосту – проблема вибору: особистий, національний, релігійний, громадянський і політичний чинники;
- фактор Голокосту в історії євреїв України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.;
- вплив Голокосту на українське суспільство: втрати та зміни;
- вплив Голокосту на суспільства країн Центральної та Східної Європи: порівняльний аналіз.

Розглядаючи історію Голокосту, неможливо уникнути моральних оцінок історичних подій. Водночас потрібно завжди прагнути до того, щоб:

- узагальнені моральні оцінки не передували неупередженому історичному дослідженню;
- оцінюючи поведінку людей у часи Другої світової війни та Голокосту, абстрагуватися від сучасного знання про подальшу історію;
- на моральну оцінку дій і вчинків минулих часів не впливали сьогоднішні або успадковані світоглядні та ціннісні орієнтири, політичні вподобання та стереотипи ставлення до власної та інших етнічних спільнот.

Лише зняття цих суб'єктивних нашарувань, які властиві не тільки пересічній людині, а й фаховому досліднику, дасть змогу винести з історії Голокосту уроки, що справді стануть у пригоді нам і нашим нащадкам.

The image shows a landscape with a stone-lined path leading to a pond. The pond has some reeds and small plants growing in it. In the background, there are trees and a building. The text is overlaid on the right side of the image.

РОЗДІЛ 2.2

МЕМОРІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

2.2.1. Способи й форми меморіалізації трагічних подій минулого

Меморіали та пам'ятники, що присвячені трагічним подіям минулого й ушановують пам'ять жертв масового насильства, порівняно нещодавно стали частиною культурного простору і традиції. Попри багатовікову традицію поваги до поховань в історії більшості народів і найбільших світових релігій, масові вбивства цивільного населення зазвичай не ставали предметом меморіалізації. Своєрідним каталізатором до усвідомлення в суспільстві необхідності публічного увічнення пам'яті безвинних жертв через спорудження меморіалів, музеїв, пам'ятників, запровадження комеморативних церемоній та інших практик стало масове насильство під час Першої, а особливо Другої світової війн, геноциду вірмен, Голокосту, війни у В'єтнамі, піднесення та падіння комуністичних режимів у колишньому Радянському Союзі та його сателітах у Східній Європі.

До початку ХХ ст. місцем ушанування цивільних жертв війн або катастроф залишалися кладовища. Способом пошани були релігійні відправи, паломництво або будівництво різних культових споруд: церков, каплиць, могильних пам'ятників. Основні форми вшанування воїнів у світовій культурі розвивалися через спорудження пам'ятників переможним війнам, окремим визначним героям (коронованій особі, полководцям та ін.). Перші пам'ятники рядовим воїнам споруджували на місцях битв, масових поховань, солдатських цвинтарях. Під час франко-пруської війни (1870–1871 рр.) вперше в Європі рядових солдатів почали згадувати поіменно на військових меморіалах. Пам'ятники з іменами мільйонів загиблих у Першій світовій війні стали звичним явищем у великих та малих містах і містечках світу. Це було спільною відповіддю з метою надати масовій загибелі якогось сенсу. Із постановом громадянських держав виник політичний культ загиблих, який перетворив смерть воїна на місію національної ваги. Смерть окремо взятого полеглого громадянина пов'язувалася з усією нацією, яка згадує та пам'ятає про кожного, хто загинув на війні.

Однак після Першої світової війни стали очевидними саме суттєві обмеження символічної репрезентації, притаманної традиційному «пам'ятнику» (та й звичної практики зведення пам'ятників). У період між війнами постало гостре усвідомлення шоку, який пережило людство, і митці зосередилися здебільшого на намаганні відобразити біль втрат і травму, а не на звичному «прославленні переможців» як виправданні війни. Традиційний арсенал мистецьких засобів зазнавав серйозної критики й перегляду. А вже після закінчення Другої світової війни все ясніших контурів набирає на одному рівні ідея «зобразити незображуване», а на іншому –

розуміння неможливості робити це традиційними засобами. Результатом стала метаморфоза пам'ятника від героїчних, самозвеличувальних образних ікон кінця XIX ст., які прославляли національні ідеали та тріумфи, до антигероїчних, часто іронічних і самокритичних концептуальних інсталяцій, що символізують національну амбівалентність та невизначеність світу кінця XX ст.

Саме Голокост став головним імпульсом змін у культурі комеморації, підходах до меморіалізації (способах і формах). На подальший розвиток форм меморіалізації визначних подій минулого (як, власне, і на саме розуміння того, що вважати такими подіями) вплинуло, зокрема, усвідомлення західним суспільством у другій половині XX ст. поняття «травми». З травмою і Голокостом пов'язана концепція «контрмонумента» – як протиставлення наявним величним монументам (як правило, часів тоталітарних держав) або подіям, що зараз засуджуються, наприклад, колоніальним завоюванням. В іншому вимірі контрмонумент – це пам'ятник, який не прославляє історичні події минулого, а закликає визнати біль і страждання, які ці події спричинили. Найвідомішими прикладами таких контрмонументів є Меморіал убитим євреям Європи у Берліні, Меморіал на Єврейській площі у Відні, Меморіал ветеранам В'єтнамської війни у Вашингтоні, Національний музей-меморіал 11 вересня у Нью-Йорку. У контексті пошуку нових форм особливого значення впродовж останніх десятиліть набула концепція «місце пам'яті» – символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади та цінності. У широкому сенсі це будь-які артефакти, що зберігають інформацію про певну подію, явище чи ідею. Місцями пам'яті можуть бути люди, предмети, будівлі, книжки, пісні тощо. Однак якщо немає монумента у традиційному розумінні в місцях пам'яті, то мають бути люди, які щось знають про ці місця і події. Саме музейні й освітні установи відіграють важливу роль у тому, щоб зберегти нашу пам'ять та історію про ці місця і через 50 чи 100 років.

Сучасні музеї також зазнали змін. Музеї, меморіальні центри та інші заклади історичної спадщини використовують різні стратегії для того, щоб уможливити розуміння історичного минулого. Для цього необхідні як емоційна взаємодія, так і знання про контекст цих історичних подій. Тому виникли нові форми музеїв: чуттєвої/емоційної історії («sensitive museum»), музеї про права людини («human rights museum»). Ці установи мають на меті навчати та попереджати, вивчати приклади злочинів проти людяності, сегрегації і пам'ятати про тих, хто постраждав. Однак головна їхня особливість полягає в тому, що ці музеї викликають співпереживання. Емпатія є ключовою умовою запобігання несправедливості в майбутньому. Найвідоміші музеї прав людини – це Канадський музей прав людини у Вінніпегу, Вірменський музей-інститут геноциду в Єревані, Меморіал-музей Аушвіц-Біркенау в Освенцімі, Будинок-музей Анни Франк у Амстердамі.

Отже, нині можна виділити такі основні форми меморіалізації трагічних подій минулого у світі:

- збереження, консервування автентичної місцевості, пов'язаної зі стражданнями та загибеллю жертв (місця розстрілів, катувань, спалених сіл, території таборів, гетто тощо), місць поховання жертв, будівель, бараків, огорожі або їх елементів тощо;
- спорудження пам'ятників на автентичному місці масових убивств;
- збереження, консервація, меморіалізація, позначення місця проживання жертви («Каміні спотикання» Гунтера Демніґа);

- спорудження пам'ятників різним категоріям жертв в адміністративних центрах держав;
- створення тематичних музеїв чуттєвої/емоційної історії, музеїв прав людини;
- проведення на місцях трагедії жалобних церемоній, освітніх та інших суспільно значущих заходів;
- комбінування згаданих вище форм меморіалізації, створення меморіально-просвітницьких і дослідних центрів.

Сучасні форми меморіалізації травматичних подій зорієнтовані на те, щоб не перевантажувати, «не лякати» людей. Як писала Сьюзен Зонтаґ, «під лавиною картин жаху і насильства, які нас вразили і викликають обурення, ми поступово втрачаємо здатність реагувати. Співчуття, яке навантажується без міри, німіє». Здатність промовляти до людей, створювати відчуття жалю, порожнечі, неможливості повернути те, що сталося, у наш час є головною мовою місць пам'яті.

2.2.2. Бабин Яр у системі меморіальних комплексів загальнонаціонального значення

Система охорони культурної спадщини в Україні складається з різних об'єктів меморіалізації: історико-меморіальних та історико-культурних заповідників, меморіалів, музеїв, пам'ятників і пам'ятних знаків. Переважна більшість історико-культурних об'єктів ХХ ст. пов'язані з подіями Другої світової війни. На 1 січня 1990 р. з 53 501 пам'ятки історії 80 % (42 220) становили пам'ятки воєнної доби, серед них понад 30 тис. – поховання. За дуже приблизними підрахунками, понад 1 тис. стосуються місць розстрілів і поховань убитих євреїв. Меморіальний простір Бабиного Яру в цій системі посідає важливе місце, оскільки охоплює різні форми презентації травматичного минулого та містить умови для широких перспектив розвитку.

Міністерству культури та інформаційної політики України нині підпорядковуються 25 заповідників, які мають загальнодержавний статус, зокрема Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», на території якого розташована частина об'єктів меморіального простору Бабиного Яру. У цьому переліку також містяться близькі за темою масового насильства Державний архітектурно-історичний заповідник «Стара Умань», до якого, окрім багатьох інших об'єктів, входять меморіал на місці розстрілів євреїв «Сухий Яр» і територія табору для радянських військовополонених («Уманська яма»), та Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», створений на території розстрілів багатоетнічної групи жертв сталінських репресій у 1937–1941 рр. Решта заповідників, підпорядкованих Міністерству культури та інформаційної політики України, створені на місці архітектурних ансамблів минулого: фортець, культових споруд, міських будівель. У цьому контексті Бабин Яр виступає як унікальне місце пам'яті, уособлення трагедії часів Другої світової війни, нацистської окупації та боротьби за пам'ять про ті події, який має державний захист і фінансування.

Нині Бабин Яр – це єдине місце вбивства жертв Голокосту в Україні, яке має офіційний статус загальнонаціональної заповідної території, тоді як більшість меморіалів і пам'ятників на місцях розстрілів євреїв мають статус пам'ятки місцевого значення (наприклад, Дробицький Яр у Харкові).

Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру передбачає створення двох музеїв, присвячених історії Голокосту та історії Бабиного Яру. На сьогодні в Україні діє три музейні установи із загальнодержавним статусом, присвячені подіям Другої світової війни. Це – Національний музей історії України у Другій світовій війні, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» та Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва». Жодна з цих установ не розкриває повною мірою історії Голокосту і нацистської окупації.

Прикладом відображення теми Голокосту в українських музеях можна назвати недержавні заклади або установи муніципального підпорядкування. Наприклад, музей «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні» (м. Дніпро) нині є найбільшим і найсучаснішим музейним і освітнім центром вивчення історії Голокосту в Україні. У Львові у 2020 р. відкрилася експозиція в музейному комплексі «Територія Терору», створеному на місці колишніх гетто (1941–1943 рр.) та радянської пересильної тюрми (1944–1955 рр.). Вона розповідає історії різних людей у часи панування тоталітарних держав: переслідуваних, їх рятівників та співучасників у злочинах. У Кривому Розі є Музей єврейської культури та історії Голокосту, у Чернівцях – Музей історії та культури євреїв Буковини, в Одесі – Музей Голокосту.

Концепція передбачає, що Бабин Яр набуває загальнодержавного значення як місце масових розстрілів різних жертв нацистського окупаційного режиму під час Другої світової війни. Жодне місце пам'яті про злочини нацистів проти цивільного населення чи військовополонених в Україні не має такого офіційного статусу. Наприклад, меморіал Корюківської трагедії, де під час антипартизанської каральної акції було вбито майже 7 тис. місцевих жителів, має статус пам'ятки місцевого значення.

Сучасна багатовекторна монументалізація пам'яті в Україні є свідченням не лише розмаїття поглядів на історичні події, зокрема на Другу світову війну, – вона відображає нелегкий процес пошуку в суспільстві загальнонаціонального символу пам'яті про неї. І саме в цій ролі можуть виступати меморіальний простір Києва як столиці держави та Бабин Яр як формат перетворення місця масштабної трагедії на місце спільної історичної пам'яті України.

Водночас меморіальний комплекс Бабиного Яру може стати частиною набагато ширшого символічного комплексу, що охоплюватиме:

- Український музей Голокосту та Меморіальний музей Бабиного Яру, які розповідатимуть насамперед про нацистський терор і його жертв;
- Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» й Національний музей Голодомору-геноциду, присвячені радянському терору;
- Національний музей історії України у Другій світовій війні, який розповідатиме про зіткнення двох тоталітарних режимів;
- «Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності», що символізуватиме сучасне подолання тоталітарного минулого України.

Координація діяльності всіх цих закладів означала б вихід державної політики пам'яті на принципово новий смисловий, комунікаційний та адміністративно-управлінський рівень.

A photograph of a forest scene. In the foreground, a large, dark tree trunk is visible on the left side. The background shows a path leading into a forest of thin trees. The image is overlaid with a semi-transparent grey rectangle containing text.

РОЗДІЛ 2.3
ПАМ'ЯТТЄВИЙ
КОНТЕКСТ

2.3.1. Національна пам'ять

Національна пам'ять є одним із виявів колективної пам'яті, вивчення якої за-початкував французький соціолог Моріс Альбвакс у 1925 р. Учений окреслив її як своєрідний колективний, культурний феномен, сформований під впливом сім'ї, релігії, мовних конструктів, повсякденних практик, а також суспільних і державних інститутів.

Нині у сфері *memory studies* можна виокремити два головні підходи щодо колективної/національної пам'яті. Перший окреслює її як реальність, що завжди притаманна спільноті. Історія обумовлює те, якою буде ця пам'ять. Історію-пам'ять необхідно зберігати й відроджувати в разі забуття. Другий підхід сформувавши прихильники розуміння національної пам'яті як соціального конструкту (проєкту): це нескінченний процес творення культурних значень, що спрямовані на побудову майбутнього навіть більше, ніж на відтворення минулого.

Національна пам'ять тісно пов'язана з такими поняттями, як національна ідентичність і національна свідомість. Національна пам'ять сприяє формуванню національної ідентичності та свідомості, а вони, своєю чергою, відображаються в національній пам'яті. Національна пам'ять є необхідною умовою для існування нації. Вона відіграє одну з провідних ролей у процесі об'єднання суспільства, забезпечує його існування й функціонування, а також здатність до комунікацій. Усвідомлення спільного минулого, співпричетність до нього, сприйняття однакових міфів творить емпатію між членами нації, уможливорює існування держави, консолідує суспільство.

Усі тоталітарні держави – від СРСР і нацистської Німеччини до Китаю й Північної Кореї, зокрема періоду «культурної революції» чи за правління Кім Чен Іра, – ретельно регламентували та контролювали процес творення колективної/національної пам'яті. У таких випадках виникає контрпам'ять – альтернативна, опозиційна або «репресована» пам'ять. Прикладами контрпам'яті у СРСР були пам'ять про жертв Голодомору та пам'ять про жертв Бабиного Яру, хоча кожна з них мала свої специфічні риси. Табу на пригадування Голодомору міцно скувало радянське суспільство: заборона діяла навіть на рівні родинної пам'яті, коли старші родичі замовчували, не переказували молодшим, що трапилося в 1932–1933 рр. з їхньою родиною, населеним пунктом чи Україною загалом. Радянська політика пам'яті

зумисно оминала єврейських жертв, зокрема й Бабиного Яру, у роки Другої світової війни. Ішлося про «радянських громадян», «мирних радянських громадян». Однак спроби цілком «репресувати» цю пам'ять не вдалися. Упродовж 1960–1980-х років євреям неофіційно було заборонено збиратися в Бабиному Яру для вшанування загиблих рідних і близьких, друзів, співвітчизників. Проте Бабин Яр залишався місцем пам'яті, яке також стало символом непокори та виявом дисидентства.

Після проголошення незалежності в Україні розпочався і триває досі суперечливий процес творення національної пам'яті. Одночасно з тим, що багато історичних сюжетів, які перебували під забороною у СРСР, вийшли з «підпілля» та почали претендувати на введення до офіційних репрезентацій і комеморацій, виникло й чимало негативних тенденцій. Потрібно передусім згадати ситуативний, а часом і хаотичний, позбавлений стійкого бачення державною владою характер творення колективної/національної пам'яті, брак загальної концепції (так званої національної ідеї), виваженої, послідовної, цілеспрямованої й гнучкої політики у сфері інтегрування/врахування регіональних та етнічних особливостей (тобто орієнтування на український етнос замість орієнтування на сучасну українську політичну націю). Усі ці проблеми особливо гостро виявилися під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, а також постають у розрізі сучасної війни з Росією, яка розпочалася у 2014 р.

Бабин Яр як місце пам'яті яскраво уособлює всі згадані тенденції. Довгий час офіційна влада згадувала про нього ситуативно (участь у комеморативних практиках до роковин), а основна ініціатива вшанування виходила від єврейських громадських організацій. Потужний крок у формуванні української політичної нації, здійснений у 2014 р., відкриває шлях до створення нового історичного наративу, у межах якого має перебувати пам'ять про трагедію Бабиного Яру. Ситуація почала змінюватися від 2016 р., відколи це важливе місце пам'яті в українській національній візії минулого намагаються «приватизувати» російські олігархи, що загрожує ще одним розламом. Через це постає нагальна потреба підвищеної уваги з боку керівництва держави до цієї проблеми, яка має глобальний характер і резонанс та пов'язана зі стратегічними інтересами української політичної нації й державотворення.

Державним проектом увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру на цей момент опікується Міністерство культури та інформаційної політики України, під егідою якого фахова робоча група при Інституті історії України НАН України розробила цю Концепцію.

Бабин Яр як символ Голокосту і спільна могила жертв нацистського терору, нагадування про жахливий злочин, загальноукраїнське місце пам'яті має стати одним із пріоритетних напрямів у конструюванні політики національної пам'яті Української держави.

2.3.2. Пам'ять спільнот

Спільна історична пам'ять є однією з головних рис сталих спільнот. Саме вона великою мірою визначає спільноту, вибудовуючи спільну ідентичність

і потребуючи усвідомлення індивідом причетності до символів і цінностей, які визнаються найважливішими в цій спільноті. Якщо характеризувати її за змістом, то це спосіб збереження та передання історичної інформації, сукупність уявлень про колективне минуле, що існують на груповому рівні, зокрема когнітивний, образний, емоційний аспекти. Ключовими елементами спільної історичної пам'яті є відомості про знакові події та фігури героїчного і трагічного минулого, діяльність яких визнають такою, що на різних історичних етапах мала позитивні наслідки для цієї групи (від виживання – до домінування над іншими, від започаткування засадничих міфів – до визначних культурних досягнень).

Позаяк кожен індивід у своєму житті є членом багатьох спільнот, він закономірно є носієм багатьох складових із різних ідентичностей цих спільнот (які разом створюють складну структуру його/її власної ідентичності). Очевидно, що ці ідентичності не є рівнозначними, і в кожного індивіда може суб'єктивно домінувати його етнічна, мовно-культурна, конфесійна, професійна, політична, гендерна або інша ідентичність. У стабільних суспільствах в абсолютної більшості людей зміст та ієрархічна структура ідентичностей зазвичай не лише залишалися незмінними упродовж життя, а й передавалися в родинний спадок. У суспільствах, які перебувають у стані становлення або радикальних ідеологічних та соціально-політичних змін (до яких належить і сучасна Україна), відбувається не лише розрив у самоідентифікації між поколіннями, а й часто-густо зміна самоідентифікації окремих індивідів. При цьому йдеться про зміни не лише в ієрархії ідентичностей різного типу, а й подекуди у характері конкретних ідентичностей. Приміром, учорашні атеїсти стають православними ортодоксами, вчорашні комуністи – щирими українськими націоналістами, а вчорашні космополіти перетворюються на «справжніх» євреїв.

Зауважимо, що належність до певної спільноти визначається не лише довільним вибором індивіда, а й готовністю відповідної спільноти визнати його своїм членом. Задля цього індивід має відповідати низці критеріїв, які спільнота вважає маркерами такої належності, як-от зовнішні фізичні ознаки, походження, релігійні, культурні та мовні практики, громадянство тощо. У різні часи та за різних обставин вага тих чи тих маркерів може змінюватися, у змісті певних маркерів може бути певна варіативність. Одним із таких маркерів виступає модель історичної пам'яті.

Оскільки кожен індивід зазвичай ідентифікує себе з різними спільнотами, багаж його історичної пам'яті є багаторівневим і багатовекторним. Зрозуміло, що моделі пам'яті різних груп можуть як взаємодоповнювати одна одну, так й існувати окремо або суперечити одна одній. Це може становити значну проблему для окремої людини і примушувати її визначитися зі своїми ідентичностями в такий спосіб, щоб не потрапляти в ситуацію внутрішнього пам'яттєвого дискомфорту. Така проблема найчастіше виникає саме у перехідних суспільствах.

Але оскільки пам'ять спільноти не є механічною сукупністю пам'яті індивідів, із яких вона складається, спільнота здатна «перетравлювати» особи-

сту пам'ять окремих осіб та зводити її до однієї або декількох стандартних моделей.

Одна з найпомітніших груп, усередині яких реалізується сприйняття і ставлення до подій минулого і сучасності, є етнічна спільнота. Її можна трактувати як будь-яку іншу соціальну групу, отже, пам'яті етнічних спільнот притаманні ті самі властивості, що й соціальній пам'яті в ширшому сенсі:

- пам'ять етнічних спільнот сприймає минуле незалежно від того, наскільки стереотипи в ньому відповідають історичній дійсності, а також спрощує складні історичні явища;
- вона не є раз і назавжди сформованою, натомість постійно зазнає трансформацій і поповнюється;
- вона є вибірковою, а ті відомості, які нею зберігаються, актуалізуються відповідно до сучасних завдань і викликів. Деякі «незручні» складові історичного минулого ця пам'ять може навмисно «забути»;
- вона обов'язково містить не лише історичні відомості, а і їх оцінку та емоційне забарвлення, а через це придатна до використання з виховною метою, для соціалізації нових поколінь та, зрештою, консолідації етносу;
- вона комбінується і взаємодіє з іншими вимірами пам'яті – передусім індивідуальною та родинною – та внаслідок цього формує специфічні образи, уявлення, стереотипи;
- інтерес та звернення до неї не є завжди постійним, він зростає у переламні часи пошуку ідентичності та кризові періоди втрати стабільності;
- зрештою, вона також обов'язково містить не лише відомості про власне минуле, а й досвід взаємодії з іншими етнічними спільнотами; цей досвід може містити приклади не лише позитивної, а й негативної взаємодії – конфронтації, конфліктів.

В Україні, крім, власне, українців, мешкає кілька десятків сталих етнічних груп – корінних народів і національних меншин. Це означає, що одночасно з безліччю інших вимірів соціальної пам'яті в українському суспільному просторі існує також розмаїття видів саме етнічної групової пам'яті, а відповідно – візій і тлумачень минулого. Звісно, багато з них можуть певною мірою збігатися або бути схожими, але деякі з них містять взаємозаперечні складові, особливо коли це стосується уявлень про образи, які в минулому одна спільнота завдала іншій.

Щодо пам'яті окремих етнічних спільнот, представники яких загинули в Бабиному Яру, треба зауважити дві речі. По-перше, довгий час в умовах панування радянської ідеології їхня відкрита присутність і репрезентація в меморіальному просторі Бабиного Яру були неможливими, що зумовило жваву активність на цьому полі тих, хто асоціює себе з групами жертв, коли ідеологічні заборони зникли. По-друге, пам'яті різних спільнот можуть бути або такими, що співіснують, або такими, що суперечать і конкурують одна з

одною за право виключного тлумачення тих чи тих подій спільного минулого. Реальність показує, що остання модель переважає.

Основні етнічні спільноти, історія яких дотична до Бабиного Яру, мають значною мірою відмінні візії ключових історичних явищ, зокрема таких, як Голокост, Друга світова війна, радянська доба та український національно-визвольний рух. Передусім, для кожної етнічної спільноти природно вважати травматичні явища своєї групи найважливішими і крізь їх призму сприймати страждання інших груп, хай навіть вони відбувалися в тому самому просторі та часі. Наприклад, для єврейської спільноти й пам'яті історія Голокосту залишається ексклюзивною в тому сенсі, що сучасні представники групи переважно вбачають символічну значущість Бабиного Яру винятково як місця єврейського страждання та пам'яті. Водночас до радянського тоталітарного спадку можливе амбівалентне ставлення (через сформовані свого часу переконання в тому, що СРСР позбавив світ нацистського режиму, який загрожував євреям тотальним убивством), що виявляється у небажанні частини спільноти визнати «радянську» складову історії Бабиного Яру як маніпулятивну й таку, що спотворювала її значення.

У пам'яті ромської спільноти ця модель виглядає дещо інакше. Роми, здебільшого взявши за зразок комеморації жертв власної групи «єврейську» модель і керуючись переконанням у расово-етнічній основі геноциду, вважають важливим у призначеному для увічнення пам'яті просторі бути присутніми «так само, як і євреї».

Для представників української спільноти важливо «відвоювати» місце для репрезентації голосу своєї пам'яті у просторі, який за замовчуванням та під впливом інших чинників тривалий час уважали «єврейським», а отже, для них «чужим». Зміст цієї моделі пам'яті полягає у долученні фігур українського національно-визвольного руху, знання про які суперечило радянській моделі пам'яті, а тому до останньої «українська» перебуває в опозиції.

Росіяни також відчують пов'язаність з історією Бабиного Яру, але опосередковану, яка радше вкорінена в колишніх (проте стійких) радянських ідеологічних уявленнях про те, що будь-яке населення, незважаючи на його етнічну належність, було приреченим і що в Бабиному Яру від рук окупантів гинули «всі», – до того ж значна частина полонених червоноармійців мала російське походження (ця риса притаманна й частині «української» пам'яті).

У цьому контексті у процесі формування єдиного меморіального простору Бабиного Яру можуть постати значні труднощі, якщо в основу цього процесу покласти лише принцип репрезентації окремих пам'ятей постраждалих спільнот, зокрема етнічних, які на рівні масових уявлень, підживлених свідомими маніпуляціями радикально налаштованих політиків, продовжують висувати взаємні претензії.

Натомість засадничою основою для формування єдиного меморіального простору має бути принцип репрезентації історичного досвіду політичної нації, з урахуванням пам'яті етнічних спільнот, а також крізь призму належності людей минувшини до багатьох інших спільнот, які нині визначають ідентичність їхніх нащадків, – а отже, і потенційних відвідувачів Бабиного Яру (звісно, при цьому потрібно враховувати не лише те, ким відчували себе самі жертви, а й те, до яких категорій їх відносили виконавці злочинів). Змістовою рисою того, що відбувається в Україні, є саме процес формування політичної нації – спільноти рівноправних громадян незалежно від їхнього соціального статусу, мови, віросповідання, етнічного походження та інших соціально-групових відмінностей. Він супроводжується складанням ще одного типу ідентичності, а отже, і властивої йому історичної пам'яті. Відповідно до цього, єдиний меморіальний простір репрезентації трагічного досвіду різних груп, які загинули через різні причини, але в одному місці, якнайкраще відповідатиме змісту сучасних процесів і слугуватиме запорукою уникнення подібних трагедій у майбутньому.

2.3.3. Особиста та родинна пам'ять учасників подій

Поняття «особиста» й «родинна» пам'ять посідають значне місце в концептуальному апараті сучасних memory studies. У загальному сенсі «особисту» (або «індивідуальну») пам'ять (носієм якої є одна особа) дослідники протиставляють «колективній» пам'яті, яку розглядають як соціальний конструкт і застосовують для опису феномену пам'ятання про минуле, в якому задіяно більше ніж одну особу. У такому випадку, якщо говорити про родину як найменшу соціальну групу, «родинна» пам'ять сприймається як сусідня з «індивідуальною», але є вже соціально обумовленою категорією.

Саме пам'ять – це те, що робить людину особистістю. Індивідуальна пам'ять має такі властивості: 1) вона перспективна, її не можна передати іншому, разом із нею людина визначає своє місце у світі; 2) вона пов'язана зі спогадами інших, а отже, разом із ними має об'єднувальну силу; 3) вона фрагментована, і лише оповідь допомагає їй набути форми та структури; 4) вона ефемерна та змінюється впродовж життя.

Водночас було б помилкою вважати, що особиста пам'ять індивіда не зазнає впливу з боку соціальних факторів, таких як спілкування, ідеологія, набуті знання тощо.

Дослідники наголошують на взаємодії індивідуального й колективного досвіду у формуванні спогадів, підкреслюючи, що деякі спогади основані на пережитому індивідом особисто, а деякі передаються іншими – найближчим оточенням, сторонніми особами. Спогади про найважливіші історичні події можна характеризувати як колажі, що формуються з багатьох джерел і зазнають змін у процесі комунікації, але при цьому зберігають свою емоційну значущість. Існує проблема «помилкових спогадів», коли до пережитого досвіду додається інформація з книжок, розповідей тощо, але при цьому всі

події відтворюються у спогадах індивідів яскраво, барвисто, через що неможливо розрізнити у пам'яті справжню і помилкову інформацію.

Події, пережиті у молодому віці, мають неймовірно сильне емоційне забарвлення і визначають подальше життя людини. При цьому пам'ять про минуле далеко не завжди містить об'єктивну, фактологічну інформацію, а часто доповнюється вигаданими деталями. Як зазначають дослідники, історія та пам'ять – два різні феномени, які тим не менш опосередковано пов'язані; у процесі засвоєння індивідом вони перемішуються і породжують специфічні висновки, часто-густо аж до заперечення учасниками подій висновків академічних учених, якщо останні суперечать їхньому персональному досвіду (втім, зазначимо, що й академічні дослідники теж не мають імунітету від облуд колективної пам'яті).

Особиста пам'ять тісно межує з родинною в такий спосіб. Час життя особистих спогадів зумовлений зміною поколінь, періодом одночасного співіснування кількох поколінь (зазвичай їх буває три), які завдяки безпосередньому спілкуванню утворюють коло спільного досвіду, спогадів і наративів. Оповіді розширюють радіус власних спогадів. Діти й онуки долучають частину спогадів старших членів сім'ї до власного досвіду, де змішуються почуте й пережите. Ця «пам'ять трьох поколінь» є горизонтом особистих спогадів, впливаючи на власну орієнтацію людини в часі. За 80–100 років вона розсіюється, щоб поступитися місцем спогадам наступних поколінь.

Збирання та аналіз як особистих, так і родинних спогадів, критичне опрацювання цих джерел і вивчення впливу історичних подій на носіїв цих спогадів є об'єктом окремого напрямку історичної науки – усної історії.

Зважаючи на те, що від скоєних у Бабиному Яру нацистською окупаційною владою злочинів минуло 80 років, носіїв особистої пам'яті про ці події майже не залишилося; але впродовж повоєнних та останніх часів було записано чимало їхніх свідчень. Водночас є ще багато очевидців, які особисто брали участь у повоєнних, зокрема вже у період незалежності, процесах різного характеру меморіалізації Бабиного Яру, – від родичів загиблих до партійно-державних функціонерів або громадських активістів і діячів мистецтва. Щодо носіїв родинної пам'яті про ці явища, то масштабної роботи зі збирання їхніх свідчень ще не було проведено (що особливо актуально саме нині, з огляду на зазначену вище «тривалість життя» особистої та сімейної пам'яті).

Ураховуючи властивості обох видів пам'яті, особистим і родинним спогадам потрібно надати максимально широку можливість бути представленими в загальному меморіальному просторі Бабиного Яру, адже персональні свідчення «з перших рук» мають неабияку емоційну цінність та емпатійний потенціал. Водночас особиста й родинна пам'ять багатьох жертв і свідків злочинів тривалі десятиліття після війни зазнавала тиску та переформатування відповідно до панівної у СРСР війни, й зокрема складу жертв Бабиного Яру. Тому ці спогади потрібно подавати в меморіальному просторі після критичного розгляду, з урахуванням пізніших нашарувань і впливів на їхніх носіїв інших видів колективної пам'яті, а також ідеології або політичного контексту.

2.3.4. Пам'ять і меморіалізація – сучасний міжнародний досвід

Автори Концепції вважають за необхідне керуватися цінним досвідом, уже накопиченим у міжнародній меморіальній сфері впродовж останніх десятиліть та зафіксованим у відповідних документах. Передусім це Міжнародна хартія меморіальних музеїв, яку було схвалено на 10-му щорічному засіданні Міжнародного комітету меморіальних музеїв у пам'ять жертв державних злочинів (ІСМЕМО) у жовтні 2011 р. (далі – Хартія). Також висновки з процесів у сфері меморіалізації за останні десятиріччя викладено в низці аналітичних документів, підготовлених для Організації Об'єднаних Націй (див., наприклад, Спеціальну доповідь Ради з прав людини, представлена на Генеральній асамблеї ООН у січні 2014 р.). З огляду на тематику пропонованої Концепції (її зумовленість значною мірою історією та репрезентацією Голокосту), особливу важливість як орієнтир для змісту Концепції та її втілення набуває також Декларація Стокгольмського міжнародного форуму з Голокосту, ухвалена у січні 2000 р.

Меморіальні процеси є частиною питання про визнання страждань, яке має передбачати, окрім процедури слідства, перевірки фактів, суду, ще й публічне вибачення та визнання відповідальності, поминання й віддання належної пам'яті жертвам. Щодо цього Хартія рекомендує залучати історичний досвід у широкий контекст без применшення особистих страждань людей і подавати інформацію про складні історичні події так, щоб вони викликали емпатію до жертв без провокування почуттів помсти, ненависті та образ. І при цьому закликає до представлення різних сторін конфлікту без демонізації злочинців, а з максимальним викладенням і роз'ясненням ідеології, мотивів, біографій, інституційних або соціальних механізмів учинків «антигероїв».

Меморіали мають як приватні/рефлексивні, так і публічні/освітні функції. Вони відсилають не тільки до минулого (спогади про події, визнання й ушанування жертв), а й до сучасності (процеси усунення травм, розбіжностей, відновлення довіри між громадами) та майбутнього (просвітництво задля недопущення подальшого насильства).

Неприпустимим є використання комеморації для просування сучасних політичних цілей шляхом штучного накидання категорій «злочинців», «героїв» і «мучеників», довільного визначення груп жертв тощо. Так само неприпустимим є використання меморіалів для пропаганди, яка маніпулює символікою і через пам'ять про приниження збуджує бажання помститися або виправдовує сучасну агресію, що спирається на «історичну справедливість» або «заповіт предків».

Найважливіше політичне питання після завершення конфлікту стосується позиціонування/визначення тих, хто є жертвами і злочинцями. Оскільки увічнення пам'яті супроводжується боротьбою різних трактувань минулого, важливо уникати категоричних визначень. Нерідко у групах жертв перебувають особи, не згодні з іншими, особливо в тих випадках, коли групам жертв також доводилося вбивати один одного. Часто на багатьох історичних об'єктах немає інформації про тих, хто скоював злочини.

Проблеми становлять такі процеси увічнення пам'яті, в яких жертвами визнають тільки одну з груп, а серйозні злочини, учинені щодо інших сторін, замовчують. Зокрема, Хартія наголошує на важливості співіснування різних комеморативних імперативів, спрямованих на плюралістичні культури пам'яті та позитивні цінності, зазначені зокрема у «Загальній декларації прав і свобод людини».

Одна із сучасних тенденцій полягає у створенні у складі меморіалів центрів документації для додаткової інформації або викладення жертвами власного бачення подій та історичних документів.

Перед створенням меморіалу чи музею потрібно розглянути низку важливих питань: які конкретні цілі ставлять зачинателі; заради кого це роблять; який соціально-політичний вплив меморіалу; хто бере участь у його створенні, зокрема у проектуванні; чи відображено в ньому різні трактування історичних подій?

Нині спостерігається збільшення кола ініціаторів створення меморіалів і скорочення часової дистанції між травматичною подією та її меморіалізацією. Система зведення меморіалів за рішенням держави конкурує з недержавними місцевими та міжнародними ініціативами. Інтернаціоналізація може привести до різних результатів – від привнесення або навіть нав'язування певного трактування історичних подій впливовими зовнішніми гравцями до реалізації ініціатив, які допомагають маргіналізованим групам зберегти пам'ять про свою історію.

Найважливішою умовою для увічнення пам'яті є взаємодія між владою країни та громадянським суспільством, насамперед представниками постраждалих. Владі відведено ключову роль: вона несе відповідальність за раціональне використання публічного простору та має можливість утримувати пам'ятники й музеї, розробляти довгострокові національні стратегії, беручи до уваги широкий діапазон трактувань подій. Громадянське суспільство здатне мобілізувати групи населення, забезпечити його підтримку і проводити публічні дискусії. Досягти взаємодоповнюваності зусиль складно. Але взаємодія між різними учасниками необхідна для стимулювання дискусії з питань презентації минулого і має важливе значення для довгострокового примирення опозиційних груп.

Меморіальна практика передбачає пошук рівноваги між особистими емоціями, які викликає звернення до минулого, і відстороненим трактуванням історичних подій. Хоч би як було важко об'єднувати емоційну складову й абстрактний аналіз, робити це необхідно. Звіт про трагічні події, що не несе в собі емоційного заряду, навряд чи матиме відчутний вплив. Значним є ризик «віктимізації» пам'яті, коли забувають про запобігання подальшому насильству. Для досягнення такої рівноваги необхідно не тільки приділяти увагу емоційному компоненту, а й керуватися результатами ретельних історичних досліджень. Так само, Хартія передбачає науковий підхід до висвітлення травматичних тем в інституціях пам'яті та рекомендує їм ухвалювати важливі рішення щодо змісту та дизайну експозицій, культурно-освітніх програм, видань тощо «шляхом відкритого неієрархічного плюралістичного об-

говорення зі свідками, вченими, освітянами, політиками й уповноваженими соціальними групами».

Спеціальна доповідь Ради з прав людини, представлена на Генеральній асамблеї ООН у січні 2014 р., рекомендує урядам та іншим акторам підтримувати жертв масових порушень прав людини або травматичних подій і їхні сім'ї, прагнучи до збереження пам'яті про минуле. У процесах увічнення пам'яті постраждалим має надаватися можливість для викладу їхнього бачення подій.

Уряди та інші актори повинні утримуватися від використання увічнення пам'яті у власних політичних цілях і забезпечувати умови, за яких би меморіальна політика сприяла:

- подоланню заперечення пам'яті певних груп, що породжує ненависть, неприязнь і насильство;
- наданню відшкодування, яке має символічне значення, і публічного визнання жертв у такий спосіб, щоб це відповідало потребам усіх колишніх жертв та сприяло їхній реабілітації;
- розробленню політики примирення між групами, які протистояли одна одній під час конфліктів, за допомогою офіційного й публічного визнання скоєних злочинів;
- політиці запобігання завдяки освітньо-виховній діяльності та культурно-мистецьким заходам із метою зниження ризику подальшого насильства у відносинах між групами, що протистояли одна одній у минулому;
- переосмисленню загальнонаціональної ідентичності на основі проведення політики плюралізму, в якій належну увагу приділяють різним громадам і визнають злочини, вчинені всіма сторонами;
- заохоченню громадянської активності, критичного осмислення, стимулювання обговорень, присвячених презентації минулого, а також розв'язанню сучасних проблем соціальної ворожнечі й насильства.

2.3.5. Конфлікти пам'яті та перспективи їх розв'язання

Історична пам'ять, зокрема про події Другої світової війни на українських теренах, про злочини двох тоталітарних режимів (націонал-соціалістичного й комуністичного), про Голокост, Голодомор, інші геноциди стала об'єктом сучасної української історичної науки.

Серед численних аспектів історичної пам'яті виокремлюють таке явище, як «конфлікт пам'ятей», «війна пам'ятей». У широкому розумінні йдеться про різне трактування чи інтерпретацію пам'яті, що стосується одних і тих самих історичних подій, фактично про множинність пам'ятей, зокрема про німецьку окупацію України, Бабин Яр та інші епізоди. У часи панування в Україні радянського тоталітаризму конфлікт пам'ятей проходив між офіційною або державною політикою пам'яті та особистою/родинною пам'яттю про Другу

світову війну й нацистський окупаційний режим. В УРСР повоєнний комуністичний режим здійснював жорстку лінію політики пам'яті про «Велику Вітчизняну війну». Влада чітко випрацювала форми і зміст такої моделі пам'яті, в якій було визначено, що та як суспільству пам'ятати про війну. Основними компонентами такої суцільно контрольованої пам'яті стали ідеологеми на кшталт «визначна роль партії в перемозі над ворогом», «героїчна роль Червоної армії, комуністичного підпілля та самовіддана праця в тилу» (знову ж таки «під керівництвом партії»). У радянській моделі пам'яті не залишалося місця цілим групам населення, що пережили/не пережили війну й окупацію. Фактично під забороною для згадування опинилися долі військовополонених, примусових робітників, євреїв, ромів, українське націоналістичне підпілля та інші. Носії цих заборонених радянським режимом сегментів пам'яті зберігали (часто-густо таємно) свою індивідуальну (особисту) пам'ять, родинну пам'ять, що значно відрізнялася від запропонованої державою офіційної моделі. Очевидно, що ці моделі пам'яті перебували в антагонізмі. Наприклад, щодо історії Бабиного Яру радянська влада забороняла, зокрема, згадки про єврейських жертв, не дозволяла на місці масових поховань на цій території формувати меморіальний простір.

Після проголошення незалежності в Україні змінились акценти конфлікту пам'ятей. Поступово припинила існування антагоністична асиметрія між державною політикою пам'яті та особистою/родинною пам'яттю, зокрема про події та жертв Другої світової війни на теренах України. Тобто більше не існує ситуації, коли ці пам'яті протиставляються та існують ізольовано. Почалося дослідження та вшанування пам'яті різних жертв націонал-соціалізму (військовополонених, примусових робітників), Голокосту, геноциду ромів, а також студіювання складної, неоднозначної історії українського самостійницького руху в часи війни. Водночас було ініційовано запровадження комеморативних практик, ушанування пам'яті жертв нацизму. Однак уже в незалежній Україні розпочався новий конфлікт пам'ятей: кожна спільнота чи група вважає пам'ять про «своїх» жертв важливішою, власний біль виходить на перший план. Такий підхід яскраво демонструє ситуація з увічненням, ушануванням пам'яті жертв Бабиного Яру. Очевидно, що подібне «змагання» пам'яті стає сьогодні на заваді створенню тут спільного меморіального простору.

Нижче окреслено основні проблеми, що зумовили сучасний стан Бабиного Яру як історичного місця, безпосередньо пов'язані з позиціями різних акторів, задіяних у процесі його меморіалізації.

Із боку держави і більшої частини громадянського суспільства це:

- брак дієвої відповідальності за пам'ять про Бабин Яр як символічний простір пам'яті загальноукраїнського та світового рівня;
- брак комплексного підходу до вшанування пам'яті та облаштування меморіального простору;
- сприйняття Бабиного Яру як місця винятково трагедій етнічних меншин, насамперед єврейської;

- спроби маргінальних політичних груп заперечити трагедію Бабиного Яру, передусім її єврейську складову.

Із боку більшої частини єврейської спільноти це:

- прагнення до ексклюзивної пам'яті про трагедію Бабиного Яру як зворотна реакція на радянську політику замовчування єврейської трагедії;
- пов'язування пам'яті про Бабин Яр і Голокост із вимогами визнання своєї провини іншими народами, зокрема українцями, як засіб запобігання антисемітизму та, опосередковано, антисіонізму;
- прагнення до символічної «монополізації» меморіального простору через зведення масштабних громадських споруд як засіб демонстрації історичного тріумфу над нацизмом та антисемітизмом.

Із боку більшої частини інших спільнот, насамперед українців, ромів, киян, православних, – це прагнення до відокремленої ексклюзивної пам'яті про власні трагедії часів війни в контексті конкуренції пам'ятей.

Із боку всіх зацікавлених сторін це:

- брак власної внутрішньої потреби у створенні інклюзивної моделі спільної пам'яті, навіть за щирої готовності вшановувати пам'ять про «чужі» трагедії;
- брак усвідомлення абсолютної моральної неприпустимості будь-якого капітального будівництва на території розстрілів і поховань.

Один із найскладніших і найдражливіших сучасних конфліктів пам'ятей, у контексті не тільки Бабиного Яру, а й формування адекватної історичної пам'яті про історію Другої світової війни на українських теренах, стосується вшанування пам'яті жертв Голокосту та українських націоналістів. У радянські часи обидва ці сегменти пам'яті були табуйовані державою. У суверенній Україні вшановують пам'ять жертв Голокосту і представників українського самостійницького руху. Однак тут існує латентний і відкритий конфлікт пам'ятей, пов'язаний зі співучастю окремих представників радикальної частини національно-визвольного руху, а саме Організації українських націоналістів, у злочинах націонал-соціалістів проти євреїв.

Щодо конфлікту пам'ятей (змагання пам'ятей) варто зауважити дієвість концепції британського політолога Роджерса Брюейкера про «державу, що націоналізується» і «переобрамлений націоналізм», адже сучасну Україну можна вважати саме такою дослідницькою моделлю пам'яті/забуття, а її етнонаціональна політика (що не сформована цілком) містила/містить елементи «націоналізації пам'яті».

Очевидно, є необхідність відкритої історичної дискусії на цю тему, результатом якої мало б стати наше примирення з важким минулим і пошуки консенсусу, формування інклюзивної пам'яті (зокрема і передусім на меморіальних теренах Бабиного Яру). Єдиним засобом подолання конфліктів пам'яті є «пропозиція» сконструйованої у певний спосіб моделі пам'яті, про що і йдеться у Концепції. В іншому випадку Бабин Яр і надалі залишатиметься полем експериментів і мнемонічних баталій партикулярних груп.

РОЗДІЛ 2.4 СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

2.4.1. Творення єдиної української політичної нації

Іманентною рисою формування української політичної нації став стрибкоподібний (часом навіть дискретний) характер цього процесу, пов'язаний із періодами бездержавності, тривалим пануванням радянського тоталітарного режиму, нарешті, появою суверенної Української держави. Україна належить до багатоетнічних держав. Водночас із набуттям статусу суверенної держави простежується тенденція до зростання частки українців у загальному масиві населення. Якщо за переписом 1989 р. українці становили 72 % мешканців республіки, то перепис 2001 р. зафіксував зростання їхньої частки до 78 % громадян держави, опитування 2013 р. – до 83 %, а 2016 р. – до 89 %. Натомість частка тих, хто відніс себе до росіян, скоротилася з 22 % у 1989 р., 17 % у 2001 р., 11 % у 2013 р. до лише 6 % у 2016 р. (зазначимо, що 2016 р. опитування не проводили на Донбасі й у Криму). Треба підкреслити, що нині 95 % громадян віддають перевагу політичній, а не етнічній самоідентифікації.

Історичні реалії, які поступово привели до цих наслідків, простежувалися у таких виявах:

- на зміну українському відродженню XIX ст. прийшов нетривалий період політичної стратифікації суспільства та оформлення перших політичних партій на українських землях (українських, російських, єврейських та ін.), що тривав до революційного вибуху 1917 р.;
- поява державних утворень (УНР, Українська Держава, ЗУНР), що стало у свій час найвищою фазою боротьби проти багатовікового імперського, передусім російського, панування;
- фізичне, культурне, інтелектуальне придушення та нищення неросійських етнічних груп на українських землях у складі СРСР (короткотривалий експеримент із «коренізацією», «українізацією» та створенням національних районів завершився масовими репресіями);
- гуманітарна катастрофа, спричинена геноцидною політикою Кремля, що набула форми Голодомору (геноциду);
- створення квазідержавного, цілковито інтегрованого в більшовицьку (радянську) державну конструкцію утворення – УСРР/УРСР, в якому «державна» атрибутика мала суто декларативний, показний характер

за абсолютної відсутності автономності та підпорядкування московському/союзному центру;

- «Великий терор» як тотальне превентивне «зачищення» суспільства з метою його соціально-політичної уніфікації, під час якого загинула значна, найактивніша частина різних етнічних груп (учених, митців, керівників виробництва, адміністраторів, військовиків та ін.);
- розгортання і піднесення боротьби за українську державність у період Другої світової війни та понад десятиліття після неї (створення держави Карпатська Україна у березні 1939 р., проголошення Української Держави у червні 1941 р.), що супроводжувалося появою збройних формувань та військово-політичних організацій самостійницького спрямування («Карпатська Січ», УПА «Поліська Січ» – Українська народно-революційна армія, Українська національна революційна армія, Українська повстанська армія, Фронт української революції, Фронт національної єдності та ін.);
- асиміляційна політика Кремля, зросійщення культурного, мовного, ментального простору, спроби формування «нової історичної спільноти – радянського народу»;
- політика «войовничого атеїзму», системні утиски національних церков та інших конфесій в Україні (УАПЦ, УГКЦ та ін.); переслідування і вбивства священнослужителів; інспірований спецслужбами інституційний розкол православ'я; вилучення культового майна, закриття храмів, монастирів усіх деномінацій, що спричинило формування моноконфесійного простору, одержавлення єдиної, визнаної Кремлем Російської православної церкви, а також витіснення релігійного досвіду, світогляду, етики і моралі з повсякденних духовних практик;
- дисидентський рух, що уособлював орієнтацію на загальнолюдські цінності та права людини;
- розпад СРСР і виникнення суверенної Української держави, багатопартійність, зміцнення демократичних тенденцій, конституційне закріплення європейської орієнтації, прав і свобод громадян, спроби розколу суспільства політтехнологами проросійської орієнтації, а пізніше – його консолідація у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України.

Проекція феноменів пам'яті про Голокост, геноцид ромів та інші трагічні аспекти Другої світової війни на процес формування єдиної української політичної нації дає підстави для таких констатацій:

- системні зусилля керівництва Російської Федерації, спрямовані на збереження контролю над державами пострадянського простору, знайшли вияв у політичних технологіях, метою яких став розкол України за регіональними, мовними, релігійними, культурними, етнічними ознаками, ціннісними та політичними орієнтаціями. Особливо активізуючись у період виборчих кампаній, ці зусилля вносили розкол в українське суспільство і мали на меті поставити під сумнів здатність до формування повноцінної політичної нації та суверенної Української держави;

- формування політичної української нації відбувається довкола «титульного етносу» («етнічного ядра»), яким вважаються українці. Інші етнічні групи консолідується в орбіті цього ядра у громадянську спільноту – політичну націю. У такий спосіб гармонізуються етнічна і громадянська компоненти політичного націєтворення;
- у руслі конструювання моделі історичної пам'яті сучасної української політичної нації від початку її появи домінували маркери, пов'язані з відновленням історичної справедливості насамперед стосовно титульної нації, натомість випробування, що випали на долю інших етнічних груп (євреїв, ромів, кримських татар, поляків тощо), актуалізувалися з помітними труднощами та запізненням;
- офіційна радянська комеморативна традиція замовчування Голокосту еволюціонувала у своєрідну ієрархію віктимності, в якій Катастрофа не знаходила належного їй місця, а зваженому розумінню цієї проблеми та її адекватному меморіальному втіленню перешкоджало те, що можна назвати «суперництвом етнічних і національних трагедій»;
- свідченням того, що суспільна і наукова легітимація цього явища не набула системного характеру, є ситуація з Національним заповідником «Бабин Яр» та державними музеями Бабиного Яру і Голокосту, яких донині немає;
- навіть на третьому десятилітті незалежності України необхідно визнати, що у політичного істеблішменту й держави немає усвідомлення того, що увічнення пам'яті жертв нацистської політики і практики «остаточного розв'язання єврейського питання» має стати одним із напрямів комплексної виваженої державної комеморативної політики, а не зоною спорадичних або кон'юнктурних проєктів, ініційованих єврейськими чи іншими громадськими об'єднаннями;
- свідченням існування розвиненого громадянського суспільства й політичної нації в Україні якраз і слід уважати консолідовану, активну, умотивовану цивілізаційними та гуманістичними чинниками участь представників різних суспільних верств у всіх заходах у цій сфері.

Отже, наголошуючи на відповідальності державних органів за історичну пам'ять і меморіалізацію Бабиного Яру та інших трагічних сторінок історії, постулюється статус цих зусиль на рівні державотворчих процесів. При цьому йдеться не про кристалізацію раз і назавжди сформованого нарративу, а про готовність держави взяти на себе місію гаранта відповідних мнемонічних заходів та їх усебічного, повноцінного наповнення.

Зважена, системна, науково вивірена комеморативна політика Української держави, зокрема в сегменті, що стосується історичних трагедій, об'єктивно сприятиме успішному процесу формування української політичної нації, консолідації багатонаціонального суспільства. Гідне вшанування жертв тоталітарних режимів, безумовно, відповідає комплексним довгостроковим інтересам української політичної нації і держави.

2.4.2. Сучасна етнополітична ситуація й етнонаціональна політика в Україні

Із набуттям Україною статусу незалежної держави було ухвалено низку нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання сфери етнополітики та різних аспектів життєдіяльності етнонаціональних спільнот.

У Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) проголошується, що держава «гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку».

У Декларації прав національностей України (листопад 1991 р.) представникам усіх національностей, які проживали на території України, «гарантувалися рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права: право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації; право сповідувати свою релігію, використовувати національну символіку, відзначати національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів; право створювати культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання, які могли здійснювати заходи, спрямовані на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові акції, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій».

У статті 11 Конституції України задекларовано, що держава «сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Однак сформульовані у 1990-ті роки засади етнополітики надалі не отримали належного розвитку в законодавчих актах (зокрема Концепції державної етнонаціональної політики), відповідних інституційних та організаційних формах, а деякі застаріли і не відповідають новим реаліям.

Необхідність подолання Україною посткомуністичних і постколоніальних рудиментів актуалізує основні інтеграційні та ідентифікаційні чинники – спільні історію, мову, культуру.

Тривалі процеси цілеспрямованої десуб'єктивізації України у міжнародних відносинах та світовій історії, маргіналізації української мови, культурної асиміляції витворили ситуацію, за якої захисту та формування умов для гармонійного розвитку потребують не тільки національні меншини, а й етнічна більшість – українці. Ця обставина перетворює відносини у площині «етнічна більшість – етнічні меншини» в сучасній Україні на сферу, значно складнішу порівняно з більшістю європейських держав, а в деяких аспектах – навіть не типову для них. Тож державна етнополітика в Україні має враховувати зазначені особливості.

Етнонаціональне життя в Україні в контексті окресленої проблеми має такі особливості:

- тривала русифікація України далася взнаки у численних постімперських виявах, зокрема домінуванні російської мови в засобах масової інформації, культурно-мистецькому просторі та побутовому спілкуванні. Свідченням пролонгації постімперської моделі для України є спроби законодавчо закріпити статус російської мови як другої державної, цілеспрямоване, системне, послідовне перешкоджання впровадженню української мови на Донбасі, у Криму, у південному регіоні;
- одним із найдієвіших інструментів утримання громадян України в орбіті російських впливів залишається релігія. Спекуляції довкола канонічних проблем орієнтувалися на дискредитацію українських конфесій. Тим часом керівництво УПЦ МП послідовно підтримувало (принаймні де-факто) проект «русского мира», що став ідеологічною «скрепою» агресивного курсу Москви проти України. Нині УПЦ МП сповідує лінію РПЦ у ставленні до Помісної Православної Церкви України;
- водночас у конфесійному житті великих православних конфесій спостерігаються кардинальні зрушення. Надання Томосу Вселенським Патріархом Константинопольським Православної Церкві України та її поступове визнання церквами-посестрами дають підстави констатувати помітне зменшення зовнішніх впливів на релігійне життя в Україні та використання релігійного чинника як інструмента політичної, соціально-економічної дестабілізації країни, розпалювання міжнаціональних антагонізмів. Усі релігійні об'єднання України, незалежно від конфесійної належності й юрисдикції, їхні священнослужителі та віряни мають стати провідниками ідей миру, порозуміння і зближення народів, сприяти меморіалізації трагічних сторінок нашої спільної історії;
- зовнішні чинники не полишають спроб підірвати в очах світової громадськості довіру до демократичних підходів Української держави в етнонаціональній, культурній, мовній, освітній та соціальній сферах. Такі інспірації мають на меті позбавити Україну права суверенітету у вирішенні питань, пов'язаних із державною безпекою та національними інтересами. Особливо активні в цьому напрямі зусилля у південно-східних та південно-західних регіонах України, де штучно роздмухуються та перебільшуються проблеми міжетнічних відносин і підживлюються сепаратистські настрої;
- збройна агресія Російської Федерації проти України, гібридні засоби її ведення, зокрема акції, спрямовані на штучне загострення міжетнічних суперечностей; масові порушення прав людини та засадничих свобод, і за етнічною ознакою також, на окупованих територіях АР Крим, Донецької та Луганської областей;
- попри наявне правове підґрунтя для повноцінного розвитку всіх етнічних груп, унаслідок протистояння різних політичних сил (частина яких виконували сценарії, написані в інших країнах) не було завершено загальнонаціональну консолідацію суспільства, що було використано для деструктивних впливів ззовні;

- у суспільстві не склалося узгодженого уявлення про те, в який спосіб потрібно здійснювати мнемонічні проекти, що стосуються загальнонаціональних та етнічних трагедій;
- окремі політичні, олігархічні групи, громадські лідери та організації влаштовують змагання на полі колективної історичної пам'яті, удаючись до некоректних формулювань і навіть провокативних заяв та ініціатив;
- у самому єврейському громадському етнонаціональному русі дотепер не вдалося досягнути узгодженої позиції щодо форматів та способів меморіалізації Голокосту;
- якщо у просвітницькій і музейній сферах проблема Голокосту, а також геноциду ромів звучить як цивілізаційно-гуманітарна й загалом відображає державні підходи до політики пам'яті в цьому сегменті, то в мультикультурному просторі бракує рефлексій та артикуляцій належного змісту, якості, глибини, що відповідають сучасним світовим практикам.

За складних умов, які переживає нині Україна, державні органи зобов'язані виробити зважені принципи етнополітики і послідовно втілювати їх у життя. Основними завданнями і напрямками діяльності держави в цій сфері мають стати:

- створення умов для рівноправних і гармонійних відносин між представниками української етнічної нації, корінних народів і національних меншин, інших етнічних спільнот, які мешкають в Україні;
- формування атмосфери міжетнічної злагоди і толерантності, запобігання розпалюванню расової, національної та релігійної ворожнечі;
- вдосконалення законодавчої бази, покликаної регулювати етнонаціональні відносини і сприяти консолідації українського суспільства, з урахуванням міжнародних правових актів та сучасної практики;
- створення умов для активної та конструктивної участі всіх етнічних спільнот у розробленні та реалізації державної політики, спрямованої на розвиток культури і духовності української політичної нації, етнічних українців, корінних народів та національних меншин;
- вжиття заходів, спрямованих на розвиток історичної свідомості, традицій, етнічної, мовної й релігійної самобутності етнічних українців, корінних народів та національних меншин;
- орієнтування державної політики пам'яті на формування спільної історичної пам'яті української політичної нації на ґрунті поваги до історичної пам'яті української етнічної нації, корінних народів та національних меншин;
- задоволення культурних і духовних потреб українців та громадян України інших національностей за кордоном, залучення їхніх громадських об'єднань до ініціатив, що сприятимуть піднесенню міжнародного іміджу України;

- сприяння висвітленню у ЗМІ історії України та становлення Української держави, розвитку етнопонаціональних відносин і реалізації прав національних меншин та корінних народів України на поширення знань про історію, культуру, звичаї, традиції представників усіх етносів.

2.4.3. Налагодження міжетнічних відносин

Історична пам'ять і міжетнічні відносини завжди перебувають у процесі складної взаємодії та взаємовпливу:

- з одного боку, позитивний або негативний образ сусіднього народу чи держави, що з тих чи тих причин закарбувався в історичній пам'яті, сприяє або, відповідно, заважає налагодженню плідних міжетнічних відносин сьогодні;
- з іншого боку, нинішнє прагнення до взаємодії або конфлікту між народами чи державами позитивно або, відповідно, негативно впливає на зміни в пам'яті про історію міжетнічних відносин;
- нарешті, сам процес подолання або, навпаки, культивування історичних образ та конфліктів на полі історичної пам'яті може стати одним із впливових чинників формування сучасних взаємин між сусідніми народами чи державами.

Особливістю конфліктів історичної пам'яті, які відбуваються навколо Бабиного Яру, є те, що вони виходять далеко за межі України. Потрібно також усвідомлювати, що, хоча безпосередніми акторами у процесі меморіалізації виступають певні державні установи та недержавні організації, у цьому випадку вони відбивають панівні позиції цілих спільнот. Зрозуміло, що насамперед ідеться про єврейську спільноту, для якої Бабин Яр є одним з основних символів Голокосту. Значно менше це стосується української спільноти, пам'ять якої про трагічний бік Другої світової війни перебуває ще у процесі формування. Активність інших спільнот (ромської, православної, київської міської) обмежується прагненням до локального увічнення пам'яті про жертв серед представників відповідних груп. Така ситуація, що сьогодні є певним викликом, у перспективі надає можливості для здійснення прориву в налагодженні міжнаціональних, насамперед українсько-єврейських, відносин та кардинальної зміни негативних парадигм історичної пам'яті. Проте для цього слід, зокрема, подолати негативні тенденції в зусиллях задіяних у цьому процесі з усіх сторін інституцій та їхніх очільників, що не виявляють прагнення до єдності та зазвичай навіть не координують свої дії.

З українського боку це:

- держава, що в особі своїх найвищих керівників лише останніми роками доходить усвідомлення потреби в активній самостійній політиці пам'яті в питаннях, пов'язаних із трагедіями інших народів, окрім українців, на теренах України;
- місто Київ в особі своїх очільників, які останніми роками також виявляють активність у меморіалізації Бабиного Яру, проте воліють у цих

питаннях підтримувати передусім ініціативи міжнародних єврейських організацій;

- українські та іноземні націоналістичні організації, що насамперед плакають героїчну парадигму пам'яті про Другу світову війну та прагнуть лише до увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру з кола представників українського націоналістичного руху;
- міжнародні та українські ліберальні громадські організації, які зазвичай підтримують єврейські ініціативи в питаннях ушанування пам'яті жертв Голокосту, зокрема в Бабиному Яру.

З єврейського боку це:

- Держава Ізраїль, що уникає прямого втручання в суперечки навколо меморіалізації Бабиного Яру, але загалом дотримується ексклюзивної жертвовної парадигми пам'яті, яка передбачає звинувачення у причетності до злочинів нацизму всіх європейських народів, на землях яких відбувався Голокост;
- секулярні іноземні (насамперед американські) та міжнародні єврейські організації, які переважно презентують парадигму пам'яті про Голокост із виразною антиукраїнською складовою;
- релігійні іноземні та міжнародні юдейські організації, які переймаються насамперед збереженням єврейських цвинтарів і місць масових поховань, зокрема в Бабиному Яру та навколо нього;
- українські єврейські організації, серед частини яких останнім часом виявляється тенденція до пошуку компромісних варіантів історичної пам'яті про Голокост.

Окремою проблемою є українсько-ромські та єврейсько-ромські відносини в питаннях історичної пам'яті. Основні проблеми тут є такими:

- негативна налаштованість значної частини українського суспільства стосовно ромської спільноти;
- пасивність Української держави та громадянського суспільства в питаннях історичної пам'яті ромів;
- прагнення єврейської спільноти до ексклюзивності в питанні про жертв нацистського геноциду;
- замкненість і неготовність до співпраці з боку ромської спільноти, зокрема в питаннях історичної пам'яті.

Описана ситуація є складною, але не безнадійною. Розв'язання зазначених проблем лежить у площині формування цілісної державної етнонаціональної політики, що враховувала би, зокрема, питання історичної пам'яті. Така етнополітика має спрямовуватися на побудову інклюзивного суспільства, де українська культура та історична пам'ять мали б першість, але залишали широкий простір для розвитку культури й історичної пам'яті етнічних меншин. При цьому увага держави мала б орієнтуватися на різні моделі історичної

пам'яті українців та етнічних меншин, передусім щодо складних, конфліктних і контроверсійних сторінок спільної історії. Природним партнером держави на цьому шляху мають стати громадські організації, що виступають від імені етнічних меншин або громадянського суспільства загалом та прагнуть до міжетнічного порозуміння, примирення, співпраці. Саме такі громадські об'єднання мали б стати сполучною ланкою між Україною й закордонними громадськими організаціями, іншими державами.

2.4.4. Поточна громадська та державна активність у меморіальному просторі

Попри те, що, на відміну від радянських часів, у незалежній Україні Бабин Яр формально визнано меморіальним місцем, поточна державна, комунальна та громадська активність у меморіальному просторі має доволі хаотичний і, значною мірою, невідповідний характер. Це пов'язано також із тим, що статус прилеглих кладовищ залишається невизначеним, їх розглядають насамперед як перспективні ділянки для забудови. Можна виокремити такі напрями діяльності:

- господарська забудова (завершені проекти: станція метро «Дорогожичі», друга черга комплексу Державного архіву Київської області, житловий комплекс «Герцен-парк»; незавершені: житловий комплекс на вул. О. Теліги, проекти побудови готелю «Бабин Яр» і реконструкції спорткомплексу «Авангард»);
- проекти громадської меморіальної забудови (Єврейський общинно-культурний центр «Спадщина», проекти музейно-меморіальних комплексів, ініційовані Фондом пам'яті «Бабин Яр» та Благодійним фондом «Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр"»);
- державні музейні проекти (проект зведення Музею Бабиного Яру авторства Л. Скорик, Меморіальний музей пам'яті жертв Бабиного Яру у складі Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» у приміщенні колишньої контори Єврейського кладовища);
- нескоординоване (хаотичне) встановлення численних пам'ятників;
- проекти комплексної або часткової організації меморіального простору (план організації території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», проект створення Меморіального парку «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь», проекти створення Алеї праведників, Алеї мучеників, Дороги скорботи);
- державні та громадські вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, які проводять до різних пам'ятних дат на різних локаціях (державні – біля «Пам'ятника радянським громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської армії», єврейська громада – біля «Менори», українські націоналісти – біля Хреста розстріляним членам ОУН, ромська громада – біля пам'ятної дошки жертвам геноциду ромів, а в останні три роки – біля «Ромського возу» тощо).

Частину найбільш неприйнятних проєктів (Єврейський общинно-культурний центр «Спадщина», готель «Бабин Яр») удалося зупинити завдяки протестам громадськості. Проте деякі реалізовані, а окремі перебувають на стадії активного планування (реконструкція спорткомплексу «Авангард», Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»).

Така геть неупорядкована, хаотична активність є наслідком того, що в державі й суспільстві немає концептуального підходу до створення єдиного загальнонаціонального меморіального простору на цій території, немає відповідальності за пам'ять про минуле. Такі тенденції є загрозливими. Лише коли з боку держави та суспільства діяльність у царині вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру стане системною й відповідальною, з'явиться перспектива створення меморіального комплексу, що узгоджуватиметься з найкращими світовими зразками і стандартами. У перспективі громадська та державна активність на теренах меморіального простору Бабиного Яру має залежати від професійного, фахового інформування про цей феномен суспільства й політикуму.

Тому однією з головних і перспективних складових майбутньої активності меморіального комплексу має стати просвітницька діяльність. Багато що залежатиме від активності освітян, учителів шкіл, викладачів університетів, а також неурядових наукових та освітніх організацій, що працюють у царині неформальної освіти з проблематики вивчення й викладання, зокрема, історії Другої світової війни в Україні. Для керівництва та співробітників меморіального комплексу ці групи мають бути серед основних, на які спрямовуватиметься діяльність музеїв і меморіалу загалом. Важливим є також налагодження постійної екскурсійної роботи, підготовка з-поміж студентів і старшокласників екскурсиводів по музеях і Меморіальному парку. Це також можливо лише за умови співпраці меморіального комплексу з профільними, фаховими науковими й освітніми інституціями.

Тим часом тема Бабиного Яру лишається складовою численних освітніх проєктів, які виконують різноманітні громадські організації. Деякі з цих проєктів мають на меті ознайомлення аудиторії із суто історичними аспектами Бабиного Яру, інші є ширшими, використовують історичну компоненту для обговорення питань пам'яті, протидії ксенофобії та нетерпимості, захисту прав людини. Зокрема, останні п'ять років реалізується освітній проєкт зі вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, започаткований Музеєм історії Києва, Українським інститутом національної пам'яті та Українським центром вивчення історії Голокосту, – «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», присвячений пошуку шляхів (від)творення пам'яті про всі трагедії Бабиного Яру та обговоренню актуальності пам'яті про Бабин Яр в історії та сьогоденні. Освітній ресурс – це збірка навчально-методичних розробок шкільних занять на основі матеріалів віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті», а також програма-конструктор занять для самостійної роботи вчителів.

Співпраця створить умови для постійної організованої та узгодженої державної і громадської активності на теренах меморіального простору. Водночас вона не має зосереджуватися лише на відзначенні дат розстрілів, офіційних

днів пам'яті, а має відбуватися на постійній основі. Крім офіційних днів ушанування пам'яті різних груп жертв Бабиного Яру слід визначити інші важливі дати в сучасному українському історичному й суспільно-політичному календарі, дотичні до історії та пам'яті про Бабин Яр і Голокост. Такими можуть бути Дні прав людини, Дні толерантності, День визволення в'язнів концентраційних таборів тощо. Важливо відзначити дати, пов'язані з боротьбою за вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру в післявоєнний період. Вдалим зразком такого календаря вже створений розробниками інтерактивного путівника «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

2.4.5. Розвиток суспільної солідарності та співпраці

Однією з ключових проблем, що стоїть на заваді будь-яким комплексним проектам меморіалізації Бабиного Яру, є брак довіри, взаємоповаги, досвіду та прагнення реальної співпраці між державними установами, громадськими організаціями, академічним та бізнес-середовищем.

Попри усталений погляд на громадські організації та громадянське суспільство загалом як таке, що має суцільні переваги та є єдиним рушієм прогресивних перетворень, реальна історія меморіалізації Бабиного Яру наочно демонструє низку вад, притаманних цій спільноті. Не можна заперечувати, що саме громадські організації етнічних спільнот (єврейські, українські, ромські) були та залишаються основними зацікавленими сторонами всіх меморіальних ініціатив. Водночас вони раз у раз демонструють суттєві негативні властивості, що, у парадоксальний спосіб, стають на заваді тій самій меморіалізації, а саме:

- етнічний егоїзм (меморіал має створюватися лише для «нас»);
- суб'єктивізм (меморіал має відбивати лише «наше» бачення);
- брак толерантності, недовіра (меморіал маємо створювати лише «ми»);
- брак консенсусу, роз'єднаність (конкуренція організацій та окремих активістів навіть усередині кожної етнічної групи).

Потрібно розуміти, що ці вади притаманні не лише громадським організаціям, а й етнічним спільнотам як таким, і ширше – відбивають стан усього українського суспільства. Наслідками такого підходу слід вважати:

- радикальне звуження потенційних цільових груп меморіалу;
- відчуження між різними етнічними спільнотами з тенденцією до посилення протистояння між ними;
- боротьбу за домінування між різними етнічними групами і громадськими організаціями з тенденцією до монополізації права на меморіальний простір;

- брак співпраці між різними етнічними групами та громадськими організаціями з тенденцією переростання у відкриту боротьбу, «війну пам'ятей».

Вихід із такої ситуації вбачається у напрацюванні принципово нової моделі співпраці, яка стане конструктивною платформою для вирішення й інших контроверсійних та конфліктних проблем національної пам'яті, загалом розвитку країни. Основною рисою цієї моделі має стати професійний розподіл функцій та організована співпраця на кожному етапі втілення проекту:

- держава в особі своїх найвищих очільників має стати патроном усього процесу та перебрати на себе функції організатора й арбітра;
- громадські організації, насамперед ті, що виступають від імені різних груп жертв Бабиного Яру, мають залишатися ініціаторами меморіалізаційних процесів, забезпечити громадський моніторинг і зацікавлене громадське обговорення проектів;
- наукові та музейні установи покликані забезпечити професійне розроблення та апробацію концепцій усіх меморіальних проектів, співпрацю з іноземними фахівцями, постійну участь і контроль у процесі втілення ухвалених проектів;
- відповідальні державні структури на рівні уряду та міста зобов'язані матеріально забезпечити реалізацію проектів меморіалізації шляхом виділення земельних ділянок, створення державних музейних та інших меморіальних об'єктів і регулярного фінансування їхньої діяльності;
- бізнес-середовище, благодійні фундації та окремі спонсори на умовах партнерства з державою здатні фінансово забезпечити створення та подальше функціонування музейних і меморіальних об'єктів;
- потрібно вітати на кожному етапі процесу участь іноземних, міжнародних громадських організацій, наукових установ та благодійних фундацій за умови прийняття ними визначених вище «правил гри»;
- обов'язкове визнання того, що сучасний наратив про трагедії Голокосту та Бабиного Яру має будуватися лише на принципах науковості та історизму, відкидати будь-які політичні, кон'юнктурні тлумачення, які спрощують проблему, створюють черговий міф, далекий від історичних реалій.

Запропонована модель дасть змогу позбутися конкуренції на користь співпраці, забезпечити фаховий і відповідальний рівень спільно ухвалених рішень та зробити Українську державу справжньою зацікавленою стороною процесу меморіалізації Бабиного Яру.

A landscape photograph showing a stone path leading through a field towards a dense forest. A person is walking on the path. The image is overlaid with a semi-transparent grey rectangle containing text.

РОЗДІЛ 2.5 ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

2.5.1. Цивілізаційні контексти історії України

Майже всю свою історію Україна була позбавлена незалежного політичного існування. Але проблема не зводиться лише до цього, адже навіть у часи незалежності та розквіту в епоху Середньовіччя вона перебувала у зоні зіткнення цивілізацій. Отже, йшлося не просто про політичне панування над українськими землями тих чи тих держав, а про кардинально різні відповіді на засадничі питання людського існування: про Бога і світ, суспільство та людину, державу і свободу, справедливість та відповідальність, життя і власність. Зрозуміло, що спроба розглянути історію України як хроніку зіткнення цивілізацій є схематичною і, як будь-яка схема, хибує на суттєві спрощення. Проте загальна відмова від певної схематизації історичного процесу, зрештою, перетворює історію на безсистемний наратив або збірку окремих нарисів. Тому вважаємо доцільним викласти тут стислий конспект цієї міжцивілізаційної історії:

1. Релігійні цивілізації:

- до кінця X ст. – язичництво / дохристиянські вірування (Київська Русь) – православ'я (Візантія) – юдаїзм (Хозарія);
- кінець X – середина XIII ст. – православ'я (Київська Русь, Візантія) – язичництво (печеніги, половці тощо);
- середина XIII – початок XIV ст. – язичництво (монголи) – православ'я (руські князівства, Візантія) – католицизм (хрестоносці, Польща, Литва);
- початок XIV – кінець XV ст. – католицизм (Литва, Польща, Габсбурзька імперія) – іслам (Золота Орда, Кримське ханство, Османська імперія) – православ'я (руські князівства, Візантія);
- кінець XV – кінець XVIII ст. – католицизм (Польща, Габсбурзька імперія, що мала також потужну протестантську складову) – іслам (Османська імперія, Кримське ханство) – православ'я (Московія/Росія);
- кінець XVIII – початок XX ст. – православ'я (Росія) – католицизм (Габсбурзька імперія, Царство Польське) / унія (Західна Україна).

2. Постхристиянські цивілізації:

- середина XIX – початок XX ст. – панславізм (Росія) – визвольний націоналізм (Східна Європа);
- перша половина XX ст. – соціалізм (СРСР) – нацизм (Третій райх) – націоналізм (Східна Європа);
- друга половина XX ст. – соціалізм (СРСР) – лібералізм (західний світ).

У контексті історії Другої світової війни, історії Голокосту та Бабиного Яру потрібно зазначити, що впродовж майже всього XX ст. більша частина України перебувала не лише поза межами, а й поза безпосереднім контактом із ліберальною цивілізацією. Певний виняток становлять ті західноукраїнські землі, що на початку XX ст. входили до складу Габсбурзької імперії, а також ті, які у міжвоєнну добу стали частиною Польської та Чехословацької республік. Натомість у середині XX ст. практично вся Україна перетворилася на поле зіткнення двох найпотужніших тоталітарних режимів сучасності, що випробовували тут найжахливіші способи масового вбивства цілих народів і соціальних груп.

За доби незалежності проблема цивілізаційного вибору не лише не зникла, а навіть загострилася. Адже українці знову перетворилися на суб'єкт історичного процесу і тепер мусять цей вибір робити самі. Це особливо важко після століть бездержавного існування, які привчили українців до пасивного сприйняття та підлаштовування до накинutoї ззовні цивілізаційної парадигми. До цього додається вплив десятиріч радянського панування, що залишили свій слід у свідомості, світоглядних настановах та історичній пам'яті українців. Отже, сьогодні цивілізаційне протистояння, що триває на українських теренах між Росією та Заходом, характеризується такими ціннісними позиціями:

- «російський світ», «Третій Рим», царсько-радянська ностальгія (Росія) – ліволіберальна демократія, мультикультуралізм, протистояння загрозі ісламського фундаменталізму/радикалізму (Захід);
- остання імперія Європи (Росія) – глобалізм та об'єднання незалежних держав (ЄС);
- авторитаризм (Росія) – демократія (Захід);
- патерналізм (Росія) – особиста відповідальність (Захід);
- зовнішня агресія (Росія) – зовнішньополітичний прагматизм (Захід).

Як і весь сучасний світ, обидві цивілізації, між якими сьогодні обирає Україна, перебувають у стані динамічних змін, в основі яких лежить конфлікт між наднаціональними та національними ідеями. Відмінність полягає в тому, що, відповідно до своїх засадничих цінностей, Росія на розпад імперії та кризи імперської ідеї відповідає посиленням зовнішньої експансії, агресії і внутрішньополітичної реакції, а Європа на кризу об'єднаного ліволіберального проекту – активізацією відцентрових, націоналістичних і популістських сил.

2.5.2. Ціннісно-культурні контексти історії та історичної пам'яті

Національну історичну пам'ять та історієписання про події середини ХХ ст. в Україні рівною мірою визначають сьогодні як ідеології, так і живий досвід – особистий і груповий. Водночас з об'єктивних причин зі зміною поколінь фактор особистого та, до певної міри, колективного досвіду відходить на другий план, що дає можливість довільніше конструювати історичну пам'ять та історієписання відповідно до тих чи тих ціннісно-культурних моделей. Такі моделі пам'яті й історієписання щільно пов'язані з основними загальними цивілізаційними моделями, що з першої половини ХХ ст. ведуть боротьбу за панування на українських землях. Тож сьогодні ми маємо справу з трьома традиційними «класичними» і трьома похідними від них комбінованими моделями, які сформувалися вже в незалежній Україні. За всієї умовності та певного схематизму такого поділу, він дає змогу чіткіше окреслити пам'ятне поле, в якому відбувається процес меморіалізації Бабиного Яру.

Традиційні моделі історичної пам'яті та історієписання в Україні:

- радянська – історично найбільш поширена, створена та офіційно легітимізована у СРСР. Центральними подіями, навколо яких її сформовано, є «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 р.», «Велика Вітчизняна війна» та «Велика Перемога» в ній, а ширше – «перемога соціалізму» у СРСР;
- українська націоналістична – сформована в середовищі української еміграції за домінування насамперед воєнно-революційного напрямку (тобто «бандерівського»). Центральною подією в ній виступає національно-визвольна боротьба УПА проти «комуністичних, нацистських і польських окупантів», ширше – уся історія боротьби за створення незалежної Української держави у ХХ ст., а також Голодомор як найяскравіше втілення комуністичного терору проти українців;
- ліберальна – історично найменш поширена, започаткована в середовищі радянської дисидентської інтелігенції. Центральними подіями в ній є «Великий терор» як уособлення сталінських репресій, а також ХХ з'їзд КПРС, хрущовська «відлига», шістдесятництво, дисидентський рух.

Хоча ці моделі історичної пам'яті та історієписання досі поширені, у незалежній Україні поступово формуються також нові синтетичні моделі:

- радянсько-ліберальна – має підґрунтям загальну симпатію до комуністичної ідеї, визнання визвольної місії Червоної армії паралельно із засудженням Голодомору та сталінських репресій, а також підкреслене вшанування жертв терору серед етнічних меншин, зокрема Голокосту, депортації кримськотатарського народу, «Волинської трагедії», геноциду ромів;
- радянсько-національна – воліє пристосувати класичну радянську модель до нових політичних реалій, зокрема розглядає Україну як повноправного учасника та переможця у Другій світовій війні, «українські»

фронти Червоної армії – як українську армію, увиразнює роль УРСР у створенні ООН;

- ліберально-національна – підкреслює неперервну традицію боротьби українського народу у XX ст. за створення незалежної демократичної держави (від УНР до радянських дисидентів), розглядає ОУН та УПА як носіїв демократично-визвольної ідеї, борців за визволення всіх поневолених СРСР народів. Цю модель можна розглядати як продовження національно-державницької школи українського історієписання, започатковану свого часу М. Грушевським та В. Липинським.

Водночас окремі етнічні спільноти мають власні варіанти моделей пам'яті та історієписання. Зрозуміло, що в сьогоденному світі вільної самоідентифікації та тривалої деструкції традиційних закритих спільнот, зокрема етнічних, вести мову про етнічні моделі пам'яті можна лише з певними застереженнями. Отже, ми маємо справу з такими моделями пам'яті, притаманними певним етнічним спільнотам:

- моделі історичної пам'яті етнічних українців загалом такі самі, як загальнонаціональні, з певним ухилом у бік різних націоналістично-українських версій; розподіл панівних моделей в основному збігається з регіональним розподілом політичних уподобань;
- серед росіян домінує класична радянська модель пам'яті, у частині інтелігентських кіл – радянсько-ліберальна, але обидві вони зберігають ностальгію за втраченою «спільною великою державою»;
- моделі історичної пам'яті євреїв мають синтетичний характер: в основі панівної моделі лежить класична радянська, а серед частини інтелігентських кіл – радянсько-ліберальна, але обидві вони мають потужну єврейсько-націоналістичну складову, яка центральними подіями історії XX ст. позиціонує погроми часів Української революції 1917–1921 рр., Голокост і створення Держави Ізраїль.

Суттєвий вплив на процеси творення сучасної української історичної пам'яті справляє також пам'яттєва політика низки держав, які свідомо ставлять собі завданням зовнішнє поширення власних національних моделей пам'яті. Потрібно зазначити, що стосовно України така пам'яттєва експансія здійснюється особливо жорстко, зважаючи на несформованість української національної пам'яті та загальне зверхнє ставлення до України й українців.

У сьогоденній Росії Велику Перемогу у Великій Вітчизняній війні розглядають не просто як центральну подію новітньої історії, вона перетворилася на певний карго-культ, сповідування якого має сприяти відновленню колишньої імперської величі. Велику небезпеку, не лише для глибинного перетворення російської державності, а й для її сусідів, становить використання перемоги у війні як виправдання радянського терору до війни та повоєнних злиднів, так само як і всієї експансіоністської політики Радянського Союзу, а отже, той факт, що немає прагнення до переосмислення та покаяння за злочини радянського минулого.

Для Ізраїлю пам'ять про Голокост має внутрішній та зовнішній сенси. У внутрішньому сенсі вони покликана підсилити значення власної держави як прихистку для всіх євреїв на випадок будь-яких переслідувань. У зовнішньому вона є засобом ідейно-політичного захисту в умовах перманентного конфлікту з арабо-мусульманським світом за саме право єврейської держави на існування. І хоча Ізраїль проводить широку роботу зі вшанування Праведників народів світу, одночасно він послідовно дотримується політики нагадування всім європейським державам і народам про співучасть у злочинах нацизму проти єврейського народу.

Німеччина пройшла складний і тривалий шлях до переосмислення війни від денацифікації до культивування провини за Голокост. При цьому так само культивується провина саме перед Росією та російським народом у розумінні етнічних росіян, з якими в Німеччині ідентифікують колишній СРСР та його населення, чому не здатні завадити потужні наукові дослідження сталінських злочинів. Разом із тим, однією із сучасних тенденцій у німецькому суспільстві є зростання бажання розподілити цю відповідальність з іншими державами та народами, що опинилися під нацистською окупацією.

Польща від кінця 1940-х років системно увічнює пам'ять жертв нацизму, зокрема Голокосту. Разом із тим, раз у раз виникає ситуація «змагання» польських та єврейських жертв. До того ж частина сучасної польської політичної еліти просуває візію про Польщу як одну з найбільших жертв Другої світової війни. Однією з тенденцій цієї політики є намагання, по-перше, дегероїзувати український національно-визвольний рух, а по-друге, заперечити існування багатомільйонних українських (тобто неєврейських) мирних жертв нацизму.

2.5.3. Ціннісно-культурні контексти історії й пам'яті про Голокост

Історичну пам'ять та історієписання Голокосту сьогодні значною мірою зумовлюють загальні цивілізаційні контексти історії й історичної пам'яті. У кожному з них пам'ять про Голокост та мотиви для пам'ятання/забуття його залежать від комплексу цінностей, що проголошуються панівними, а також від того, яким змістом наповнюються феномени «єврей», «єврейство», «антисемітизм», «Голокост» тощо, наскільки ці змісти вбудовуються або суперечать пропонованим візіям успішного майбутнього.

Радянська модель тяжіє до нівелювання Голокосту та, відповідно, до розчинення пам'яті про нього у відповідних меморіальних церемоніях, у ширшому наративі про «радянських громадян», які чинили «героїчний опір німецько-фашистським загарбникам під керівництвом Комуністичної партії». Жертовність пересічних людей ігнорується або переформульована у сповнений пафосу акт спротиву й лише в такий спосіб має шанс на репрезентацію. Стійкість цієї моделі зумовлено загальним незнанням радянськими громадянами націонал-соціалістичної ідеології, завдяки чому комуністична пропаганда спромоглася нав'язати суспільству міф про однакову винищувальну загрозу з боку нацистського режиму всім народам СРСР, мобілізував-

ши їх на підтримку влади. Важливим ідеологічним аргументом у цій моделі була теза соціально-класового характеру про змову «експлуататорів-сіоністів» із «фашистами» для винищення «трудящих євреїв», що мало на меті отримання додаткових важелів мобілізації єврейства на підтримку радянської ідеології та відповідало поточним завданням боротьби із сіонізмом.

Українська націоналістична модель трактує Голокост і пам'ять про нього як окреме – та чуже – явище, що не має стосунку до вирішальних процесів боротьби за створення незалежної Української держави у ХХ ст. У проєктах розбудови майбутнього державного проєкту, оснований на націоналістичних принципах, євреї розглядаються як прибічники «московського імперського» проєкту, а отже «чужорідні елементи». Проте ці погляди зазнали еволюції в контексті сучасних подій, коли єврейська громада продемонструвала суттєву підтримку Революції Гідності. Ця модель посідає оборонну позицію у випадках спроб закинути українському національно-визвольному руху антисемітські ідеологічні погляди та активну участь у Голокості. Натомість наголошується на інклюзивному ставленні до переслідуваних євреїв, демонструються приклади участі останніх у структурах ОУН і загонах УПА, а також рятування євреїв під час окупації. У радикальних виявах окремі представники схильні виправдовувати Голокост історичними фактами про активну участь діячів єврейського походження у процесах радянзації та політичних репресіях радянської влади, зокрема в організації Голодомору 1932–1933 рр., що є одним із центральних символів української історичної пам'яті. Разом із тим, варто зазначити, що нині в Україні формується інклюзивна модель пам'яті про події Голокосту, що представляє історію Голокосту в Україні й долю українських євреїв як складову національної історії України часів Другої світової війни.

Західна, ліберальна, модель основана на принципах «культури каяття», зумовлена поступовим повоєнним визнанням Західною Німеччиною расово-ідеологічного базису націонал-соціалістичних переслідувань євреїв та інших груп, які в рамках цієї ідеології вважалися «зайвими» або «небажаними». Унаслідок послідовних і цілеспрямованих політичних та освітніх зусиль німецького суспільства й відповідної політики пам'яті нині домінує, а Голокост став наріжним каменем та однією з центральних подій історії, усвідомлення якого спричинило еволюцію міжнародного права й вищість демократичних норм.

Центрально-східноєвропейська модель характерна для країн колишнього «соціалістичного табору», де Голокост було витіснено на периферію історичної свідомості. Разом із розпадом СРСР і крахом комуністичної ідеології та практики вони постали перед перспективою приєднання до Європейського Союзу (що невдовзі відбулося), але водночас – необхідністю узгодження із західноєвропейським розумінням минулого й відповідних комеморативних практик. Тимчасом як частина мешканців цього ареалу погоджується зі внесенням пам'яті про Голокост до місцевого пам'яттєвого простору, інша наполягає на символічній значущості (а деякі – на перевазі) також комуністичного тоталітарного досвіду і змагається за право вважатися головними жертвами минулих десятиліть, що особливо

відчутно останніми роками на тлі підвищення популярності націоналістичних та популістських партій і рухів, які педалюють цей аргумент.

Сучасна російська модель у загальних рисах відтворює деякі засадничі положення радянської моделі, однак сучасна російська політична еліта з огляду на брак державної ідеології дещо трансформувала її (наприклад, відсунувши на другий план тезу про «керівну роль Комуністичної партії» та посиливши вагу російського націоналізму під маркою «патріотизму»). Тому її називають ще «пострадянською», дехто – «неорадянською» моделлю історичного минулого. Зокрема, відбулося повернення до притаманного часам СРСР сприйняття «Великої Вітчизняної війни» як центральної події радянської історії, повернення до імперіалістичних і націоналістичних цінностей, культивування почуттів єдності й готовності до самопожертви в ім'я потреб колективу або держави. У рамках такої ідеологічної концепції для Голокосту в російській колективній свідомості місця майже не передбачено, за винятком використання його лише в одному вимірі: апелювання до Голокосту в контексті відкритої вимоги від євреїв вдячності Червоній армії за порятунок від неминучої смерті під нацистським пануванням і в такий спосіб моделювання свідомої лояльності євреїв до СРСР та його наступниці – сучасної Росії. Сприйняття перемоги Росії (як наступниці СРСР) посідає дедалі більше місце та навіть стає центральним в історичних уявленнях. Ця «переможна» пам'ять об'єднана з відчуттям безпрецедентного «героїзму», який був притаманний лише «нам», і, отже, відіграє функцію демаркаційної лінії між «нами» та «ними», тож вона зміцнює «нас», себто сучасну масову російську ідентичність. Голокост (за словами російського соціолога Бориса Дубіна) як універсальний символ є непотрібним у такій системі координат, тому що офіційна російська ідеологія сьогодні не потребує (або не хоче) чогось такого, що може об'єднувати російський культурний простір із європейським.

2.5.4. Цивілізаційний вибір України

Проблема цивілізаційного вибору, що донині стоїть перед Україною, щільно пов'язана з вибором моделі історичної пам'яті взагалі та про трагічні події часів Другої світової війни зокрема. Насправді, зважаючи на успадковану від радянських часів увагу до тієї війни як «Великої Вітчизняної» та від української еміграції – як до часу «визвольних змагань УПА», можна напевно стверджувати, що цивілізаційний вибір України насамперед вплине на пам'ять про Другу світову війну.

На шляху такого вибору стоять об'єктивні завади, успадковані від попередніх століть. Основною проблемою є цивілізаційний розкол серед етнічних українців, які є основою сучасної української громадянської нації, що перебуває у процесі активного формування. Цей розкол проходить між радянсько-російською імперською ідентичністю та різними варіантами ідентичності національно-української (від інклюзивно-ліберальної до ексклюзивно-націоналістичної).

Значна частина етнічних українців зберігає імперську ідентичність через такі чинники:

- етно-расовий – міф про три «братні» східнослов'янські народи, що походять із «єдиного кореня» та нібито становлять «єдиний народ»;
- мовний – близькість східнослов'янських мов, яка живить міф про «єдину російську мову», що начебто має лише регіональні діалекти;
- релігійний – сповідування єдиної православної віри, що в середині XVII ст. стало основним чинником вибору союзу з Москвою;
- історичний – тривала історія перебування в єдиній московсько-російській імперії зі значним досвідом успішної інтеграції, отримання вищого суспільно-політичного статусу порівняно з навколишніми народами (насамперед поляками та євреями), співучасті у знакових історичних подіях (найперше – війнах).

Водночас аналогічні чинники сприяють подальшому поширенню етнонаціональної ідентичності, а саме:

- етнічний – прагнення зберегти українську ідентичність в умовах асиміляційного тиску з боку Росії;
- мовний – намагання зберегти українську мову від маргіналізації та русифікації;
- релігійний – прагнення до відродження самостійної Православної церкви, що історично була материнською щодо церкви московської;
- історичний – тривала історія боротьби за незалежність від Російської імперії/СРСР, досвід геноциду з боку СРСР у XX ст., боротьба за право на киеворуську спадщину.

Крім проблем етнічних українців, існує низка проблем, пов'язаних з уподобаннями, властивими деяким етнічним меншинам, а саме:

- неподоланий імперський синдром стосовно українців (росіяни, угорці, румуни);
- подвійна державна лояльність (ті самі спільноти);
- русифікація та радянізація діаспорних меншин (за винятком поляків).

Усе це перешкоджає їм прийняти загальнонаціональний проєкт української політичної нації, який має в основі український етнокультурний чинник.

Потрібно взяти до уваги ще один загальний фактор, який суттєво ускладнює вибір Україною класичного європейського шляху розвитку. Ідеться про брак більш-менш тривалого історичного досвіду власної демократичної держави чи хоча б існування в ліберально-демократичному суспільстві в чужій державі. По суті, такий досвід Україна набуває лише сьогодні.

Нині Україна стоїть перед потужними внутрішніми та зовнішніми викликами, подолання яких свідчатиме про готовність до розбудови сучасної держави й суспільства:

- нагальною є потреба подолати тривалий негативний досвід державо-творення і сформувати нові практики міжетнічного та міждержавного співжиття;
- збройна, економічна та ідеологічна російська агресія є потужним чинником загальнонаціональної консолідації;
- оскільки об'єктивно немає сильної демократичної традиції, лише нові ідеї, ґрунтовані на принципах європейського гуманізму, можуть забезпечити об'єднання української нації та збереження Української держави, її сталий європейський цивілізаційний вибір;
- за серйозної кризи ідей у Росії нові українські ідеї можуть стати основною зброєю в російсько-українській війні;
- за умов кризи ліволіберальної моделі в Західній Європі Україна може запропонувати ідеї, що стануть ґрунтом для оновлення єдиної Європи.

Відповідь на виклики щодо загальноцивілізаційного вибору невіддільна від відповіді на виклики з питань історичної пам'яті. Дати змістовні відповіді на останні – означає зробити суттєвий крок на шляху формування сучасної самодостатньої України.

An architectural rendering of a modern building complex, possibly a university or corporate campus. The buildings are rendered in a light, semi-transparent style. A prominent feature is a grid of red dots overlaid on the scene, which appears to be a site plan or a data visualization. The dots are arranged in a regular pattern, with some clusters and gaps. The background shows a clear sky and some distant structures.

ЧАСТИНА 3
**ПРАКТИЧНІ
АСПЕКТИ
РЕАЛІЗАЦІЇ
КОНЦЕПЦІЇ**

РОЗДІЛ 3.1
МІСТОБУДІВНИЙ
КОНТЕКСТ

3.1.1. Історична топографія меморіального простору

Об'єкти природного фонду

Територія меморіального простору пов'язана з такими природно-топографічними утвореннями, як *Бабин* і *Реп'яхів яри*, *Кирилівський Гай* і *Кирилівські висоти*.

Бабин і *Реп'яхів яри* становлять мережу глибоких ярів та урочищ завдовжки 2,5 км, які простягаються від Кирилівських висот у напрямку долини Дніпра. Дном Бабиного Яру раніше протікав Кирилівський струмок, що впадав у річку Почайну. *Кирилівські висоти* – західні відроги між Бабиним, Реп'яховим ярами та Куренівкою. У дохристиянські часи тут існувало доволі велике поховання (некрополь), відкрите й досліджене у ХХ ст. Також на горі віднайдені так звані Кирилівські печери, імовірно, заселені в доісторичні часи.

Назва *Бабин Яр* (інші назви: урочище Бісова Баба, Шалена Баба), за переказами, походить від історії про те, що власниця цієї землі, баба-шинкарка, продала її домініканському монастиреві (перша згадка 1401 р.). У теперішні часи ця назва асоціюється передусім із трагічними подіями, пов'язаними з масовими вбивствами й похованнями в цій місцевості під час Другої світової війни. Унаслідок цих та пізніших подій, а також масивних містобудівних перетворень і техногенних катастроф (Куренівська трагедія) топографію та природний вигляд Бабиного Яру було суттєво змінено. Частина його перетворено на міський парк, а частину забудовано спорудами з різними функціями.

Реп'яхів Яр натомість зберіг свій природний ландшафт і рослинність. Від густих заростей реп'яху походить назва цього урочища. Із кінця ХІХ ст. ця територія починає заселятися з різною інтенсивністю. Тут було прокладено вулиці та провулки, найважливіші з яких – Врубелівський узвіз (раніше провулок Реп'яхів Яр) та вулиця Герцена. На території Реп'яхового Яру сьогодні розташований ландшафтний парк *Кирилівський Гай*. Територія ландшафтного парку належить до природно-заповідного фонду, загальна площа – 11,65 га.

Історичне районування

Найстаріша назва місцевості, що становить меморіальний простір, – *Дорогожичі*. Сьогодні немає достовірної версії її походження. Пізніше в цій місцевості виокремилися дві території – *Лук'янівка* (на сході, ближче до центру міста) й *Сирець* (на заході).

Лук'янівка – історична місцевість, розташована між вулицями Дегтярівською, Багговутівською і Глибочицькою, а також Бабиным Яром та горою Юрковиця. В її центрі розміщується Лук'янівська площа з ринком. Центральна вулиця району – Ю. Ілленка. Ще у XVIII та впродовж XIX ст. у західній частині вулиці, при верхів'ї Бабиного Яру, виникла ціла низка кладовищ (детальніше див. нижче). Їхні території є частиною меморіального простору.

Сирець – історична місцевість на захід від Лук'янівки, обмежена вулицями Дегтярівською, Сирецькою, О. Теліги. Назва походить від однойменної річки. Із XIV до початку XIX ст. Сирець був окремим селом, пізніше приєднаним до Києва. На Сирці перебувають (або перебували) такі важливі для меморіального комплексу об'єкти, як Сирецький табір поліції безпеки та СД часів німецької окупації, кладовище німецьких військовополонених (неподалік від станції метро «Сирець»), Петровські цегельні заводи, з яких у 1950-х роках у Бабин Яр закачували пульпу, що згодом спричинить *Куренівську трагедію* (13 березня 1961 р.).

Сьогодні вся зазначена місцевість належить до *Шевченківського району* міста Києва, який було створено в 1937 р. (мав назву Молотовського). Його площа становить 2,7 тис. га, тут проживають 233,5 тис. осіб (станом на 1 січня 2019 р.).

Історична топоніміка

Вулиця Ю. Ілленка – центральна на Лук'янівці, пролягає від Лук'янівської площі до вул. О. Теліги. Попередні назви: Житомирська, Велика Дорогожицька, Мельникова. Західна її частина проходить через територію Бабиного Яру й меморіального простору. Саме цією вулицею пролягав шлях євреїв 29 вересня 1941 р. від місця збору на Лук'янівській площі майже до самого місця розстрілів.

Вулиця Дорогожицька – південне відгалуження вул. Ю. Ілленка, яке потім переходить у вул. Ризьку. Попередні назви: Лагерна, Мотоциклетна. Вулиця є південною межею території меморіального простору. До того, як Бабин Яр було засипано, вулиці Дорогожицька й Ілленка були основним шляхом у цьому напрямку. По вул. Дорогожицькій проходив останній відтинок шляху євреїв до місця розстрілу.

Вулиця О. Теліги – ділянка внутрішньої кільцевої Києва між вул. Дегтярівською та просп. С. Бандери. Виникла впродовж 1950-х років, разом із сучасною вул. Довженка становила відтинок вул. Новоокружної, що пролягала дещо вбік, у південно-західному напрямку щодо сучасної вул. О. Теліги. Попередня назва – вул. Д. Коротченка. Дамба, прорив якої спричинив Куренівську трагедію в 1961 р., була зведена саме на цій вулиці. Сьогодні вулиця становить західну межу більшої частини меморіального простору.

Вулиця Сім'ї Хохлових (попередні назви – Середньозагородня, Кагатна) є перемичкою між вулицями Дорогожицькою та Ю. Ілленка. Була східною межею Братського цвинтаря, на території якого розташовувалися невеличкі ділянки Маріавітського та Євангелістського кладовищ. По вул. Сім'ї Хохлових проходив шлях євреїв до місця розстрілу. Сьогодні вона – східна межа Військового цвинтаря.

Вулиця Оранжерейна – це західна перемичка між вулицями Ю. Ілленка та Дорогожицькою. Вона виникла в післявоєнні роки й сьогодні розмежує парк Бабин Яр і територію телевежі. На розі вулиць Дорогожицької та Оранжерейної 29 вересня 1941 р. євреїв завертали до Бабиного Яру.

Вулиця Щусєва є продовженням вул. Ю. Ілленка у західному напрямку, що сполучає вул. О. Теліги з Кільцевою дорогою. Вона пролягає територією колишнього Сирецького табору (пізніше табору для німецьких військовополонених). Межами його самого були сьогоднішні вулиці Ризька (на півдні), О. Ольжича (на півночі) та Академіка Грекова (на заході).

Цвинтарі

Кирилівський цвинтар виник у час, коли було ліквідовано однойменний монастир, а в його спорудах розміщено богадільню та лікарню. Кладовище доволі швидко заповнювалося, і 1871 р. йому було відведено нову ділянку в Кирилівському Гаю. На момент закриття в 1929 р. займало територію 9,7 га. Упродовж Другої світової війни та радянського періоду поступово знищувалося. Нині на території колишнього Кирилівського православного кладовища майже не залишилося цілих надгробків і склепів.

Лук'янівський цвинтар офіційно заснований у 1878 р. на території давніх міських поховань, зберігся до нашого часу. У 1887 р. тут було зведено каплицю, а 1911 р. її перебудували в церкву. Сьогодні кладовище розташоване на південь від вул. Дорогожицької. Територія його поступово розросталася впродовж першої половини ХХ ст. Кладовище неодноразово змінювало свою назву – Ново-Лук'янівське, Центральне міське, Іоаннівське, Армійське, Лук'янівське російське, Старобратське, від 1945 р. – Лук'янівське цивільне. Тут ховали до 1962 р. У 1970 р. від нього було відчужено під будівництво чималу частину території, а в 1972 р. знесено церкву. Від 2001 р. Лук'янівський цвинтар має статус історико-меморіального заповідника.

Єврейський цвинтар закладено 1888 р., однак відкрити його вдалося аж у 1894 р. На той час це була вільна територія за межами Лук'янівської дільниці, де тоді проживала значна єврейська громада. Кладовище було облаштоване обслуговуючими спорудами та будівлею управління, яка зберіглася до сьогодні. Перед Другою світовою війною Єврейське кладовище займало площу близько 25 га. Під час окупації зазнало значної руйнації. Ховали тут до кінця 1940-х років. Однак, згідно з генеральним планом Києва, на місці всіх лук'янівських кладовищ мали створити паркову зону зі спорткомплексом («Авангард»), прокласти нові дороги. Тому міськрада ухвалила рішення про закриття цвинтаря й перенесення поховань на Куренівське єврейське кладовище. Остаточо Єврейське кладовище було ліквідовано у 1962 р. У наступні десятиріччя значну частину його території забудували. У 1980-х роках тут з'явилися громадські споруди, серед яких телецентр, державний архів, а також житлові будинки. Сьогодні про існування Єврейського кладовища свідчить пам'ятна бронзова «Менора» у північно-західній його частині, яку встановили в 1991 р. У 2000-х роках до неї з вул. Ю. Ілленка повз будівлю контори кладовища було облаштовано меморіальну стежку. У 2017 р. вздовж цієї стежки виставлено надгробки з колишнього Єврейського цвинтаря, які до того часу були звалені в яру за телецентром. Сама будівля контори, зве-

дена 1899 р., є пам'яткою архітектури місцевого значення. У 2016 р. її передано Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» для створення тут Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру.

Караїмський і Магометанський цвинтарі закладені одночасно з Єврейським і розташовувалися на захід від нього. Функціонувати почали, однак, лише з 1902 р. Під Магометанське кладовище було відведено 0,9 га, під Караїмське – 0,14 га. Поховання тут здійснювали до 1960-х років. У 1962 р. за рішенням міської влади ліквідовані. Територію забудовано, могили не збереглися.

Військовий – один із небагатьох цвинтарів, що зберігся до нашого часу. Розташований між вулицями Ю. Ілленка й Дорогожицькою. Виник приблизно на місці поховань нижніх чинів періоду Першої світової війни як філія Лук'янівського кладовища. Нинішній некрополь засновано в 1943 р. У 1950-х роках обнесено капітальною огорожею, а з боку вул. Сім'ї Хохлових споруджено парадний вхід. Від 1988 р. закрито для масових поховань.

Кладовище німецьких військовополонених розміщується в кінці вулиць Ризької та Щусева, неподалік від станції метро «Сирець». Тут поховано німецьких військовополонених, яких утримували у Сирецькому таборі впродовж 1944–1949 рр. У 1999 р. реконструйовано коштом посольства ФРН.

Історичні споруди та інші об'єкти

Кирилівський монастир і Кирилівська церква – пам'ятка архітектури часів Русі. Споруджена у XII ст. як собор, родовий монастир та усипальня чернігівських князів Ольговичів. Церкву перебудовували багато разів, нинішнього вигляду набула в середині XVIII ст. У 1786 р. Кирилівський монастир було ліквідовано й перетворено на *Кирилівську лікарню*. У 1950-х роках стіни церкви тріснули. Тоді підземелля бетонували, рятуючи архітектурний ансамбль. Ця аварія допомогла зробити цікаве відкриття: Кирилівська церква має найглибші у світі фундаменти через те, що під нею є підземелля. Сьогодні храм розміщується поряд із територією Київської міської психіатричної лікарні № 1 ім. І. П. Павлова і входить до Національного історико-архітектурного заповідника «Софія Київська». Кирилівська церква – пам'ятка архітектури національного значення, охоронний № 30/1. Функціонує як музейна споруда. У вихідні дні тут проводять богослужіння.

Київська міська психіатрична лікарня № 1 ім. І. П. Павлова (в минулому – Кирилівська лікарня) розташована біля підніжжя Бабиного Яру. До неї ведуть Врубелівський узвіз та вул. Герцена. Лікарню було засновано після перетворення Кирилівського монастиря на будинок для інвалідів і богадільню. У 1803 р. до монастиря перевели будинок для божевільних. Упродовж XIX ст. лікарню поступово розбудовували і перетворювали на багатофункціональну лікувальну установу. У роки Другої світової війни пацієнтів лікарні стратили й захоронили в Бабиному Яру. У 1960-х роках було здійснено чергову перебудову з перепрофілюванням у суто психіатричний заклад.

Сирецькі військові табори, Сирецький табір поліції безпеки та СД, табір для німецьких військовополонених – це територія на Сирці (між вулицями О. Теліги,

О. Ольжича, Ризькою та Акад. Грекова), де сьогодні розташовано однойменний житловий масив. До Другої світової війни використовували під тренувальні табори військ Київського особливого військового округу. Із весни 1942 до весни 1943 р. тут існував табір для радянських військовополонених, а згодом нацистський концентраційний табір «Kiew-West». Територію оточували три ряди колючого дроту. Складався з двох майже прямокутних у плані ділянок. На одній із них (у межах сучасних вулиць Ризької та Щусєва) стояли бараки, на іншій було 16 землянок, в яких утримували ув'язнених. Близько 5 тис. в'язнів були страчені або загинули через нелюдські умови та поховані в Бабиному Яру, в ямах на території табору. У 1944–1949 рр. використовували для утримання німецьких військовополонених. Кладовище, де поховано близько 250 німецьких бранців, розміщене неподалік від сучасної станції метро «Сирець».

Стадіон «Старт», у минулому «Зеніт», розташований поряд із Лук'янівською площею. У роки Другої світової війни на його території було особливе відділення табору для радянських військовополонених по вул. Керосинній (сучасна вул. Шолуденка), де утримували євреїв, комуністів і політпрацівників перед вивезенням на страту до Бабиного Яру.

Об'єкти, пов'язані з масовим розстрілом євреїв 29–30 вересня 1941 р., коли нацисти зібрали колони з усіх районів міста на Лук'янівській площі й рушили вул. Ю. Ілленка до Бабиного Яру. За перетином вул. Ю. Ілленка із сучасною вул. Акад. Ромоданова шлях перерізав протитанковий рів і німецька застава. Подальший маршрут пролягав сучасними вулицями Ю. Ілленка, Сім'ї Хохлових і Дорогожицькою до місця перетину з вул. Оранжевською. На майданчику біля самого урвища людей спрямовували на страту. Після розстрілів німці підірвали схили яру. Тих, кого не встигли вбити, на ніч замкнули в гаражах автобронетанкової ремонтної бази № 8 на розі вулиць Ю. Ілленка й Дорогожицької. Шлях євреїв 29 вересня 1941 р. став київською Via Dolorosa – Дорогою скорботи, яка має бути позначена на мапі міста, а також промаркована в дизайні вулиць.

3.1.2. Містобудівна ситуація в меморіальному просторі

Розташування й межі

Територія меморіального простору лежить між історичними місцевостями Сирець на заході та Лук'янівка на сході. На півночі в долині Дніпра розташована історична місцевість Куренівка. Із заходу до території прилягає вул. О. Теліги. Сьогодні на території, де пропонується створити Меморіальний парк, розміщується низка таких зон та об'єктів:

- Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»;
- Лук'янівський державний історико-меморіальний заповідник (Лук'янівський цвинтар);
- Військове кладовище;
- парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Кирилівський Гай»;
- парк Шевченківського району «Бабин Яр»;

- об'єкт природно-заповідного фонду «Реп'яхів Яр»;
- станція метро «Дорогожичі»;
- Київська телевізійна вежа;
- Київський телецентр;
- спортивний комплекс «Авангард»;
- майданчик для зберігання списаних автобусів;
- автозаправна станція «Motto»;
- будівлі КП «Київзеленбуд»;
- житловий комплекс «Герцен-парк»;
- житловий комплекс «Кирилівський Гай»;
- комплекс будівель Державного архіву Київської області;
- комплекс будівель Територіальної державної інспекції праці в Київській області.

Усі ці об'єкти підпорядковуються різним суб'єктам господарювання, тому подальший гармонійний розвиток території меморіального простору має враховувати особливості їхнього функціонування. Перелічені установи є прямими інтересантами в питанні розвитку меморіального простору. Їхню позицію потрібно враховувати.

Міський контекст

Житловий фонд. Типологія житлової забудови сформована в основному кварталами п'ятиповерхової цегляної забудови 1960-х років. Вони становлять 80 % усього житла в окрузі. На додаток, неподалік розташовані квартали цегляних двоповерхових будинків, зведених німецькими військовополоненими, яких утримували на території колишнього Сирецького табору.

Наприкінці 1970-х років на місці колишнього приватного сектору з'явилися кілька висотних житлових будинків. Житловий комплекс підвищеної поверховості «Герцен-парк» розташовано між вулицями Герцена та Ю. Ілленка, поряд із Київським телецентром. Окрім ще кількох точкових висотних будинків околиці меморіального простору залишаються середньоповерховими з помірною щільністю мешканців.

Рекреація. Зелені зони й парки оточують Сирець зусібіч. Сама територія меморіального простору має велике рекреаційне значення. Окрім того, неподалік розміщуються міський Сирецький парк із дитячою залізницею, а також парки «Дубки» й Сирецький ландшафтний.

Просторі двори, велика кількість хоч і старих, але збережених спортивних майданчиків, численні зелені зони сприяють активному дозвіллю просто неба. У парку «Дубки» промарковано кілька веломаршрутів. Кирилівський Гай також часто використовують для велосипедних катань і спортивних пробіжок.

Молоді містяни вигулюють собак, займаються спортом, улаштовують пікніки, пенсіонери грають у шахи й обговорюють новини. Парк «Бабин Яр» – популярне місце неформальних практик серед підлітків, студентів і представників різних субкультур. Така поведінка не відповідає духу цього місця та його історичному багажу. Щоб виправити ситуацію, у меморіальному просторі потрібно передбачити заходи з інформування мешканців та спонукання їх до заміни оздоровчих і розважальних рекреаційних практик культурно-пізнавальними.

Громадська інфраструктура. На Дорогожичах є чотири лікарні: клінічна лікарня № 9 на вул. Ризькій, невелика дитяча лікарня № 2 на вул. Ольжича, Київська обласна клінічна лікарня № 1 на сході, зі сторони Лук'янівки, спеціалізована Київська міська психіатрична лікарня № 1 ім. І. П. Павлова поблизу Кирилівського Гаю.

У районі є кілька дитячих садків, шкіл (зокрема школа-інтернат), технічних ліцеїв, індустриальний технікум, хореографічне училище по вул. Кузьминській, державна художня школа.

Заклад вищої освіти поряд із територією проекту – частина Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (інститути журналістики, міжнародних відносин). Корпуси розташовано на сході вздовж вул. Ю. Ілленка.

Кінотеатр ім. Гагаріна з часом перетворився на критий ринок. Є два підліткові клуби, дві бібліотеки. На вул. Стеценка, поряд зі станцією метро «Сирець», у парку «Дубки» функціонує великий ресторан.

«Якірні» об'єкти. Головним «якірним» об'єктом на території меморіального простору є станція метро «Дорогожичі», збудована 2000 р. Середній добовий пасажиропотік становить 15,9 тис. осіб. Тут зосереджено найбільше об'єктів торговельної інфраструктури. Звідси за 10–15 хвилин можна дістатися центру, а також інших районів міста.

Архітектурною домінантою на території меморіального простору є шпиль головної телевежі країни заввишки 380 м. Вона розташована між парком «Бабин Яр» і Військовим кладовищем. Поряд, через вул. Ю. Ілленка, розміщується висотна будівля телецентру (народна назва – «Олівець»).

Головна культова споруда в околиці – Кирилівська церква, зведена біля нижньої частини Бабиного Яру, поряд із Київською міською психіатричною лікарнею № 1 ім. І. П. Павлова. Це культурна пам'ятка XII ст., що нині функціонує в основному як музей. Богослужіння тут відбуваються лише у вихідні дні та на релігійні свята.

Рельєф і геологія. Нинішня топографія території меморіального простору – це ландшафт, в основному представлений системою природних ярів (Бабин і Реп'яхів), що впадають у долину Дніпра. Його суттєво трансформовано внаслідок техногенного втручання (замиву Бабиного Яру) та прокладання вулиць (О. Теліги і Ю. Ілленка).

Реп'яхів Яр трансформований прокладанням його низинами Врубелівського узвозу та вул. Герцена. Топографічно місцевість можна умовно поділити на верхню частину – плато, яке було засипане та забудоване, і схил (яри, балки), що залишається природним важкодоступним ландшафтом зі складним рельєфом.

Бабин Яр має довжину 2,6 км і багато розгалужень. Він проходить через ліс, лісові піски, морени і глину, переходячи далі в долину в районі балки Сирецької. Реп'яхів Яр, завглибшки 32 м та завдовжки 1,5 км, входить у долину Дніпра південніше. Це – частково забудовані круті схили, з обвалами й лісом.

Територія Бабиного та Реп'яхового ярів належить до зсувонебезпечних районів і підтоплюваних територій (згідно з Генеральним планом Києва до 2020 р.).

Циркуляція і транспорт. Місцевість вдало інтегрована у транспортну систему міста. До території меморіального простору можна дістатися громадським транспортом (метро, тролейбус, маршрутне таксі) з усіх частин Києва.

Вул. О. Теліги – важлива транспортна артерія міста, яка виконує функцію внутрішнього транспортного кільця. Вона перетинається з іншою радіальною магістраллю – вул. Ю. Ілленка – безпосередньо поряд із територією меморіального простору. На цьому перетині збудували станцію метро «Дорогожичі».

Вул. Ю. Ілленка ділить територію меморіального простору на дві частини. Вони сполучені тільки підземним переходом станції метро «Дорогожичі».

На території меморіального простору дуже мало транзитних автомобільних проїздів. Це робить її справжньою пішохідною зоною, сприятливою для прогулянок і дозвілля. Єдиний автомобільний проїзд – вул. Герцена, яка виконує функцію під'їзду до Київської міської психіатричної лікарні № 1 ім. І. П. Павлова.

Пішохідні доріжки у верхній частині території надають їй рис міського парку, натомість частина ярів здебільшого має характер незайманої природи.

Містобудівні обмеження

Згідно з чинним Генеральним планом Києва до 2020 р. довкола території проєкту діють такі містобудівні та планувальні обмеження.

1. *Межі території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»* визначено землевпорядною документацією на підставі рішення Київської міської ради від 28 жовтня 2010 р. № 204/5016. На території заповідника зберігаються пам'ятки, об'єкти культурної спадщини та інші меморіальні об'єкти, ландшафтні утворення й цінні елементи благоустрою. Проведення тут реставраційних, будівельних, земляних та інших робіт, передбачених планом організації території, дозволяється на підставі містобудівної документації, погодженої з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

На території заповідника забезпечується:

– моніторинг меморіальних об'єктів;

- археологічний нагляд під час проведення земляних робіт;
- можливість позначення пам'ятних місць і втрачених меморіальних об'єктів;
- моніторинг геологічної та гідрологічної ситуації, інженерний захист території, санітарна й пожежна безпека, захист від динамічних навантажень.

На території заповідника допускається:

- консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація меморіальних об'єктів;
- перенесення, а також (за необхідності) заміна пам'ятних знаків, розміщення нових меморіальних об'єктів та інформаційних стендів, що висвітлюють історико-культурну цінність території;
- розміщення церемоніальних (культових) об'єктів, музеїв, музейних експозицій, кіосків із продажу літератури, художньої продукції; інформаційно-навігаційних стендів та знаків, об'єктів інженерно-технічної інфраструктури й ландшафтного благоустрою, необхідних для обслуговування території заповідника та визначених планом організації території;
- реорганізація озеленення й опорядження територій;
- реорганізація наявних та влаштування нових пішохідних маршрутів, зокрема надземних пішохідних мостових переходів, відповідно до плану організації території.

На території заповідника забороняється:

- будівництво об'єктів, не пов'язаних із забезпеченням функціонування заповідника та його меморіального комплексу;
- проведення земляних робіт, прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, не пов'язаних із забезпеченням функціонування заповідника та його меморіального комплексу, а також у разі, якщо ці роботи порушують гідрологічний режим території;
- облаштування ігрових, дитячих майданчиків, місць активного відпочинку;
- прокладання повітряних ліній електромереж, розташування наземних трансформаторних пунктів.

2. Охоронна зона Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» загальною площею 46,9 га встановлює особливий режим, згідно з яким уся містобудівна документація, що розробляється на цю територію або на її частини, підлягає погодженню центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за участю дирекції заповідника.

В охоронній зоні забезпечується:

- збереження візуального розкриття території заповідника;
- вільний доступ до території заповідника;
- збереження ландшафту й цінних елементів благоустрою;

- можливість позначення місць втрачених меморіальних об'єктів;
- археологічний нагляд за виконанням земляних робіт;
- усунення дисгармонійних будівель і споруд, а також рослинності, які створюють візуальні бар'єри перед меморіальними об'єктами;
- збереження незабудованих територій вільними від капітальних споруд (окрім випадків, передбачених планом розвитку заповідника);
- моніторинг геологічної й гідрологічної ситуації, інженерний захист території, санітарна, пожежна безпека, захист від динамічних навантажень.

В охоронній зоні допускається:

- реставрація, реабілітація та пристосування історичної забудови, що передбачає план розвитку заповідника;
- реконструкція або будівництво (в окремих випадках) нових об'єктів (зокрема передбачених планом розвитку заповідника) за індивідуальними проєктами, які не перевершують висоти 9 м від денної поверхні землі та не порушують видового розкриття території заповідника;
- комплексний благоустрій території з ландшафтною реорганізацією;
- проведення зумовлених вимогами сучасного функціонування міста робіт із прокладання нових чи реконструкції наявних інженерних мереж.

В охоронній зоні забороняється:

- нове будівництво в межах ділянок, резервних для розвитку заповідника;
- розміщення об'єктів житлового, розважального, промислового та комунально-складського призначення, а також облаштування відкритих автостоянок на значних площах, що порушують загальне сприйняття території заповідника.

3. Зона регулювання забудови – це зона загальною площею 24,12 га, де встановлено особливий режим, згідно з яким нове будівництво, а також реконструкція наявних об'єктів регламентуються за функціональним призначенням, розташуванням, висотою, масштабом і площею забудови. Будівельні роботи, роботи з реконструкції, земляні та інші роботи можуть здійснюватися лише за проєктами, погодженими центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за участю дирекції заповідника. На території зони регулювання забудови забороняється:

- ліквідація елементів історичної забудови;
- зведення будинків підвищеної поверховості та висотних споруд;
- розміщення промислових підприємств, транспортної, складської та іншої інфраструктури, що створює значні вантажні потоки, забрудненість повітря, вогне- та вибухонебезпечність, а також тих, які дисгармоніюють із середовищем, що охороняється;

- будівництво транспортних розв'язок та естакад, що негативно вплинуть на ландшафтну структуру території;
- екранування меморіальних об'єктів заповідника новобудовами й зеленими насадженнями.

4. Територія *Військового та Лук'янівського кладовищ* оточена санітарно-охоронною зоною 200 м.
5. *Телевізійну вежу* оточує зона обмеження забудови за рівнем напруженості електромагнітного поля радіусом 500 м.
6. *Зона обмеженого використання території* від аеродрому заводу ім. Антонова покриває всю територію меморіального простору – обмеження висотності будівель від 50 до 150 м (228,88 – 328,88 м у балтійській системі висот).
7. *Кирилівський Гай* є територією природно-заповідного фонду, а також зсуво-небезпечною територією.
8. У нижній частині *Кирилівського Гаю* є невелика ділянка забруднених цезієм ґрунтів.

За наявності таких обмежень будь-яка архітектурно-будівельна діяльність на цій території має відповідати чинному законодавству, затвердженій містобудівній документації, місцевим правилам забудови, а земляні й будівельні роботи мають бути погодженими з Управлінням охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища.

3.1.3. Містобудівні проекти в межах меморіального простору

Генеральний план Києва до 2020 р.

Згідно з чинним генпланом, на території меморіального комплексу визначено такі функціональні зони:

1. Зелені зони загального користування.
2. Об'єкт природно-заповідного фонду (Кирилівський Гай).
3. Території/споруди автотранспорту.
4. Території соціальної інфраструктури.
5. Спортивні заклади.
6. Кладовища.
7. Культурно-інформаційні заклади.
8. Лікувальний заклад.

Отже, будь-які містобудівні чи архітектурні проекти на цій території мають відповідати визначеному цільовому призначенню. Зміни до цільового призначення території мають затверджуватися рішенням сесії міської ради з урахуванням режиму роботи Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», його охоронної зони та зони регулювання забудови.

Детальні плани територій у районі проєкту

Поряд із територією проєкту розроблено детальні плани територій (ДПТ). Ці дві суміжні території розташовуються південніше та охоплюють такі ділянки:

1. У межах просп. Перемоги, вулиць Лагерної, Авіаконструктора І. Сікорського, залізничних колій, вулиць Парково-Сирецької, Дорогожицької, О. Теліги та О. Довженка. Основне рішення цього ДПТ, що матиме вплив на меморіальний простір, полягає в ущільненні житлової забудови. Це збільшить навантаження на технічну й соціальну інфраструктуру району. Водночас це потенціал більшої кількості постійних відвідувачів і користувачів території меморіального простору.
2. У межах вулиць Дорогожицької, Ю. Ілленка, Деревлянської та Сім'ї Хохлових. Згідно з цим ДПТ, планується перетворення території Київського мотоциклетного заводу на технопарк «Unit City». Це також збільшить кількість щоденних користувачів території меморіального простору, особливо в робочий час упродовж тижня, а також урізноманітнить їхню соціальну складову.

«Unit City»

Це великий інвестиційний проєкт створення технопарку на території колишнього Київського мотоциклетного заводу. Ділянка розташована на південь від території меморіального комплексу. У майбутньому очікується, що «Unit City» стане значним центром ділової і громадської активності. Планом передбачено як перетворення наявних будівель, так і зведення нових. На сьогодні інфраструктура «Unit City» охоплює:

- офіси, співробітні («coworking») та невеликі лабораторії;
- два конференц-зали на 50 і 150 осіб;
- два кафе-ресторани;
- спорткомплекс;
- зони відпочинку просто неба та майданчики для масових заходів.

У майбутньому передбачено перетворення території заводу на багатофункціональний комплекс, який матиме різні види офісів і нового виробництва, житло, освітні, спортивні, дозвільні заклади.

Нині територія «Unit City» має обмежений доступ для відвідувань. Його цільовою аудиторією є представники ІТ-компаній і стартапів у сфері новітніх технологій та дизайну. Саме цей соціальний прошарок потенційно, на додаток до сьогоднішніх, стане новим користувачем території меморіального простору.

«Melnykova Smart Street»

Це концепція реконструкції сучасної вул. Ю. Ілленка, ініційована комунальним підприємством «Kyiv Smart City».

У рамках проєкту запропоновано втілити найновіші міжнародні тенденції. Серед основних заходів можна назвати звуження проїжджої частини, окрему смугу громадського транспорту, паркувальні «кишені», велодоріжки, без-

бар'єрні пішохідні переходи та «острівці безпеки». Окрему увагу приділено економії електроенергії для вуличного освітлення, МАФів.

Серед нових технологічних елементів – лавки з підзарядженням для смартфонів, зупинки з сонячними панелями, системи освітлення пішохідних переходів і фіксування правопорушень, а також спеціальне обладнання для людей з обмеженою рухливістю та вадами зору.

Після розроблення концепції проєкт не перейшов до наступних стадій.

Спорткомплекс «Авангард»

Збудований на початку 1970-х років на території колишніх Магометанського, Караїмського та Єврейського кладовищ. Нині тут розташовані льодова арена, баскетбольний і футбольний зали, школа акробатики.

У 2017 р. Міністерство молоді і спорту України та Київська міська державна адміністрація оголосили про підготовку реконструкції й розбудови спорткомплексу. Окрім ремонту, тут планують звести спортивно-реабілітаційний центр та олімпійський 50-метровий басейн. Реконструкцію заплановано у три черги впродовж шести років.

Розбудова цього спортивного об'єкта має етичні невідповідності щодо характеру меморіального простору, на території якого він зведений. З одного боку, активне заняття спортом привертає додаткову аудиторію до тем меморіального простору. З іншого, існує небезпека несумісності режимів використання (у спорткомплексі можуть проходити масові, гамірні спортивні заходи, що суперечить принципам поведінки в меморіальному просторі).

Стадіон «Старт»

Розташований по вул. Шолуденка, віддалено від основної території меморіального комплексу. У часи Другої світової війни мав назву «Зеніт».

Сьогодні це одне з центральних громадських місць Лук'янівки. Удень тут займаються спортом (біг, футбол, ролики, велосипеди), а вечорами влаштовують кіносеанси просто неба. Після невдалих намірів збудувати стадіон місцева громада активно захищає це місце, а міська і районна адміністрації розробляють проєкт оновлення цього спортивного об'єкта.

Архітектурний конкурс «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»

У 2016 р. відбувся відкритий міжнародний архітектурний конкурс із комплексної організації та благоустрою історико-меморіальної зони «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь». Його метою була підготовка проєктів чітко виокремленого простору, де як ті, хто цілеспрямовано приходить, щоб ушанувати пам'ять загиблих, так і пересічні місцеві мешканці або студенти навколишніх навчальних закладів одразу відчували б пов'язаність із трагічною історією

цього місця. У просторовому сенсі мета конкурсу полягала у створенні проєктів сучасного публічного цілісного меморіального комплексу, інтегрованого у структуру міста засобами ландшафтного дизайну.

Об'єктом конкурсу стали території, які історично охоплювали:

- Бабин Яр – місце масових розстрілів і поховань під час нацистської окупації Києва;
- історичний багатоконфесійний некрополь, що складався впродовж століть, – православні, Єврейське, Караїмське, Магометанське, військові й інші кладовища;
- зону техногенної Куренівської катастрофи 1961 р.

У результаті конкурсу першу премію не було присуджено жодному проєкту. Дві другі премії здобули два проєкти, що якнайкраще вирішують основні питання, викладені в конкурсному завданні. Матеріали архітектурного конкурсу та проєктні пропозиції включено до цієї Концепції меморіального простору.

Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»

Проєкт, ініційований однойменним благодійним фондом, є змістовою альтернативою цій Концепції. Він спрямований на висвітлення трагічних подій у Бабиному Яру, що сталися у вересні 1941 р. Центральною темою центру є події Голокосту на території колишнього СРСР.

У грудні 2018 р. було оголошено архітектурний конкурс на проєкт меморіального центру. Земельна ділянка під будівництво майже повністю перебуває на території меморіального простору, а саме Єврейського й Кирилівського кладовищ.

Результати конкурсу мали бути оголошені в серпні 2019 р., а будівництво заплановане на період 2020–2022 рр. Відкриття Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» має відбутися в 2023 р.

Житловий комплекс «Кирилівський Гай»

На території Кирилівського Гаю, у кінці вул. Багговутівської, поряд з обласною лікарнею № 1 триває будівництво шести житлових будинків висотної поверховості (16, 23, 25 поверхів). Окрім житла, тут планують розмістити приміщення комерційного та громадського призначення, а також для паркування автомобілів. Ділянка площею 2,29 га розташована у природно-заповідному фонді, однак компанія-забудовник стверджує, що має всю дозвільну документацію на будівництво. Попри запланований термін завершення робіт (кінець 2018 р.), вони досі тривають.

Територія благоустрою цього житлового комплексу заходить на межі Кирилівського Гаю, що суперечить нормам використання природоохоронного

об'єкта. Урегулювання ситуації потребує детального вивчення та вжиття відповідних заходів.

Наявність вільних від поховань ділянок для зведення музейних об'єктів поза межами меморіального простору

Довкола території меморіального простору є ділянки, придатні для нового будівництва або реконструкції наявних споруд із подальшим пристосуванням під потреби музеїв Голокосту й Бабиного Яру:

1. Будівля колишнього кінотеатру ім. Гагаріна по вул. Щусєва, 5 та прилеглі гаражі (на території, де був розташований Сирецький табір); сьогодні будівлю використовують як ринок.
2. Територія «замороженого» будівництва басейну на вул. Парково-Сирецькій, 2.
3. Територія гаражного кооперативу «Мотозаводець-1» на вул. Сім'ї Хохлових, 8а.
4. Незавершене будівництво на території Лук'янівського цвинтаря (перетин вулиць Дорогожицької та Сім'ї Хохлових).
5. Ділянка незавершеного будівництва на розі вулиць Ю. Ілленка та Дорогожицької.

3.1.4. Функціональне навантаження меморіального простору

Бабин Яр як частина міського простору

Нині територія меморіального простору – це складне багат шарове й багатофункціональне містобудівне утворення. Складові меморіального комплексу можна поділити на внутрішні, які перебувають у межах території, і зовнішні – поза межами. До перших належать:

- територія діючих і зруйнованих кладовищ з історичними спорудами: Кирилівського православного, Лук'янівського, Єврейського, Магометанського, Караїмського, Братського, Військового;
- зона розстрілів, що відбувалися під час нацистської окупації, яка безпосередньо прилягає до вул. О. Теліги та займає більшу частину засипаної ділянки Бабиного Яру.

До зовнішніх об'єктів належать:

- територія відділення табору для радянських військовополонених на стадіоні «Зеніт» (сучасний стадіон «Старт»), де утримували євреїв, комуністів і політпрацівників;
- шлях євреїв до місця розстрілу 29 вересня 1941 р.;
- колишні гаражі автобронетанкової ремонтної бази № 8, де утримували жертв уночі перед стратою;
- територія колишнього Сирецького табору поліції безпеки та СД / табору для німецьких військовополонених і кладовища німецьких військовополонених;
- територія й історичні споруди психіатричної лікарні ім. І. П. Павлова (сучасна Київська міська психіатрична лікарня № 1 ім. І. П. Павлова);

– зона Куренівської катастрофи 13 березня 1961 р. в Бабиному Яру та на території трамвайного депо ім. Л. Б. Красіна (сучасне Подільське трамвайне депо).

Окрім того, територія меморіального простору та її складові тісно пов'язані з міським середовищем й інфраструктурою як на самій території меморіального простору, так і в околиці, та в загальноміському контексті.

Через таку сукупність взаємопов'язаних елементів та функціональних нашарувань проект меморіального комплексу має завдання доповнити й розкрити історичне значення цієї території та водночас функціонально інтегруватися в ритм життя міста.

Зона масових розстрілів і поховань

Стан території, де під час Другої світової війни відбувалися масові розстріли, сьогодні не відповідає суті та значенню тих подій для світової й української історії. Ця зона розміщується на схід від вул. О. Теліги. Крізь неї поперек проходить вул. Ю. Ілленка, яка ділить територію навпіл.

Південна частина з офіційною назвою «Парк “Бабин Яр”» сьогодні слугує місцем зустрічей студентів і неформальної молоді. Північна частина також має вигляд парку, це місце прогулянок для мешканців прилеглих будинків і пішохідного транзиту до станції метро. Ще одна частина зони розстрілів розташована через дорогу, з іншого боку вул. О. Теліги, між будинками № 23 і № 27. На цьому місці у 2000-х роках велося будівництво житлового будинку, «заморожене» 2008 р.

Вказана територія сьогодні «невидима» в контексті трагічних подій, які тут відбувалися. Колишнє урочище в цьому місці було повністю засипане в радянські часи. Про його минулу драматичну топографію сьогодні майже ніщо не свідчить. Концепція меморіального простору покликана визначити містобудівні та архітектурні заходи з маркування місць, що пов'язані з різними історичними подіями на території меморіального комплексу. Відповідно, ознакування цього обширу накладає певні обмеження на процеси, що можуть тут відбуватися, зокрема не повинно бути гучних масових заходів, а щоденна діяльність має вестися в дусі пам'яті та поваги до історії й людей, пов'язаних із нею.

Територія історичних цвинтарів, наявних і зниклих, також потребує шанобливого й обережного ставлення. Радикальну забудову колишніх цвинтарів у другій половині ХХ ст. слід сприймати як варварство. Проте незнання громадськістю про історію місця призводить до несвідомого ігнорування подальшої забудови цієї території. Про існування тут у минулому багатьох кладовищ різних релігійних громад Києва також майже ніщо не свідчить. Винятком є могильні плити, виставлені наново вздовж меморіальної алеї, що веде до бронзової «Менори». Ця Концепція покликана, зокрема, зупинити подальшу забудову історичних кладовищ шляхом публічних кампаній із поширення інформації про історію місцевості.

Меморіальний простір

Про трагічні події минулого розповідає низка не поєднаних і не узгоджених між собою монументів, пам'ятних знаків, хрестів. Такий стан меморіалізації не дає

уявлення про повну картину історичних подій. Ця Концепція покликана цілісно відобразити події минулого у фізичному просторі території.

Меморіальний простір має функціонувати як туристична зона з уніфікованою системою навігації. Інформування про це місце повинне мати системний характер і відповідати єдиному, послідовному наративу. Для цього запропоновано розробити єдиний візуальний код і характер елементів міського дизайну:

- систему маркування меж різних територій (цвинтарі, історичні місця, природні заповідники);
- систему навігації й тематичних маршрутів по території;
- уніфікований дизайн вуличних меблів та елементів інфраструктури;
- жорстке регулювання нового будівництва і способів використання території.

Лісопаркова зона

Кирилівський Гай на території Реп'яхового Яру – сьогодні одне з небагатьох місць у Києві, де зберігся природний ландшафт та унікальна рослинність. Серед наявних тут порід дерев – липа, дуб, береза, осика, в'яз. Трапляються дуби віком до 200 років. Підлісок утворюють ліщина, бересклет бородавчастий та європейський. У трав'яному покриві зберігся реліктовий хвощ великий. Наявність такого ресурсу біорізноманіття й куточка незайманої природи має велику цінність для міста та його мешканців. Розташування його як об'єкта природно-заповідного фонду поряд із меморіальним простором і включення до загальної Концепції має взаємопідсилювальний ефект.

Рекреаційний простір

Уся територія меморіального простору активно використовується для рекреації: починаючи від щоденних прогулянок для мешканців усіх вікових груп – до активних занять спортом (як індивідуальних, так і командних). За радянських часів у парковій частині Бабиного Яру було збудовано чимало відкритих спортивних об'єктів для широкого користування (футбольні поля, спортивні й дитячі майданчики, марковані стежки для бігу тощо). На території колишніх Караїмського та Єврейського кладовищ у 1970-х роках звели спорткомплекс «Авангард», який функціонує досі. У Кирилівському Гаю іноді проводять масові заходи та спортивні змагання.

Нині інфраструктура перебуває в занепаді, тому рекреація звелася до пасивного проведення часу й індивідуального спорту просто неба. Концепція передбачає розширення насамперед культурно-пізнавальних рекреаційних практик задля поєднання їх із практиками меморіалізації. Водночас у подальшому необхідно визначити перелік небажаних рекреаційних практик, передусім розважальних, наприклад масові заходи з вираженим розважальним характером або високим рівнем шуму, індивідуальний відпочинок із приготуванням їжі та вживанням алкогольних напоїв тощо.

3.1.5. Принципи сталого розвитку

Новий меморіальний простір має розвиватися згідно з цілями сталого розвитку (ЦСР), затвердженими ООН 2015 р. та адаптованими урядом України. Серед них слід виокремити положення, що можуть впливати й відповідати цілям розвитку меморіального простору.

Якісна освіта (ЦСР-4)

Забезпечення всеохопної справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх.

Меморіальний комплекс має значний потенціал для освіти – як формальної, так і неформальної. Його роль – дати краще розуміння минулих історичних подій у широкому світовому контексті та їх відображення у фізичному просторі. Головні напрями освітньої складової меморіального простору можуть передбачати навчання з питань сталого розвитку і сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, формування почуття гідності, пропаганди культури миру та ненасильства, громадянства світу й усвідомлення цінності культурного різноманіття, внеску культури у сталий розвиток.

Концепція меморіального простору може брати до уваги або впливати на навчальні програми середніх і вищих шкіл із метою врахування інтересів дітей, особливі потреби людей з інвалідністю та гендерні аспекти, а також гарантувати безпечно, вільне від насильства й соціальних бар'єрів, ефективне середовище навчання для всіх.

Гендерна рівність (ЦСР-5)

Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей жінок та дівчат – таку мету може бути втілено в рамках ЦСР-5, а також у дослідницьких проектах, присвячених гендеру й ролі та участі жінок у подіях, пов'язаних з історією меморіального комплексу (наприклад, Олени Теліги, Тетяни Маркус). Окремим напрямом освітньої діяльності меморіального простору має стати сприяння розширенню прав і можливостей жінок та рівним для них можливостям лідерства на всіх рівнях у політичному, економічному, суспільному житті.

Чиста вода й санітарія (ЦСР-6)

Забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх є досяжною метою при облаштуванні меморіального простору. Більша частина його території – загальнодоступний публічний обшир. У таких просторах необхідно створювати точки доступу до питної води та засобів санітарії, наприклад громадських туалетів. Облаштування кімнат матері й дитини з доступом до чистої води також відповідає ЦСР-5.

Праця й економічний розвиток (ЦСР-8)

Меморіальний простір створює додаткову сферу послуг у галузі туризму. Це дасть змогу привернути додаткову увагу та поліпшить імідж міста як туристичного й відкритого.

Інновації та інфраструктура (ЦСР-9)

Концепція меморіального простору має чималий потенціал для того, щоб відкрити нові можливості для інноваційних досліджень на перетині гуманітарних, політичних, технічних чи медіаіндустрій. Такий напрям забезпечить привернення уваги висококваліфікованої молоді та широкої громадськості до тем, що порушуватимуться в рамках функціонування меморіального простору.

Скорочення нерівності (ЦСР-10)

Меморіальний простір має усіляко протидіяти вираженню будь-яких форм нерівності чи привілейованості однієї соціальної групи над іншою. Відповідно, усі публічні частини простору мають бути однаково доступними та зручними для всіх груп – соціальних, вікових, етнічних, релігійних. Те саме стосується забезпечення рівного доступу до інформації – з історії та сьогодення меморіального простору або його частин.

Сама освітня й виставкова програма майбутніх музеїв покликана демонструвати негативні та трагічні наслідки системного впровадження нерівності як на індивідуальному, так і на національному або глобальному рівнях.

Стійкість міст (ЦСР-11)

Забезпечення відкритості, безпеки, життєдіяльності й екологічної стійкості міст і населених пунктів. Ідеальним предметом вивчення в цьому ключі може стати історія Куренівської трагедії 1961 р. Такої мети можна досягнути, тісно інтегруючи та узгодивши планування території меморіального простору з міськими проектами на його території й поряд із нею, відповідно до таких принципів:

- комплексне і стале планування з широким залученням зацікавлених сторін;
- захист і збереження історичної, культурної, природної спадщини;
- загальний доступ та безпека всіх зелених зон і публічних місць, особливо для жінок, дітей, літніх людей, людей з інвалідністю.

Найбільш принциповим і ґрунтовним рішенням могло б стати оголошення меморіального парку та навколишньої території свого роду «Екомузеєм». Концепція Екомузею створить умови для захисту не лише меморіального парку та об'єктів культурної спадщини і меморіальних об'єктів поза його межами, а й інтересів прилеглої міської громади, яка очікує на певні вигоди від забудови та благоустрою району.

Екосистема на суші (ЦСР-15)

Захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, припинення й обернення процесу деградації земель, втрати біорізноманіття – це цілі, на досягнення яких можна суттєво вплинути у процесі розвитку меморіального простору. Паркова і природно-заповідна зона на його території має велике значення для міста. Регулювання й бережливе використання цього ресурсу – одне із завдань Концепції.

Мир, справедливість, інституційний розвиток (ЦСР-16)

Сприяння побудові миролюбного та відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх, створення ефективних, підзвітних, оснований на широкій участі інституцій на всіх рівнях – одне з найважливіших завдань меморіального простору. Освітня та публічна програми простору мають навчати на помилках минулого. У рамках цієї мети меморіальний простір може сприяти виконанню таких завдань:

- скоротити поширеність усіх форм насильства та зменшити показники смертності від цього явища;
- покласти край експлуатації, торгівлі людьми й усім формам насильства, тортур стосовно дітей;
- відповідальне ухвалення рішень представницькими органами на всіх рівнях за участю всіх верств суспільства;
- забезпечити доступ громадськості до інформації, захистити основні свободи.

Партнерство задля сталого розвитку (ЦСР-17)

Меморіальний простір має плануватися та розвиватися у широкому партнерстві між різними секторами суспільної діяльності, зацікавленими сторонами та громадами, а також міжнародними організаціями. Складність і багатозначність сенсів, сконцентрованих у меморіальному просторі, потребує такого залучення.

РОЗДІЛ 3.2
ЮРИДИЧНО-
ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

3.2.1. Юридичні підстави комплексної меморіалізації Бабиного Яру

Постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 р. № 447 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури Лук'янівського цивільного кладовища в м. Києві державним історико-меморіальним заповідником» на його базі було створено Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник.

27 грудня 2001 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», якою комплекс пам'яток на місці масового вбивства цивільного населення та військовополонених в урочищі Бабин Яр під час гітлерівської окупації було внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятку історії національного значення.

1 березня 2007 р. Кабінет Міністрів України затвердив постанову № 308 «Про Державний історико-меморіальний заповідник “Бабин Яр”», якою оголосив комплекс пам'яток в урочищі Бабин Яр у м. Києві Державним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» із віднесенням його до сфери управління Міністерства культури і туризму України та встановив, що витрати з утримання заповідника мають здійснюватися за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті для Міністерства культури і туризму України на зазначені цілі.

У 2010 р. Указом Президента України Державному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» було надано статус національного та перейменовано в Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр».

20 жовтня 2017 р. Президент України видав указ № 331/2017 «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”», яким передбачено створення Організаційного комітету з питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та затверджено його персональний склад.

26 липня 2018 р. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження № 542-р «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”», яким передбачено, зокре-

ма, необхідність забезпечення проведення міжнародного конкурсу проєктів меморіального комплексу Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», завершення робіт з уточнення його меж і зон охорони та опрацювання питання щодо можливості їх розширення, а також уточнення переліку пам'яток, інших об'єктів, що розташовані на території заповідника, затвердження Концепції комплексного розвитку Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та Концепції музею історії Бабиного Яру, розроблення й затвердження тематико-експозиційного плану музею історії Бабиного Яру та створення його експозиції, а також координації за участю Організаційного комітету з питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» заходів щодо увічнення пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру, що здійснюються відповідними ініціативними групами.

Оптимальною «дорожньою картою» втілення цієї Концепції потрібно вважати:

- ухвалення рамкового Указу Президента України, яким би на Кабінет Міністрів покладалась загальна відповідальність за комплексну меморіалізацію Бабиного Яру;
- затвердження Концепції і Плану її реалізації розпорядженням Кабінету Міністрів України;
- подальше ухвалення відповідальними органами державної влади конкретних нормативно-правових актів відповідно до Плану реалізації Концепції.

3.2.2. Меморіальні інституції

На цей момент в Україні існують кілька інституцій різноманітного підпорядкування та форм власності, зацікавлених у комплексній меморіалізації Бабиного Яру. Серед них провідне місце посідають:

1. Організаційний комітет із питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», створений Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”» № 331/2017 від 20 жовтня 2017 р. зі змінами, внесеними Указом Президента України «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”» № 567/2020 від 15 грудня 2020 р. Співголовами комітету призначені Прем'єр-міністр України і Глава Офісу Президента України. На Кабінет Міністрів України покладено обов'язок розробити план заходів у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру, зокрема заходи щодо розширення зон охорони Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», реалізації на території заповідника та в межах зон його охорони проєктів меморіалізації та музеєфікації; завершення облаштування меморіального музею пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру у будівлі по

вул. Ілленка, 44 у м. Києві; створення умов для залучення додаткових джерел фінансування діяльності Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», здійснення із залученням благодійних організацій комплексного благоустрою заповідника.

2. Міністерство культури та інформаційної політики України, головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що, поміж іншим, забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах охорони культурної спадщини, відновлення та збереження національної пам'яті. У сфері управління міністерства перебуває Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр».

3. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Комплекс пам'яток в однойменному урочищі в місті Києві було оголошено Державним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» та віднесено до сфери управління Міністерства культури і туризму постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 308 «Про Державний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»». Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. № 877-р заповідник було передано до сфери управління Українського інституту національної пам'яті. У 2010 р. Указом Президента України Державному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» було надано статус національного та перейменовано в Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2011 р. № 133-р Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» знову було віднесено до сфери управління Міністерства культури України. Відповідно до статуту заповідника, затвердженого наказом Міністерства культури України від 7 травня 2012 р. № 445, основними його завданнями є збереження й увічнення пам'яті жертв Голокосту, нацистського терору та політичних репресій, здійснення заходів із виявлення, вивчення, обліку, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини, пов'язаних із ними територій і рухомих предметів; проведення науково-дослідної, науково-методичної, музейної, виставкової, екскурсійної й культурно-освітньої роботи з метою донесення до громадян історії трагічних подій масового вбивства нацистами мешканців Києва та полонених червоноармійців у Бабиному Яру, політичних репресій, формування почуття патріотизму, історичної свідомості, духовного збагачення громадян.

4. Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник, який було створено на базі комплексу пам'яток історії та культури Лук'янівського цивільного кладовища постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 р. № 447 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури Лук'янівського цивільного кладовища в м. Києві державним історико-меморіальним заповідником». Метою діяльності заповідника є забезпечення постійного збереження в недоторканності пам'яток історії та культури, проведення наукових досліджень і реставрації намогильних споруд. Заповідник є науково-культурною організацією й підпорядковується Департаменту житлово-комунальної інфраструктури Київської міської державної адміністрації. Майно

заповідника належить до комунальної власності територіальної громади міста Києва.

5. Благодійний фонд «Меморіал Голокосту “Бабин Яр”» – неурядова організація, що прагне побудувати центр освіти, документації та пам’яті, присвячений трагічним подіям вересня 1941 р. 16 березня 2018 р. фонд спільно з Міністерством культури України, Міністерством освіти і науки України, виконавчим органом Київської міської ради (Київська міська державна адміністрація) та Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» уклали меморандум про співпрацю з метою створення на території Києва меморіального комплексу пам’яті про Голокост і трагедію в Бабиному Яру (Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»). Для досягнення зазначеної мети благодійна організація зобов’язалася забезпечити в установленому порядку проведення архітектурного конкурсу на створення меморіального центру, організувати розроблення та погодження наукової й архітектурної концепції, проектної документації Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», виступити засновником або в установленому порядку залучити замовника для створення (будівництва) Меморіального центру.

6. Благодійна організація «Фонд пам’яті “Бабин Яр”», засновником якої з березня 2018 р. є Благодійний фонд «Меморіал Голокосту “Бабин Яр”». У 2009 р. Київська міська рада уклала з Фондом пам’яті «Бабин Яр» договір оренди земельної ділянки по вул. Мельникова, 48 (нині – Ю. Ілленка) у Шевченківському районі м. Києва (кадастровий номер 8000000000:91:105:0005) для будівництва, експлуатації та обслуговування будівель і споруд меморіального комплексу з об’єктами релігійного й соціального призначення, додатковими приміщеннями та паркінгом. Строк договору оренди – 25 років.

7. Міжнародний меморіальний благодійний фонд «Бабин Яр». Відповідно до меморандуму про співпрацю між ним, Міністерством культури України та Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр», підписаного 14 серпня 2017 р., фонд спрямовує свої зусилля на сприяння створенню Меморіального музею пам’яті жертв Бабиного Яру.

8. Український інститут національної пам’яті – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури і який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам’яті українського народу. Історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» від 2008 до 2011 рр. перебував у сфері управління Українського інституту національної пам’яті (у 2011 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2011 р. № 133-р Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» було віднесено до сфери управління Міністерства культури України).

9. Інститут історії України Національної академії наук України – державна бюджетна неприбуткова установа, що заснована на державній власності та перебуває у віданні Національної академії наук України. Серед основних завдань інституту – надання наукових послуг, проведення наукової експертизи. 15 листопада 2017 р. на виконання Указу Президента України

№ 331/2017 «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»» від 20 жовтня 2017 р. при Інституті було створено Робочу групу з розроблення концепції меморіалізації Бабиного Яру. До її складу ввійшли фахівці Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Київського університету ім. Бориса Грінченка, Музею історії міста Києва, Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», Національного музею історії України у Другій світовій війні, Українського інституту національної пам'яті, Українського центру вивчення історії Голокосту. Цією Робочою групою на підставі звернення Міністерства культури України від 13 листопада 2017 р. та договору Інституту історії України НАН України з Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» було розроблено Концепцію Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. 2019 р. Робоча група на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України № 542-р «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»» та на підставі договору Інституту історії України НАН України з Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» розробила Концепцію комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж заповідника.

3.2.3. Юридичні проблеми співпраці державних і недержавних структур

Після проголошення Україною курсу на європейську інтеграцію та наближення до стандартів країн західної демократії питання співпраці державних і недержавних структур постало особливо гостро. Важливість взаємодії органів держави та громадськості для вирішення різноманітних проблем, що постають перед сучасним суспільством, є загальноновизнаною у майже всіх демократичних країнах. Консультації з громадськістю під час ухвалення рішень чи планування діяльності, залучення громадськості до процесу розроблення нормативно-правових актів і впровадження планів у життя, запрошення фахівців з експертного середовища для поліпшення запропонованих рішень – ознака розвиненої демократичної держави.

У зв'язку із зазначеним виникає проблема найбільш ефективного залучення широких суспільних кіл до процесу розроблення та впровадження Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж заповідника. Представники громадянського сектору, зацікавлені в реалізації проекту, можуть бути залучені до участі в роботі над Концепцією винятково за наявності прямого волевиявлення державних інституцій. Зокрема, Організаційний комітет із питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника та співкоординації заходів щодо увічнення пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру було створено Указом Президента України. Тим самим документом імперативно затверджено склад цього оргкомітету. Тож можливість участі представників громадянського суспільства в такому соціально важливому проекті визначають суто органи державної влади.

Це обмежує суспільну ініціативу та можливість громадськості впливати на процес комплексної меморіалізації Бабиного Яру.

Інша проблема, пов'язана з необхідністю взаємодії державних і недержавних структур, – це наявність кількох самостійних структур, у користуванні чи власності яких перебувають земельні ділянки, де в майбутньому заплановано створити меморіальний комплекс «Бабин Яр». Насамперед ідеться про Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник (що підпорядковується Департаменту житлово-комунальної інфраструктури Київської міської державної адміністрації та майно якого належить до комунальної власності територіальної громади міста Києва), Фонд пам'яті «Бабин Яр». Усі зазначені структури спрямовують свою діяльність на вшанування трагічної історії Бабиного Яру та збереження пам'яті про це місце для майбутніх поколінь, однак шляхи й засоби розвитку комплексу «Бабин Яр» кожна бачить по-своєму. Через це постає необхідність об'єднання їхніх зусиль та залучення до продуктивної співпраці заради загального блага. Для цього потрібно дати чітку відповідь на низку запитань, зокрема: в якій саме власності перебуватиме меморіальний комплекс Бабиного Яру (державній, комунальній, приватній); в якій власності перебуватимуть земельні ділянки, на яких розміщуватиметься комплекс, на яких правових підставах відповідні земельні ділянки будуть передані під розміщення комплексу (власність, користування тощо); у який спосіб буде здійснюватися фінансування спорудження та подальшого функціонування комплексу; які саме наукові й експертні установи залучатимуться до комплексної меморіалізації Бабиного Яру та на яких правових підставах?

Ще одна проблема – необхідність урахування інтересів приватних осіб, яким на праві власності чи користування належать земельні ділянки або інші об'єкти нерухомості, що розташовані у запланованих межах меморіального комплексу Бабиного Яру або поряд із ними. Хоча збереження та вшанування історії Бабиного Яру має міжнародне значення, повага до приватної власності, прав й інтересів окремих індивідів – одна з визначальних ознак демократичної правової держави.

3.2.4. Перспективи та механізми розв'язання юридично-правових проблем

Меморіальний комплекс створюється на базі вже наявної юридичної особи – Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Для цього, зокрема, має бути створено Історико-культурну заповідну територію «Бабин Яр», відповідальність за обслуговування якої буде покладено на Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». У такому випадку немає потреби у передаванні Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» усіх земельних ділянок, на яких має бути створено Меморіальний парк, а також у включенні до його складу інших за-

кладів. Разом із тим, це дасть змогу облаштувати заповідну територію за єдиним проектом і створити цілісний Меморіальний парк.

Таке рішення є цілком здійсненним за наявності волі держави та керівних структур Києва, підкріпленої безпосередніми діями, а також бажання співпрацювати заради досягнення мети – створення єдиного меморіального комплексу Бабиного Яру.

Що ж до проблеми ефективного залучення громадськості до процесу розроблення та впровадження Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж заповідника, то найбільш оптимальним видається варіант створення при юридичній особі, що опікуватиметься створенням і подальшим функціонуванням меморіального комплексу Бабиного Яру, єдиної громадської ради, до складу якої мають увійти представники: а) органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; б) експертних і наукових організацій; в) українських та міжнародних благодійних фондаций, приватних спонсорів; г) релігійних і громадських об'єднань. Кожна з чотирьох груп учасників матиме рівну кількість представників у громадській раді, при цьому для визначення учасників ради від представників громадських об'єднань буде проведено конкурсний відбір і запроваджено принцип ротації. Право бути обраними до складу громадської ради матимуть представники громадських об'єднань, які тривалий час провадять реальну діяльність у сферах, що пов'язані з діяльністю меморіального комплексу Бабиного Яру, та у статуті (положенні) яких визначено відповідні цілі й завдання. Громадське об'єднання зможе висунути для участі в конкурсі не більше ніж одного кандидата.

Відповідна громадська рада функціонуватиме як єдиний консультативно-дорадчий орган у питанні створення меморіального комплексу Бабиного Яру і діятиме винятково на засадах саморегуляції та самоврядування. Це означає, що громадська рада зможе самостійно вирішувати питання визначення графіка та форм своєї роботи, процедури ухвалення радою рішень, зарахування та вилучення зі складу ради учасників тощо. При цьому з утворенням громадської ради Організаційний комітет із питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та інші аналогічні утворення, мета яких – залучення громадськості до процесу ухвалення рішень, але в яких провідну роль відіграють органи державної влади, мають бути ліквідовані, а залучені до них представники громадянського суспільства – інтегровані до новоствореної громадської ради. Водночас на органи державної влади та/або місцевого самоврядування, що безпосередньо затверджуватимуть і впроваджуватимуть Концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж заповідника, має бути покладено обов'язок розглядати та, за можливості, ураховувати рекомендації громадської ради під час ухвалення релевантних рішень, а в разі відхилення рекомендацій – надавати детальне обґрунтування причин, що стали підставою для цього.

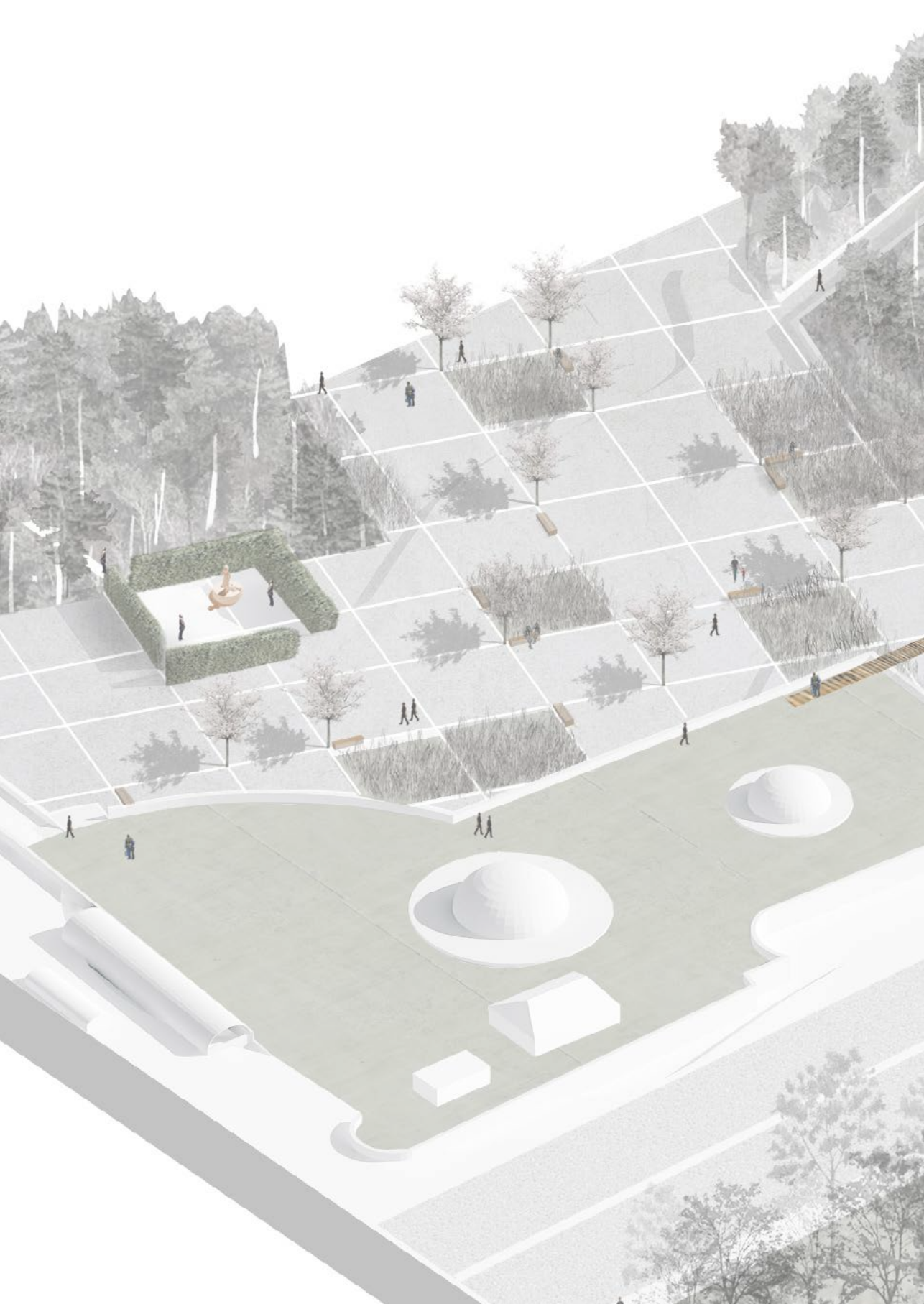
Необхідно також наголосити на важливості вирішення всіх спірних питань, що виникатимуть у зв'язку з комплексною меморіалізацією Бабиного Яру,

шляхом переговорів, компромісу та справедливого відшкодування матеріальної й моральної шкоди, яка може бути спричинена розширенням меж заповідника, з обов'язковим урахуванням інтересів приватних осіб. Це особливо актуально стосовно приватних осіб, яким на праві власності чи користування належать земельні ділянки або інші об'єкти нерухомості, розташовані в запланованих межах меморіального комплексу Бабиного Яру чи поряд із зазначеними межами. Широке застосування відкритих, демократичних, прозорих засобів і намагання досягнути мирного та взаємоприйняттого компромісу з потенційно конфліктних питань, а також повага до приватної власності, що виявляється в готовності до конструктивних переговорів та адекватної компенсації можливих втрат, сприятиме визнанню важливості проєкту комплексної меморіалізації Бабиного Яру для суспільства й держави та підвищенню міжнародного престижу проєкту.

An architectural rendering of a modern landscape. The scene is overlaid with a white grid of lines that create a series of rectangular and triangular zones. The landscape includes various elements: a large, dark, jagged rock formation on the left; a paved walkway with several stylized human figures; a grassy area with tall, thin reeds; a low, dark, rectangular structure; and several trees, some with light-colored blossoms. The overall color palette is muted, with greys, greens, and browns, accented by the white grid lines.

РОЗДІЛ 3.3

АДМІНІСТРАТИВНО- ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТ

3.3.1. Інституційне забезпечення

Головною інституцією, яка безпосередньо забезпечуватиме реалізацію цієї Концепції, має стати Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» за умови надання йому додаткових функцій та повноважень, виведення на принципово інший професійний рівень діяльності.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» має трансформуватися у потужний і авторитетний науково-дослідний, культурно-освітній та науково-методичний заклад національного рівня. Це впливає з високого суспільного запиту на меморіалізацію та музеєфікацію території Бабиного Яру, мети й завдань, які ставить ця Концепція, із низки заходів, уже здійснених державою для комплексного збереження й сучасної інтерпретації пам'яті на цій території, а також важливості й нагальності вирішення низки складних питань політичного, історичного, правового, майнового, фінансового, пам'яткоохоронного та адміністративно-організаційного характеру стосовно меморіалізації Бабиного Яру.

Зважаючи на особливе значення комплексу пам'яток історії та культури на території Бабиного Яру, його особливу роль у світовій і національній історії, формуванні й упровадженні державної політики пам'яті та охорони історико-культурної спадщини, активізації процесів відновлення історичної пам'яті, справедливості та відповідальності, розбудові в Україні демократичного відкритого суспільства, держава повинна відігравати провідну роль у подальшому розвитку та функціонуванні Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Він має фінансуватися переважно з державного бюджету з можливістю залучення позабюджетних коштів.

Головними напрямками діяльності та необхідними функціями цього закладу, відповідно до Концепції, є:

- збереження й увічнення пам'яті жертв Голокосту, нацистських злочинів, а також комуністичних політичних репресій, висвітлення ролі різного типу злочинців, забезпечення музейними засобами об'єктивного, збалансованого й системного висвітлення історії і трагедії Бабиного Яру, їх місця у пам'яті окремих людей, спільнот, українського суспільства та всього людства;
- здійснення заходів із виявлення, вивчення, обліку, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації,

реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної й історичної спадщини, пов'язаних із ними територій і рухомих предметів; проведення науково-дослідної, науково-методичної, екскурсійної, культурно-просвітницької та інформаційно-комунікативної роботи.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» здійснює управління заповідною територією, створеною у складі ділянок, визначених цією Концепцією як такі, що мають увійти до складу Меморіального парку. Територію Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» становлять земельні ділянки, які в установленому порядку передано або буде передано шляхом викупу чи безоплатного передання на його баланс у власність чи постійне користування для забезпечення його діяльності. Враховуючи перебування земельних ділянок потенційної території заповідника в різних формах власності (державній, комунальній, приватній) та з різним містобудівним і пам'яткоохоронним статусом і призначенням, їхнє цільове призначення (під будівництво, реконструкцію, благоустрій, обслуговування та експлуатацію) доцільно визначати відповідно до цієї Концепції та здійснювати заходи щодо їх переведення в державну форму власності згідно з чинним законодавством, землевідведення та передання на баланс Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр».

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» здійснює користування переданими йому земельними ділянками та несе відповідальність за дотримання норм щодо їх охорони й раціонального використання землі згідно з чинним законодавством.

На території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» можуть бути виділені такі зони:

- заповідна (архітектурно-меморіальна) – історико-архітектурні пам'ятки та об'єкти, площі для зберігання й охорони історичних і меморіальних цінностей;
- церемоніальний простір для здійснення заходів з ушанування пам'яті;
- експозиційна – для розміщення головних і тематичних виставок;
- наукова – сектор для проведення всіх напрямів наукової діяльності;
- рекреаційна – простір для рефлексій, відпочинку, обслуговування відвідувачів;
- культурно-просвітницька – простір для здійснення планових культурно-освітніх програм, зокрема дитячих;
- господарська – площа для розміщення адміністративних та допоміжних господарсько-технічних служб, які забезпечують життєдіяльність заповідника.

Організаційно-функціональна структура Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» передбачає наявність таких основних складових:

1. Меморіальний парк.
2. Меморіальний музей Бабиного Яру.
3. Український музей Голокосту.

Для ефективного управління Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» запроваджується сучасна система адміністрування, що передбачає передусім орієнтування на сучасні моделі менеджменту закладів культури, зокрема

призначення керівника на підставі конкурсного відбору, чіткої стратегії розвитку, прозорості та відкритості, наявності збалансованої системи консультаційно-дорадчих і наглядових органів; високих професійних компетенцій, успішного досвіду та визнаної авторитетності у фаховому й цільовому середовищі; формування штату співробітників на підставі рівня освіти, професійних якостей, досвіду, індивідуальних рис і мотивацій; запровадження багаторічного планування й публічної звітності; забезпечення активної програмної діяльності, широке залучення волонтерів, членів дорадчих рад і друзів заповідника, введення інноваційних методів роботи закладу, створення сталої системи фінансового забезпечення його діяльності.

Керівництво Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» запроваджує ефективну систему адміністрування, зокрема завдяки:

- створенню стратегічного плану розвитку заповідника на підставі цієї Концепції, перспективного плану розвитку та проведеного аналізу середовища (SWOT-аналізу);
- визначенню пріоритетних напрямів діяльності заповідника;
- впровадженню новітніх технологій і практик сучасного менеджменту;
- розробленню та подальшому вдосконаленню організаційно-функціональної структури й оптимального штатного розпису;
- забезпеченню сталого розвитку заповідника за допомогою інтегрованої системи державного та позабюджетного фінансування, широкого залучення добродійників і волонтерів;
- створенню фахової команди співробітників на основі конкурсу вакансій;
- формуванню дорадчих органів, зокрема наглядової ради, громадської ради, ради з розвитку;
- розробленню стратегії внутрішньої й зовнішньої комунікацій;
- запровадженню системи оцінки діяльності заповідника та публічної звітності;
- створенню розвиненого інфраструктурно й комфортного для пам'яток, колекцій і відвідувачів середовища;
- налагодженню соціального партнерства на рівні територіальної громади та цільових груп.

Із метою забезпечення належних умов ведення своєї діяльності та досягнення поставлених завдань, а також ефективного залучення до цього представників зацікавлених сторін різних секторів держави й суспільства Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» може створювати консультативно-дорадчі органи з правом залучення до їхньої діяльності фахівців різного профілю та представників громадськості, зокрема:

- наглядову раду (функції представництва, допомоги в забезпеченні адміністративного, правового та стратегічного функціонування заповідника і здійснення контролю за його діяльністю); створення наглядової ради є законодавчо обов'язковим для закладів національного значення. Доцільним видається залучення до цієї ради представників міжнародної фахової та громадської спільнот;

- громадську раду (функції ефективного залучення громадськості до процесу розроблення та впровадження цієї Концепції, громадського контролю діяльності закладу, вирішення спірних питань і конфліктних ситуацій, координація збалансованого залучення усіх зацікавлених у проєкті сторін); про принципи формування й діяльності громадської ради див. розділ 3.2 «Юридично-правовий контекст»;
- раду з розвитку / піклувальну раду (функції промоції, сприяння формуванню і діяльності благодійного фонду, пошуку додаткових джерел і методів фінансування для забезпечення діяльності Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» з основних напрямів розвитку та його сталого розвитку);
- учену раду / науково-методичну раду (функції забезпечення організації науково-дослідної, науково-методичної та освітньої діяльності, вироблення й апробації пропозицій з основних напрямів стратегічного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»);
- реставраційну раду (функції забезпечення належного стану, зберігання та експонування одиниць зберігання фондової колекції);
- фондово-закупівельну комісію (функція забезпечення поповнення фондової колекції заповідника);
- атестаційну комісію (функції контролю належного професійного рівня співробітників Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та якісного виконання ними своїх посадових обов'язків).

Утворення таких органів як консультативно-дорадчих здійснюється відповідно до законів України «Про музеї та музейну справу», «Про культуру», Положення про національний заклад (установу) та статуту Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Організаційно-функціональна діяльність цих рад регламентується окремими положеннями.

Важливим має стати формування консультативно-дорадчих органів у такий спосіб, щоб їхні функції не дублювалися, склад мав оптимальну кількість умотивованих і компетентних членів, які забезпечили б активне й результативне функціонування дорадчих органів та збалансовану участь різних категорій членів: державних службовців, громадських діячів, науковців і спонсорів, із тим, щоб оперативно й дієво ухвалювалися об'єктивні, конструктивні, незаангажовані солідарні рішення.

Персональний склад наглядової ради затверджує Кабінет Міністрів України за поданням органу управління майном. Порядок формування та діяльності наглядової ради визначається Положенням про наглядову раду, яке затверджується органом управління майном. Порядок формування, діяльності та компетенція інших консультативно-дорадчих органів визначаються Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» у статуті й положеннях про ці дорадчі органи, затверджується органом управління заповідника. Їх тип і кількість визначаються адміністрацією Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» відповідно до законодавства України, стратегічного плану розвитку, потреб і завдань, які стоять на порядку денному.

Вирішення нагальних питань затвердження та реалізації цієї Концепції здійснює Організаційний комітет з питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», створений Указом Президента України № 331/2017 «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”» від 20 жовтня 2017 р.

3.3.2. Менеджмент і кадрове забезпечення

Здатність закладу виконувати свою місію визначається трудовими ресурсами; ноу-хау або вміннями, якими володіють ці трудові ресурси; якістю стратегії, розробленої для об'єднання й підсилення цих умінь; ресурсом, що набувається як результат діяльності; життєздатністю всіх цих елементів.

Тож підбір висококваліфікованого і авторитетного персоналу, розкриття його здібностей, реалізація фахового досвіду в повсякденній роботі, набуття оптимальної кількості штатних одиниць є важливими складовими кадрової політики й факторами досягнення успіху в управлінні Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр». Вакантні посади заповнюються переважно на підставі відкритого конкурсу, що проводиться згідно із Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність». Розвиваються засади ухвалення колективних рішень, участі всього колективу в житті та діяльності заповідника та позамузейної, зокрема волонтерської, сфери.

Задля цього керівництво й адміністрація Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» здійснюють такі заходи:

- удосконалення організаційної структури;
- збільшення кількості штатних працівників відповідно до викликів і потреб заповідника;
- розроблення і застосування основних принципів командотворення;
- поліпшення умов праці та соціального захисту працівників;
- запровадження мотиваційного стимулювання праці;
- максимальне розкриття здібностей персоналу, реалізація фахового досвіду;
- регулярне підвищення кваліфікації й атестації працівників;
- системне вивчення потреб і запитів персоналу (комплексне анкетування, відкрите обговорення, внутрішні конференції);
- моніторинг результатів роботи й мотивування;
- забезпечення можливостей для обміну думками та новими ідеями, координації спільної діяльності працівників.

Менеджмент на стадії реалізації проєкту

Для запуску процесів реалізації проєкту передусім необхідно здійснити такі кроки:

- затвердити Концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру;

- затвердити Державну цільову програму комплексної меморіалізації Бабиного Яру та передбачити в державному бюджеті кошти на її фінансування;
- створити історико-культурну заповідну територію та покласти на Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» обов'язки з її адміністрування;
- завершити реставрацію будівлі по вул. Ю. Ілленка, 44 із виділенням у ній робочих приміщень для співробітників заповідника;
- розпочати процес відведення земельної ділянки для зведення музейного комплексу.

Координація менеджменту на стадії функціонування

Координація та взаємодія різних структурних складових Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» здійснюється на підставі положень цієї Концепції, статуту Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про музеї та музейну справу», інших законодавчих актів.

Меморіальний парк, Український музей Голокосту, Меморіальний музей Бабиного Яру та інші можливі одиниці мають стати структурними підрозділами Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», що діють на правах його філій або відділів.

3.3.3. Фінансове забезпечення

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» є бюджетною неприбутковою установою (закладом культури).

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» володіє відокремленим майном, має самостійний баланс та право від свого імені вчиняти правочини, мати та набувати майнові, особисті немайнові права, нести відповідні зобов'язання. Заклад має право самостійно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність у порядку, визначеному законодавством України.

Фінансування закладу здійснюється за рахунок коштів державного бюджету України на підставі затвердженого кошторису та в інший спосіб, передбачений законодавством. Отримані кошти використовуються Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» за цільовим призначенням.

Основним джерелом фінансування Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» має бути державний бюджет. Додатковим джерелом позабюджетного фінансування мають стати цільові благодійні внески, залучення коштів за рахунок надходжень із благодійного фонду, від кола друзів, грантів, корпоративних та індивідуальних пожертв, а також продаж квитків, проведення екскурсій, крамниця (видавнича, сувенірна продукція), арт-кав'ярня, ресторан, оренда приміщень під культурні, освітні та комеморативні події, пов'язані з проблематикою заповідника. Особливу роль має бути відведено наглядовій раді,

громадській раді та раді з розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», зокрема в забезпеченні участі спонсорів у визначенні напрямів та контролі за витратою наданих коштів. При цьому принципово важливим залишається забезпечення інституційної, фінансової, правової незалежності та незаангажованості Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» в ухваленні важливих рішень при здійсненні своїх статутних завдань.

Першочергові заходи з організації фінансування Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»:

- розроблення дієвого фандрайзингового плану на підставі стратегічного плану розвитку й перспективного плану діяльності заповідника;
- проведення оцінки витрат на діяльність;
- запровадження маркетингового планування та активної маркетингової політики;
- підвищення якості та розширення сфери платних послуг;
- створення й активізація діяльності наглядової ради та піклувальної ради (ради з розвитку);
- залучення до діяльності закладу інвесторів, благодійників, спонсорів, що має відбуватися на основі статуту Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» і положення про державно-приватне партнерство за участю громадської ради та ради з розвитку заповідника.

Особливо важливим для розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» є складання фінансового плану (на 3–5 років), який допоможе визначити пріоритети й перспективи. Фінансове планування передбачає:

- оцінювання витрат на діяльність закладу в межах планованих обсягів діяльності;
- оцінювання передбачуваних доходів на діяльність (за категоріями надходжень, зокрема пожертви, вхідні квитки, плата за навчання, членські внески, інші статті надходжень);
- різницю між витратами й доходами, звідки стане зрозумілою необхідність у додаткових фондах;
- планування розширення та внесення доповнень у види діяльності, що вже існують.

3.3.4. Інформаційне забезпечення

Діяльність Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» передбачає високу публічність, прозорість, відкритість, критичний підхід та широке експертне і громадське обговорення. Цього потребує історична, політична, соціальна значущість проекту, а також конфліктний потенціал концептуальних питань його створення та діяльності з огляду на принципово різні бачення символіки простору, що виявляється у вигляді контроверсійних варіантів

меморіалізації Бабиного Яру від різних політичних, ідеологічних, наукових, культурних, соціальних груп.

Важливі складові цього процесу потребують активного інформаційного висвітлення, широкого громадського й експертного залучення, публічного обговорення та солідарного ухвалення рішень із боку зацікавлених сторін проекту, досягнення внутрішньоукраїнського та міжнародного суспільного консенсусу.

Для публічної підтримки проекту важливим має стати створення позитивного іміджу, якісного бренду й високої репутації закладу, забезпечення широкої суспільної підтримки його діяльності через комунікаційну стратегію та програмну діяльність.

Головне завдання програми зв'язків із громадськістю – надавати актуальну і правдиву інформацію про Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», нести нові знання й досвід своїм відвідувачам, переконувати їх у важливості проекту та викликати зацікавленість діяльністю закладу, залученість, усебічну підтримку. Ця програма має відображати концептуальні ідеї проекту, стратегію їх реалізації та щоденну діяльність закладу, стимулювати його подальший розвиток, розширення кола зацікавлених сторін, друзів, партнерів, благодійників, різних аудиторій.

Важливим інструментом результативної публічної підтримки Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» має стати програмний та інституційний маркетинг.

Програмний маркетинг Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» складається насамперед з інструментів і стратегій, які застосовують для формування аудиторій на підтримку його діяльності, освітніх програм, лекцій, виставок тощо. Він використовує як традиційні засоби – друковану продукцію, радіо й телевізійні ЗМІ, поштові відправлення, телемаркетинг, партнерство з громадами, спеціальні заохочення, знижки та мережі, так і електронні, «медіавірусні», соціальні та мобільні засоби, власні медіаканали. Серед них – інформаційні й рекламні оголошення, електронні відправлення, брошури, радіовиступи, соціальні мережі, онлайн-заходи та програми тощо.

Ефективний програмний маркетинг розвиває довгострокові, багаторівневі відносини з відвідувачами та зацікавленими сторонами проекту. Він потребує від Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» визначити цільові аудиторії та продукувати потужний меседж, що має активно просуватися відповідними каналами для набуття «видимості» («visibility») заповідником, створювати контекст і вести освітню роботу навколо нього; гарантувати якість отриманого історичного та культурного продукту й досвіду, а також закладати основи для розвитку прихильності до закладу.

Інституційний маркетинг спрямований на формування атмосфери розуміння і прихильності до ідентичності та діяльності закладу. Він залучає всі активи Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» – як фізичні (насамперед територія, будівлі, пам'ятники й пам'ятні знаки тощо), людські (внутрішні або зовнішні), так і власний досвід та практики (комеморативні церемонії, мистецькі процеси, культурно-освітні заходи, особливі екскурсії тощо) – для

набуття прихильності й підтримки потенційних відвідувачів, симпатиків, інвесторів, донорів, членів рад, партнерів, волонтерів.

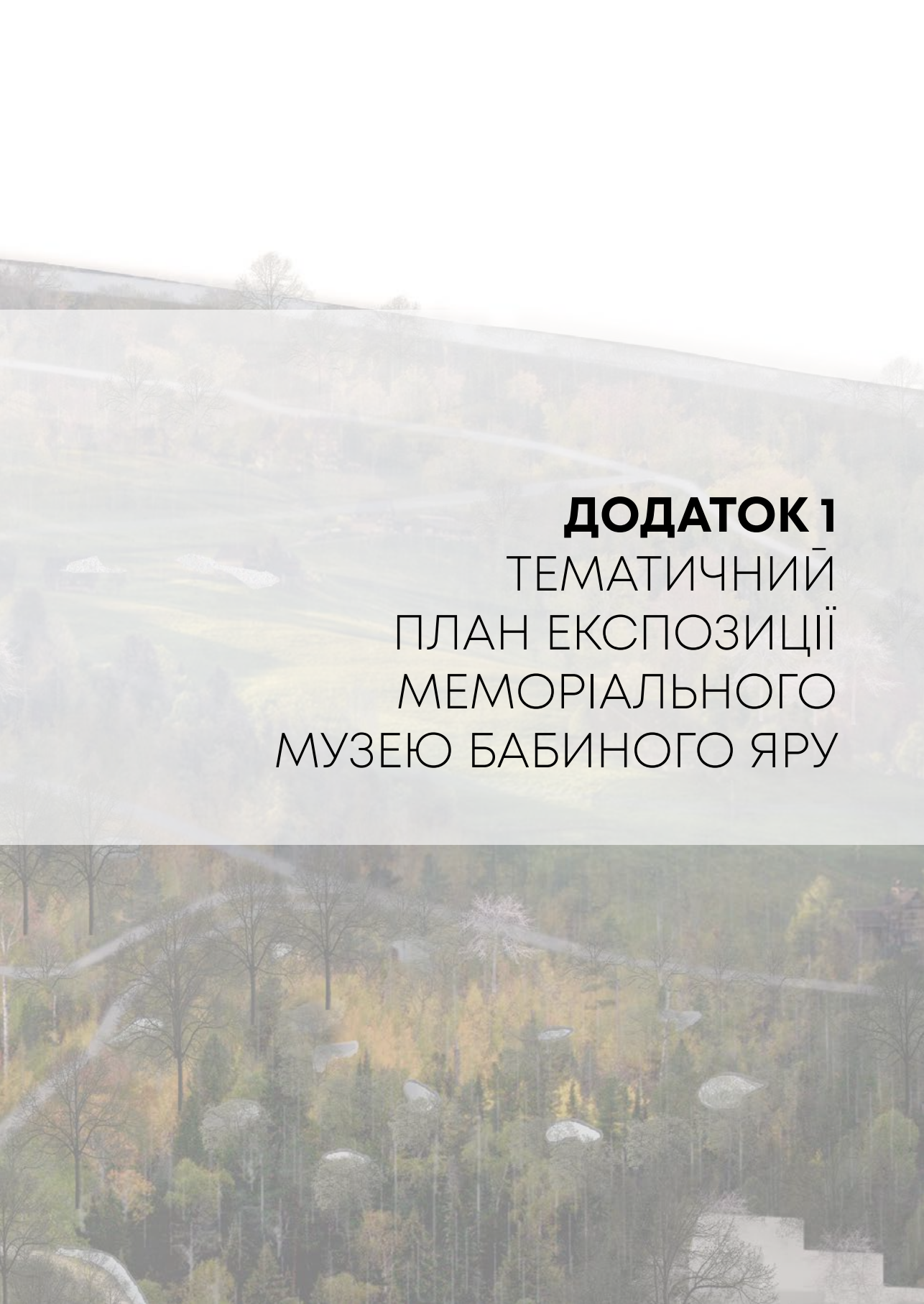
Творче використання активів закладу для посилення розуміння, захоплення й ентузіазму довкола нього починається з діяльності, яка розширює інформацію про ідею, людей, процеси й інші інституційні активи, заохочує до критичного (пере)осмислення важливих сторінок складної травматичної історії, залучає до відкритої дискусії та конструктивного обговорення спірних питань, вирішення конфліктів, подолання боротьби за пам'ять між різними групами, ухвалення солідарних рішень.

Для промоції проєкту в публічному просторі передусім необхідно здійснити такі кроки:

- забезпечити ефективне формування та діяльність громадської ради;
- розробити комунікаційну стратегію Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», PR-програми й активно їх упроваджувати;
- створити та розвивати ідентичність Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», зокрема через брендбук, місію, активну й демократичну комунікаційну політику, унікальні програми та проєкти;
- реконструювати й активно вести вебсайт Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та сторінки в соціальних мережах;
- створити власні медіаканали (цифрові видання, портали, блоги, документальне онлайн-радіо- й телемовлення);
- розробити програму розширення кола зацікавлених сторін проєкту, його партнерів, друзів, симпатиків, донорів, інвесторів, благодійників;
- активізувати профільну міжінституційну/міжмузейну співпрацю;
- забезпечити міжнародну індивідуальну, інституційну та експертну підтримку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (членство в ICOM, ICOMOS, Міжнародній коаліції місць сумління, Платформі європейської пам'яті та сумління, тематичних міжнародних організаціях пам'яті Голокосту тощо);
- активно вивчати міжнародний досвід, критично аналізувати можливі світові прототипи й аналоги Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», залучати світових експертів до його діяльності;
- залучати до діяльності Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» широке коло волонтерів;
- формувати членство та клуб друзів Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»;
- створити й упроваджувати програми розвитку аудиторій і посилення інституційного бренду.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1
ТЕМАТИЧНИЙ
ПЛАН ЕКСПОЗИЦІЇ
МЕМОРІАЛЬНОГО
МУЗЕЮ БАБИНОГО ЯРУ

ВІДЧАЙ (ЗЛОЧИН)

Голоси жертв

Початок розстрілів євреїв 29–30 вересня 1941 р.

ПЕРЕДІСТОРІЯ (НЕКРОПОЛЬ)

Княжа доба й Російська імперія

Бабин Яр до початку ХХ ст.

Українська революція

Київ періоду Української революції 1917–1921 рр.

Комунізм (СРСР), частина 1

Комуністична ідеологія

Соціально-економічні та політичні зміни в радянському суспільстві в 1930-х роках

Початок Другої світової війни, участь СРСР в її розв'язанні

ІСТОРІЯ (МАСАКРА)

Нацизм

Расова теорія, нацистська ідеологія

Напад Німеччини на СРСР

Айнзацгрупи поліції безпеки та СД на території СРСР, айнзацгрупа С

Поразка Червоної армії під Києвом, вступ німецьких військ до міста

Мінування, диверсії та вибухи на Хрещатику й в інших місцях Києва, підбив Успенського собору Києво-Печерської лаври

Німецька окупаційна адміністрація, формування цивільних органів влади з представників місцевого населення

Нацистська каральна система

Нацистська пропаганда

Повсякденне життя киян під час окупації

Вивезення працівників до Німеччини

Долі жертв

Перші розстріли в Бабиному Яру, відділення для євреїв у таборі по вул. Керосинній

Організація «гросакції» в Києві

Реакція киян на розстріли євреїв

Історії тих, хто вижив, і тих, хто їх рятував

Доля полонених червоноармійців, табори в Києві

Розстріли ромів у Бабиному Яру

Убивства пацієнтів психіатричної лікарні ім. І. П. Павлова

Підпілля ОУН у Києві

Радянське підпілля в Києві

Сирецький табір

Страта футболістів київського «Динамо», легенда про «матч смерті»

«Акція 1005», спалення трупів у Бабиному Яру

ПОСТІСТОРИЯ (ПАМ'ЯТЬ)

Комунізм (СРСР), частина 2

Повернення радянської влади до Києва, покарання військових злочинців

Перші публікації у пресі про Бабин Яр, розслідування злочинів

Проєкт створення пам'ятника в Бабиному Яру в 1945 р., перші літературні та музичні твори, присвячені розстрілам євреїв

Антисемітська кампанія Й. Сталіна, боротьба проти «космополітизму» та «українського буржуазного націоналізму»

Куренівська катастрофа 1961 р., кількість жертв

Архітектурні конкурси 1965 р.

Несанкціонований мітинг 29 вересня 1966 р.

Офіційні церемонії вшанування жертв Бабиного Яру часів «застою»

Радянський пам'ятник 1976 р.

Неформальне вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру періоду «застою», протестні акції

Забудова Бабиного Яру за радянських часів

Ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру в роки «перебудови»

Представлення теми Бабиного Яру в музеях світу

Повоєнна Німеччина

Розслідування злочинів нацистів у Бабиному Яру

Співпраця радянської та німецької юстиції щодо розслідування нацистських злочинів на території СРСР та України

Свідчення уцілілих жертв у судових процесах над нацистськими злочинцями

Представлення теми нацизму та злочинів у музеях Німеччини

Незалежна Україна

Забудова Бабиного Яру часів незалежності України

Церемонії вшанування жертв Бабиного Яру

«Конкуренція пам'яті» в Бабиному Яру. Мозаїка пам'ятників

НАДІЯ (ЛЮДЯНІСТЬ)

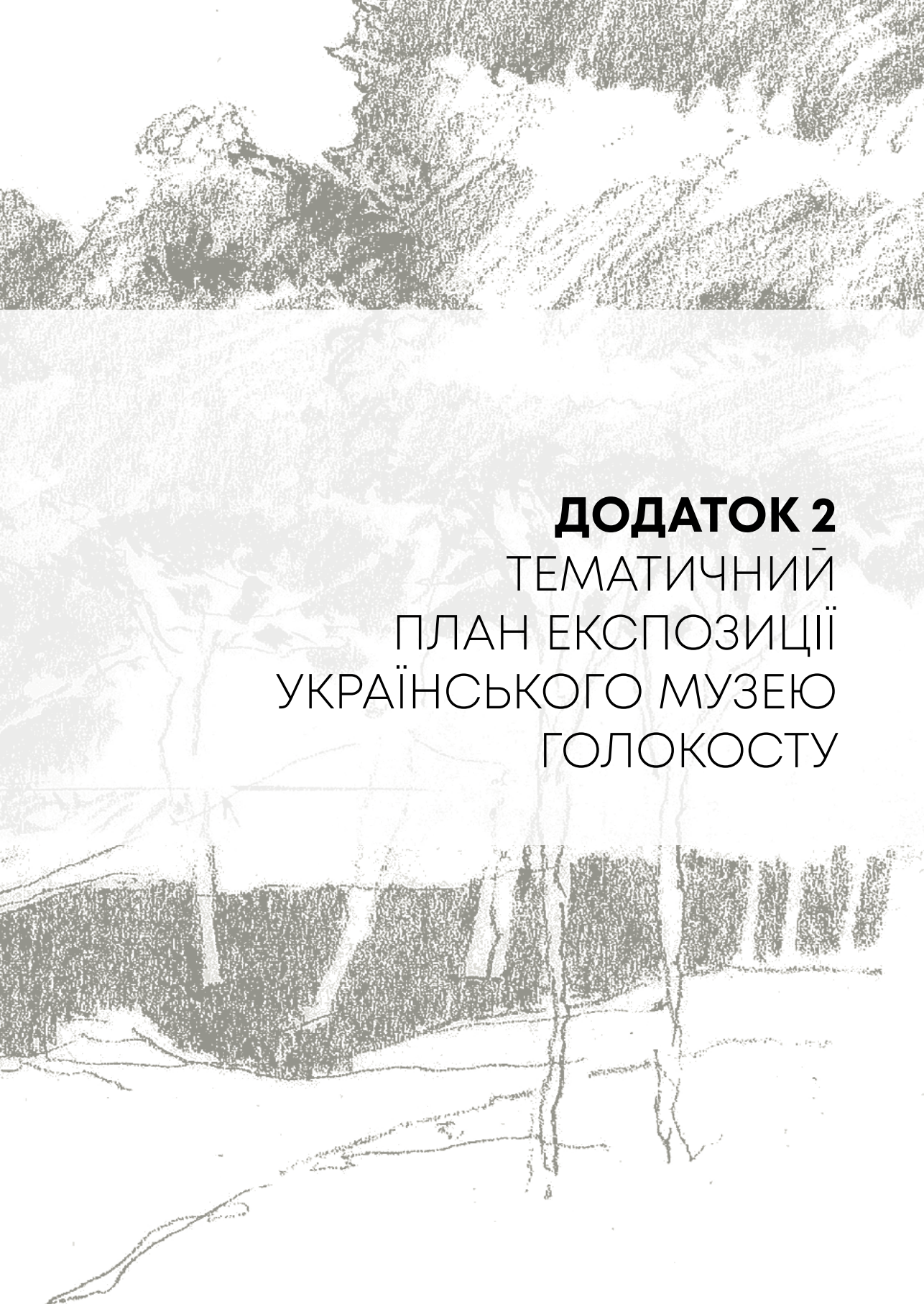
Праведники Бабиного Яру

Борці за пам'ять Бабиного Яру в радянські часи

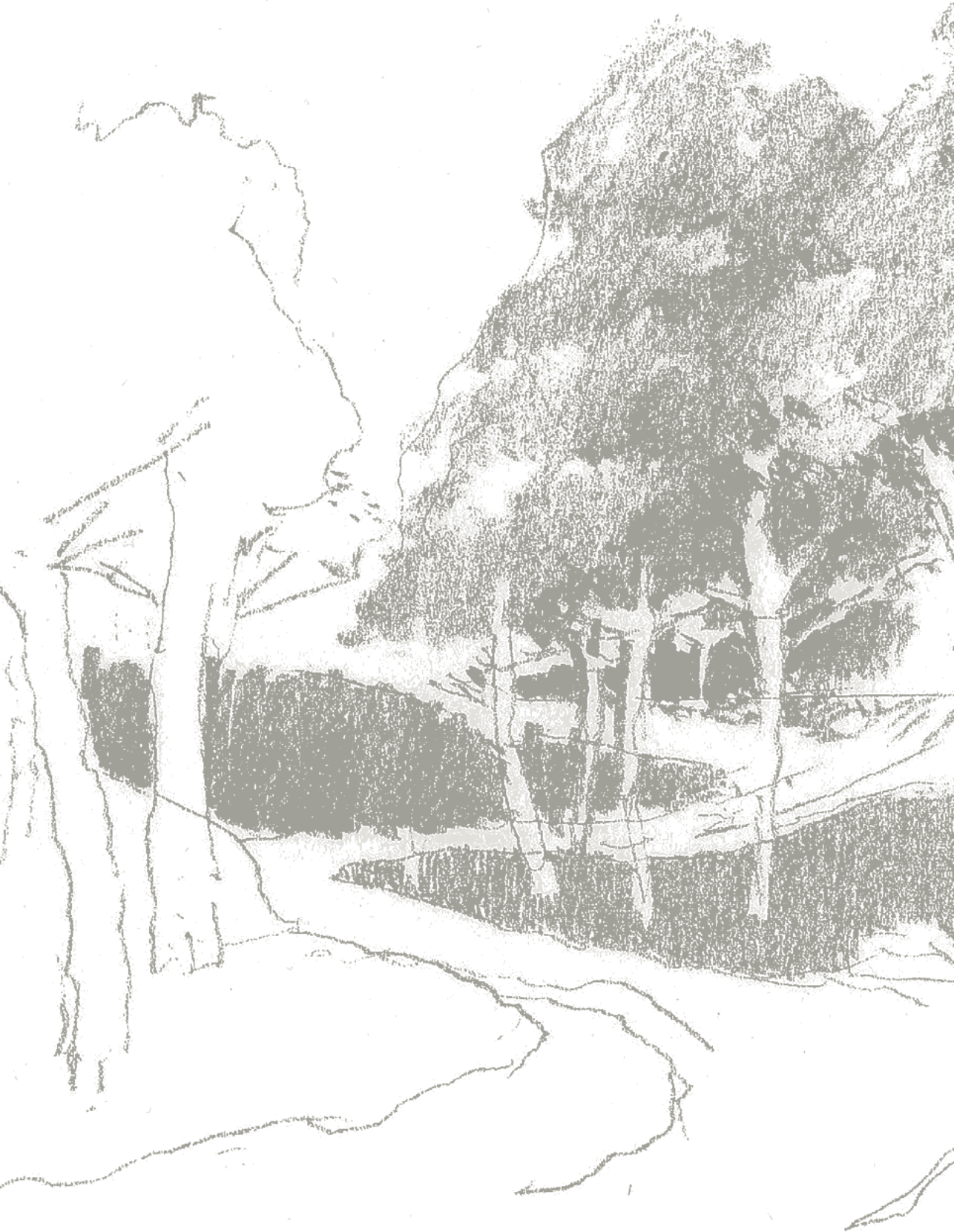
НАСКРІЗНІ РОЗДІЛИ

Історична топографія меморіального простору

Діти – жертви Бабиного Яру

The background of the page is a detailed charcoal or pencil sketch of a landscape. In the foreground, there are several thin, vertical lines representing tree trunks or a fence. The middle ground shows a dense line of trees with textured foliage. The background features more trees and a hazy, atmospheric sky. The overall style is expressive and somewhat somber, fitting the theme of the document.

ДОДАТОК 2
ТЕМАТИЧНИЙ
ПЛАН ЕКСПОЗИЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЮ
ГОЛОКОСТУ

ПЕРЕДІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ

ІДЕОЛОГІЯ

Захід

- Християнство і християнсько-юдейські відносини
- Ідеологія Просвітництва (позитивне знання, ідеї соціальної інженерії)
- Расова теорія
- Націоналізм
- Секулярний антисемітизм
- Криза лібералізму, спричинена Першою світовою війною та Великою депресією

Німеччина

- Лютеранство і його ставлення до євреїв
- Німецький націоналізм
- Німецький антисемітизм
- Ідейна криза в Німеччині після поразки в Першій світовій війні

Україна

- Українські церкви та їхнє ставлення до євреїв
- Український соціалізм
- Більшовизм
- Ідейна криза в українському національно-визвольному русі після поразки Української революції 1917–1921 рр.
- Український націоналізм

Євреї

- Традиційна єврейська громада та її взаємини з навколишнім неєврейським соціумом
- Асиміляція
- Поширення ліберальних ідей

Сіонізм

Поширення соціалістичних і комуністичних ідей

Криза ортодоксального юдаїзму

ПОЛІТИКА

Захід

Імперіалізм і колоніалізм

Економічна та соціальна модернізація

Правова емансипація євреїв на Заході

Політичний антисемітизм XIX – початку XX ст.

Німеччина

Створення Німецької імперії

Німецька колоніальна політика

Модернізація в Німеччині

Політика стосовно євреїв у німецьких державах кінця XVIII – початку XX ст.

Політичний антисемітизм у Німеччині у XIX – на початку XX ст.

Україна

Політика стосовно євреїв у Габсбурзькій імперії кінця XVIII – початку XX ст.

Політика стосовно євреїв у Російській імперії кінця XVIII – початку XX ст.

Політика стосовно євреїв в УНР та Українській державі

Політика стосовно євреїв у радянській Україні та СРСР у 1918–1941 рр.

Антисемітизм на українських землях XVII – першої половини XX ст.

Євреї

Інтеграція євреїв до європейських суспільств наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Інтеграція євреїв до німецького суспільства наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Євреї на українських землях XVII – початку XX ст. як частина східно-європейської єврейської спільноти

Євреї в австро-угорському суспільстві

Євреї в російському суспільстві

Євреї в міжвоєнному радянському суспільстві

ІСТОРИЯ ГОЛОКОСТУ

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЄВРЕЇВ ТРЕТИМ РАЙХОМ

Ставлення до євреїв в ідеології націонал-соціалізму

Довоєнні переслідування та обмеження євреїв у Німеччині

Створення гетто для євреїв на окупованих польських землях

Масові розстріли євреїв на окупованих територіях СРСР і Сербії. Ескалація політики переслідувань до тотального вбивства

Бабин Яр

Тотальне вбивство євреїв у таборах смерті

ДОЛЯ ЄВРЕЇВ ПОЗА МЕЖАМИ НАЦИСТСЬКОГО ПАНУВАННЯ

Захід

Ставлення до євреїв в ідеології та етнонаціональній політиці централь-ноєвропейських держав у міжвоєнний період

Передвоєнні переслідування та обмеження євреїв у країнах Центральної Європи (насамперед у Румунії та Польщі)

Депортації та геттоїзація євреїв у Румунії й на окупованих нею територіях СРСР під час Другої світової війни

Утиски та депортації до нацистських таборів смерті євреїв із країн – союзниць і сателітів Райху (Болгарія, Франція, Словаччина, Данія, Італія, Угорщина, Японія), здійснювані під німецьким впливом

Переслідування та вбивства євреїв під час Другої світової війни у Хорватії

Ставлення до євреїв в ідеології й політиці національно-визвольних рухів під час Другої світової війни

Євреї й литовські та польські незалежницькі збройні формування під час та після Другої світової війни

Переслідування євреїв у повоєнній Польщі

Вільний світ і Голокост – політика та пропаганда

Україна

Депортації євреїв у СРСР у перші роки Другої світової війни з окупованих ним територій

Ставлення до євреїв в ідеології та політиці українського національно-визвольного руху в 1930–1940-х роках

Євреї й українські незалежницькі збройні формування під час та після Другої світової війни

Єврейське питання в радянській ідеології та пропаганді під час Другої світової війни

Євреї і радянський партизанський рух

Переслідування євреїв у повоєнному СРСР

Євреї

Євреї в гетто і трудових таборах

Євреї в концтаборах і таборах смерті

Єврейський опір

Євреї у збройних силах країн – учасниць Другої світової війни, а також у незалежницьких формуваннях

Євреї в Червоній армії

Євреї у Війську Польському

Євреї у Вермахті

Євреї в Угорській армії

Євреї в радянських, польських та єврейських партизанських загонах

Євреї в УПА

Суспільно-політична активність євреїв під час Голокосту

Євреї в суспільному житті країн – учасниць Другої світової війни

ГОЛОКОСТ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ НАСИЛЬСТВА

Світ

Голокост у контексті історії Другої світової війни

Голокост у контексті історії тоталітаризмів ХХ ст.

Голокост і геноциди ХІХ – початку ХХІ ст.

Голокост у контексті масового насильства другої чверті ХХ ст.

Німеччина

Голокост у контексті німецько-радянської війни

Голокост у контексті нацистської східної політики

Голокост у контексті історії німецького окупаційного режиму

Голокост у контексті нацистських геноцидів і масових переслідувань

Україна

Голокост у контексті насильницької радянської модернізації, руйнування традиційного суспільства та його засадничих моральних норм

Голокост у контексті радянських геноцидів і масових переслідувань

Голокост у контексті національної політики ОУН і ОУН(р) та національних чисток УПА

Євреї

Ультраправі єврейські рухи середини ХХ ст.

Єврейська вимушена співпраця в Голокості: юденрати і єврейська поліція порядку

НАСЛІДКИ ГОЛОКОСТУ

Захід

Вплив Голокосту на створення постмодерного ліволіберального суспільства

Вплив Голокосту на повоєнні процеси у християнських деномінаціях

Вплив Голокосту на повоєнний розвиток міжнародного законодавства

Пам'ять про Голокост – світові практики

Німеччина

Вплив Голокосту на формування сучасного німецького суспільства

Пам'ять про Голокост – німецький досвід

Україна

Голокост у контексті етнонаціональної політики, міжетнічних відносин та антисемітизму в повоєнному СРСР та Україні

Голокост у контексті етнонаціональної політики, міжетнічних відносин та антисемітизму в незалежній Україні

Пам'ять про Голокост у СРСР

Пам'ять про Голокост у незалежній Україні

Євреї

Голокост і закінчення східноєвропейського періоду єврейської історії

Голокост та створення Держави Ізраїль

Голокост в ідеології сучасного ізраїльського суспільства

Фактор Голокосту в сучасному єврейському світі

Вплив Голокосту на повоєнні процеси в юдаїзмі

Фактор Голокосту в повоєнній історії євреїв СРСР та України

Фактор Голокосту в історії євреїв у незалежній Україні

Пам'ять про Голокост в Ізраїлі

Пам'ять про Голокост в єврейській діаспорі

ГОЛОКОСТ І МОРАЛЬНИЙ ВИБІР

Голокост як зіткнення традиційної й модерної етики

Голокост і проблема особистого вибору та свободи волі

Християнські церкви під час Голокосту

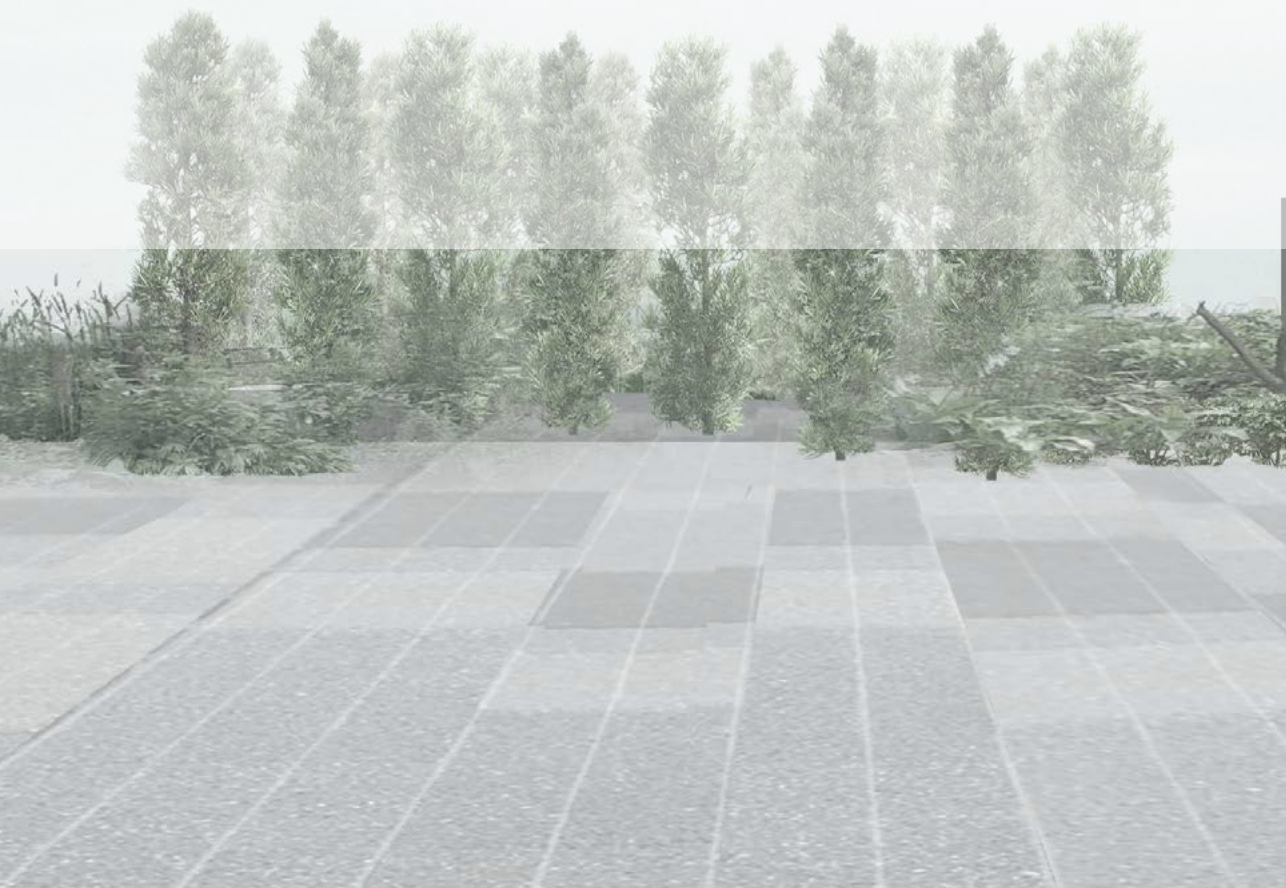
Позиція та чин релігійних діячів на українських землях під час Голокосту

Поведінка неєврейського населення під час Голокосту: суспільно-політичні та особисті чинники

Поведінка неєврейського населення України під час Голокосту

ДОДАТОК 3

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ

Тоталітаризм

Концепція розуміє «тоталітаризм» як ідеологію, політичну та суспільну практику, що мають за усвідомлену довгострокову позитивну мету і практично реалізують створення суспільства (тоталітарна держава) або суспільних структур (тоталітарна партія, тоталітарна секта), в яких здійснюється централізоване, організоване та уніфіковане керівництво та контроль за всіма проявами ментального та фізичного життя суспільства загалом, його структурних одиниць та окремих членів. Основними ознаками тоталітарного суспільства є:

- єдина всеосяжна ідеологія;
- уніфікована мораль, у якій вищою цінністю проголошуються інтереси відповідної тоталітарної структури;
- централізована агресивна пропаганда;
- уніфікована система освіти;
- уніфікована історична пам'ять;
- централізована система управління, в якій адміністративний апарат підпорядкований ідеологічному керівництву, що його здійснює єдина правляча партія;
- брак реальних демократичних процедур та розподілу влади;
- постійний системний цілеспрямований терор проти власних громадян із боку силових структур, керованих правлячою партією;
- централізоване керівництво та контроль над економікою.

Класичними прикладами тоталітарних держав є нацистський Райх, Радянський Союз та інші комуністичні держави.

Голокост

Попри те, що Голокост посідає важливе місце в сучасних історичних студіях (насамперед західноєвропейських та американських), світова історіографія не дає однозначної відповіді на питання про його зміст, періодизацію та причини, адже вони залежать від кута погляду на це історичне явище. Ситуацію ускладнює те, що сам термін «Голокост» почали вживати лише у 1950-х роках, тобто вже після закінчення подій, які він мав описувати. Але навіть ті терміни, які почали застосовувати ще під час Другої світової війни (Хурбан – Руїна,

Шоа – Катастрофа), так само, власне, як і Голокост (Усеспалення), мають не так раціональне, як емоційне забарвлення, а отже, дають можливість наповнити їх доволі широким змістом.

Концепція трактує Голокост насамперед як ідеологічно зумовлене, організоване та цілеспрямоване масове вбивство євреїв упродовж Другої світової війни нацистською Німеччиною за допомогою її союзників і пособників, під час якого було системно вбито близько 6 млн європейських євреїв.

Концепція вживає термін «Голокост в Україні» також для позначення масового вбивства євреїв нацистами на українських землях. При цьому автори не поділяють прагнення надати терміну «Голокост» всеосяжного змісту як шляхом використання термінів «Голокост ромів» для визначення нацистського геноциду ромів та «український Голокост» для визначення Голодомору, так і шляхом включення до змісту власне Голокосту масових переслідувань і вбивств нацистською Німеччиною інших етнічних, релігійних і соціальних груп: сінті й ромів, слов'ян, свідків Єгови, людей із ментальними розладами, гомосексуалів.

Таке вузьке визначення терміна «Голокост» має надати якомога точнішу дефініцію. При цьому Концепція не намагається представити Голокост як виняткове історичне явище, а навпаки, розглядає його, за всієї його безпрецедентності, як універсальний символ усіх геноцидів новітньої доби.

Геноцид

Термін «геноцид» так само, як і термін «Голокост», є штучним і створений для позначення групи явищ, які постфактум визнано однорідними. На додаток він, крім суто історичного, має політичне і юридично-правове наповнення, що ускладнює його коректне вживання і віднесення до нього тих чи тих історичних явищ. Попри всі зазначені складнощі, він є поширеним у суспільному дискурсі, тому використання його в цій Концепції є цілком доречним.

У розумінні явища геноциду автори Концепції беруть за основу Конвенцію ООН «Про запобігання та покарання за злочин геноциду» від 9 грудня 1948 р. Разом із тим, слід пам'ятати, що початкове визначення цього явища, наведене у 96-й Резолюції Генеральної асамблеї ООН «Злочин геноциду» від 11 грудня 1946 р., було ширшим за своїм змістом. Загальновідомо, що подальше звуження змісту цього явища відбулося винятково під тиском політичних чинників. Тому автори Концепції вважають слушним повернутися до початкового визначення і розуміють під геноцидом ідеологічно зумовлену відмову у праві на існування цілих людських груп, що тягне за собою дії, які чиняться з метою знищити, повністю або частково, певну національну, етнічну, расову, релігійну, політичну чи іншу групу. До таких дій належать насамперед убивство членів такої групи та навмисне створення для певної групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне її знищення.

Зважаючи на значення Голокосту для історії та історичної пам'яті багатьох країн і народів, а також для становлення сучасного погляду на явище геноциду, автори Концепції вважають коректним і продуктивним розглядати його як універсальний символ усіх геноцидів.

Терор

У межах цієї Концепції «терор» та пов'язані з ним терміни «терористична діяльність» і «тероризм» автори тлумачать не як кримінально-правові, а як соціально-політичні явища, що мають конкретно-історичне наповнення. При цьому «терор» розглядається як політика, метою якої є досягнення певної поведінки з боку держави або суспільної групи завдяки їх залякуванню, а «терористична діяльність» (або «тероризм») як конкретні дії з утілення такої політики.

Інструментами терору є індивідуальні або масові вбивства, репресії, переслідування та утиски громадян певної держави чи представників певної суспільної групи або загроза таких дій. Мотивами обрання жертв терору є не їхні конкретні вчинки, а сам факт належності до певної категорії. Суб'єктом терору може виступати держава та недержавні структури, а також квазідержавні утворення та недержавні структури, які діють за неофіційної підтримки держави.

Терор із боку держави, спрямований на залякування підвладного населення, може передбачати повне знищення певних груп цього населення. Таке знищення зазвичай є окремою метою державної політики. Знищення євреїв було метою нацистської політики, але разом із тим слугувало залякуванню слов'янського населення на окупованих східних територіях. Знищення заможного селянства («куркулів») було метою радянської політики, але водночас давало змогу залякувати все селянство.

Терор із боку держави може мати також міждержавний характер, як-от взаємне цілеспрямоване бомбардування міст учасниками Другої світової війни.

Терор із боку недержавних організацій може набувати різного характеру та спрямовуватися на залякування певної держави (її керівництва чи всього населення) або окремих суспільних груп (соціальних чи політичних), визначених як ворожі суб'єктом терору.

Соціально-революційний терор проти власних держав учиняли ліві політичні партії (анархісти, есери тощо). Національно-визвольний терор проти певних держав та їхнього населення здійснювали ОУН у міжвоєнній Польщі, ІРА у Великій Британії, єврейські сіоністські терористичні організації Іргун і Лехі у підмандатній Палестині. Терористичні складові мала боротьба радянських, українських та польських партизанських і підпільних груп проти нацистських та радянських окупантів під час і після Другої світової війни.

Терором із боку недержавних організацій та неорганізованих груп проти бездержавного мирного населення були єврейські погроми, а також погроми поміщиків під час революцій у Російській імперії, акції УПА та Армії Крайової проти, відповідно, польського та українського населення під час українсько-польського конфлікту на Волині, акції палестинських терористичних організацій в Ізраїлі.

Нація та націоналізм

У меморіальному комплексі, присвяченому насамперед масовому насильству, що здійснювалося за етнічною та расовою ознаками, не можна обійтися без поняття, що описують етнічність, її прояви та властивості. Завдання ускладню-

ється тим, що світ переживає нині другий етап модернізації, що, зокрема, характеризується змінами в характері сталих соціальних груп. Якщо модерна доба привела до заміщення конфесійних і станових спільнот етнонаціональними, то доба постмодерну прагне до заміщення останніх єдиною загальнолюдською спільнотою. Разом із тим, незалежно від суб'єктивного ставлення до тих чи тих суспільних ідеалів, поділ людства за етнічною (так само як конфесійною та расовою) ознакою досі зберігається і суттєво впливає на колективну поведінку та колективну свідомість. Тому під час реконструкції певних історичних і сучасних реалій неможливо абстрагуватися від такого поділу без загрози істотно викривити реальну картину суспільного життя.

У Концепції термін «нація» вжито у двох значеннях:

- політична нація – спільнота всіх громадян певної держави;
- етнічна нація – спільнота осіб, що відносять себе до певної етнічної групи.

Відповідно «націоналізм» розглядається в Концепції як ідеологія, що виходить із факту та бажаності поділу людства на окремі нації, та як політичний рух за національні права і за здобуття, утвердження та посилення власної суверенної національної держави. При цьому націоналізм може мати як етнічний, так і громадянський характер. У першому випадку це насамперед рух за політичне самовизначення певної етнічної спільноти, у другому – рух за самовизначення певної територіальної спільноти на основі культури етнічної спільноти, яка домінує кількісно або політично. Націоналізм може мати визвольний або імперіалістичний характер, сповідувати різні форми політичної та економічної організації держави і суспільства, використовувати різні методи боротьби за досягнення власних цілей.

Етнічна історична пам'ять

Щодо етнічно зумовленого погляду на певні суспільні проблеми, зокрема етнічної історичної пам'яті, автори Концепції виходять із таких положень:

- по-перше, йдеться про погляди, притаманні відносній більшості осіб, які ідентифікують себе з певною етнічною спільнотою;
- по-друге, усередині кожної етнічної спільноти сьогодні існує певна палітра моделей пам'яті;
- по-третє, певні моделі пам'яті про ті чи ті значущі події, зокрема й Голокост, що виникли та підтримуються всередині тієї чи тієї етнічної спільноти, може поділяти значна кількість осіб, які не ідентифікують себе як частину цих спільнот.

Ще одне питання стосовно етнічних спільнот, насамперед діаспорних меншин, пов'язане з формальною репрезентацією їхніх поглядів. Сьогодні в усьому світі від імені етнічних меншин виступають певні громадські організації, створені за етнічною ознакою. Зазвичай участь в активній діяльності та формуванні їхньої суспільної позиції бере менша частина представників такої етнічної спільноти. До того ж, позиції різних організацій із суспільно значущих питань часто-густо є різними. Попри це, через неможливість в інший спосіб почути спільний голос

членів певної етнічної спільноти на державному та суспільному рівнях позицію керівників таких організацій ототожнюють із колективною позицією відповідної спільноти.

Разом із тим, за всіх зазначених застережень, автори Концепції вважають можливим і потрібним у питаннях, пов'язаних із суспільно-політичними настроями, зокрема історичною пам'яттю, розглядати етнічні спільноти як колективних акторів.

Національний, етнічний

У цій Концепції термін «національний» ужито для опису явищ, пов'язаних із державою та політичною (громадянською) нацією. Для явищ, які стосуються певних соціальних груп, застосовано терміни «етнічний», «конфесійний». Термін «етнонаціональний» ужито для опису явищ, пов'язаних із суспільним життям етнічних спільнот. Термін «націоналістичний» – для опису явищ, пов'язаних із певною ідеологією. Нижче наведено приклади вживання зазначених термінів у відповідних контекстах:

- державна політика – етнонаціональна;
- спільноти, меншини – етнічні (та конфесійні, де це доречно);
- громадські організації – етнонаціональні;
- культура, життя – етнонаціональні;
- відносини – міжетнічні (та міжконфесійні, де це доречно);
- держава – національна;
- історія – національна;
- ідеологія – націоналістична;
- політичний рух – національно-визвольний (за змістом або ідеологією), націоналістичний (за ідеологією);
- політичні організації – націоналістичні (за ідеологією);
- історична пам'ять – національна (на рівні політичної нації), етнічна (конкретної етнічної групи);
- політика пам'яті – національна;
- модель пам'яті – національна (за поширенням або змістом), націоналістична (за змістом);
- заклади – національні.

Цивілізація

У Концепції «цивілізація» трактується як певна культурна єдність, хронологічно триваліша та географічно ширша за окрему культуру чи державу, як-от: християнська цивілізація, західна цивілізація, антична, єврейська, ісламська, просвіт-

ницька, а також менші цивілізації у їхньому складі: православна, католицька, протестантська, англосаксонська, російська, елліністична, ашкеназька тощо.

Цивілізаційний вибір є ширшим за ціннісний, адже цивілізація має своєю основою не лише певні громадянські та моральні цінності, а й комплексні уявлення про світ, людину, суспільство, якими такі цінності зумовлено.

При цьому жоден народ і жодна країна не приречені назавжди залишатися у складі певної цивілізації. Саме тому ми і можемо ставити питання про цивілізаційний вибір України.

Радянський, совєцький

Останнім часом поширюється використання терміна «совєцький» для опису явищ, пов'язаних із колишнім СРСР. Хоч би як ми ставилися до самого політичного режиму, потрібно визнати, що впродовж радянського панування в українській мові усталився повний спектр термінів, пов'язаний із ним, зокрема й «радянський». Це відрізняється від ситуації з короткочасним пануванням нацистського режиму в Україні, упродовж якого усталених українських аналогій німецьким назвам не з'явилося. Тож у тексті Концепції в контексті історії СРСР усюди вживається термін «радянський».

Колаборація, співпраця

У радянській історичній і політичній літературі для позначення організацій та окремих осіб, які в той чи той спосіб співпрацювали з нацистами під час Другої світової війни, використовували термін «пособники». В українській літературі часів незалежності поступово поширюється вживання в цьому контексті терміна «колаборація». Автори цієї Концепції виходять із того, що «пособництвом» за радянських часів називали занадто широке коло дій, зокрема звичайні способи виживання під час окупації, а також цей термін мав яскраво виражений оціночний характер і поєднувався в уяві зі зрадою. Що ж до терміна «колаборація», то його також пов'язують із поняттям державної зради. Проте оскільки ані до, ані під час, ані після Другої світової війни Україна не мала справжньої власної державності, а її землі були почергово захоплені та в насильницький спосіб включені до складу інших держав, не може у принципі йтися про державну зраду мешканців України. Автори Концепції вважають, що найбільш адекватним терміном для опису поведінки певних організацій та осіб за радянського, польського, нацистського та інших режимів є «співпраця». Чи мала вона злочинний характер, залежить від конкретних дій, а не від факту співпраці як такого.

Разом із тим, потрібно брати до уваги, що за умов панування тоталітарних режимів, які, з одного боку, впроваджували системні масові утиски, переслідування та вбивства за суб'єктивними, зокрема груповими, ознаками, а з іншого, – цілеспрямовано знищували будь-які структури громадянського суспільства, кожен мусив особисто обирати власну стратегію виживання. При цьому частиною організованого ідеологічного оброблення підвладного населення з боку цих режимів були цілеспрямовані дискредитація та руйнування будь-яких за-

гальнолюдських моральних норм та цінностей, піднесення чеснот, які слугували їхнім ідеологічним і політичним цілям. За таких умов окремій людині було дуже важко утриматися на межі, за якою прагнення до виживання перетворювалося на співпрацю у злочинах проти людяності.

Праведники, рятівники

Звання «Праведник народів світу» було запроваджено Яд Вашем у 1953 р. Його надають неєвреям, які рятували євреїв під час Голокосту. Але однією з обов'язкових умов для надання цього звання є підтвердження особистими свідченнями врятованих. Лише у виняткових випадках враховують свідчення документів, що підтверджують факт порятунку і його обставини.

Зважаючи на те, що в Україні, як і взагалі в колишньому СРСР, тема Голокосту перебувала під забороною, пошуки рятівників розпочалися лише після набуття незалежності. За час, що минув після війни, багато врятованих і рятівників відійшли у вічність. Отже, часто-густо було складно дотриматися умови особистого свідчення врятованого, а архівних документів збереглося дуже небагато.

Щоб виправити ситуацію та відзначити рятівників, які не підпадали під критерії Яд Вашем, у 1989 р. український фонд «Пам'ять Бабиного Яру» встановив почесне громадське звання «Праведник Бабиного Яру», а згодом звання «Праведник України» та «Діти Праведників». Однак оскільки ці почесні звання надавалися, фактично, одноосібними рішеннями засновника та очільника фонду Іллі Левітаса, далеко не всі дослідники та громадські діячі визнають справедливість їх присудження.

Водночас під час Другої світової війни, зокрема на українських землях, було врятовано не одних лише євреїв, а й представників інших груп, яких системно переслідували нацисти. Тож видається доцільним використовувати ширший за змістом термін «рятівники». Це, зокрема, дає змогу вийти взагалі за межі історії нацистських переслідувань та узагальнити образ усіх, хто рятував жертв геноцидів і масових переслідувань у новітні часи.

Рухи Опору

Під час Другої світової війни на теренах України діяли такі рухи Опору:

- український, або національний, або націоналістичний, або український самостійницький;
- радянський, або комуністичний;
- польський;
- єврейський.

Щодо двох перших відкритим залишається питання коректності назви.

Якщо виходити з ідеології зазначених рухів, то виникають певні проблеми. Не всі відгалуження українського руху Опору сповідували класичну націоналістичну ідеологію. Це стосується і формувань, очолюваних у різний час Т. Бульбою-

Боровцем, і формувань, створених бандерівською ОУН, у пізніший час їхньої діяльності. Так само й радянський рух Опору лише формально повністю перебував під керівництвом партійних структур. Насправді значна частина самодіяльного підпілля та, меншою мірою, партизанського руху, хоча й залишалася лояльною радянському режиму, але не сповідувала комуністичної ідеології.

Автори Концепції вважають, що в цьому випадку потрібно зважати на політичні цілі цих рухів. Слід іменувати їх «український» і «радянський», адже прагнули вони, відповідно, до створення української незалежної держави або відновлення держави радянської. Метою польського руху Опору було відновлення польської незалежної держави в довоєнних кордонах, а єврейського – порятунок євреїв, яких переслідували та знищували нацисти.

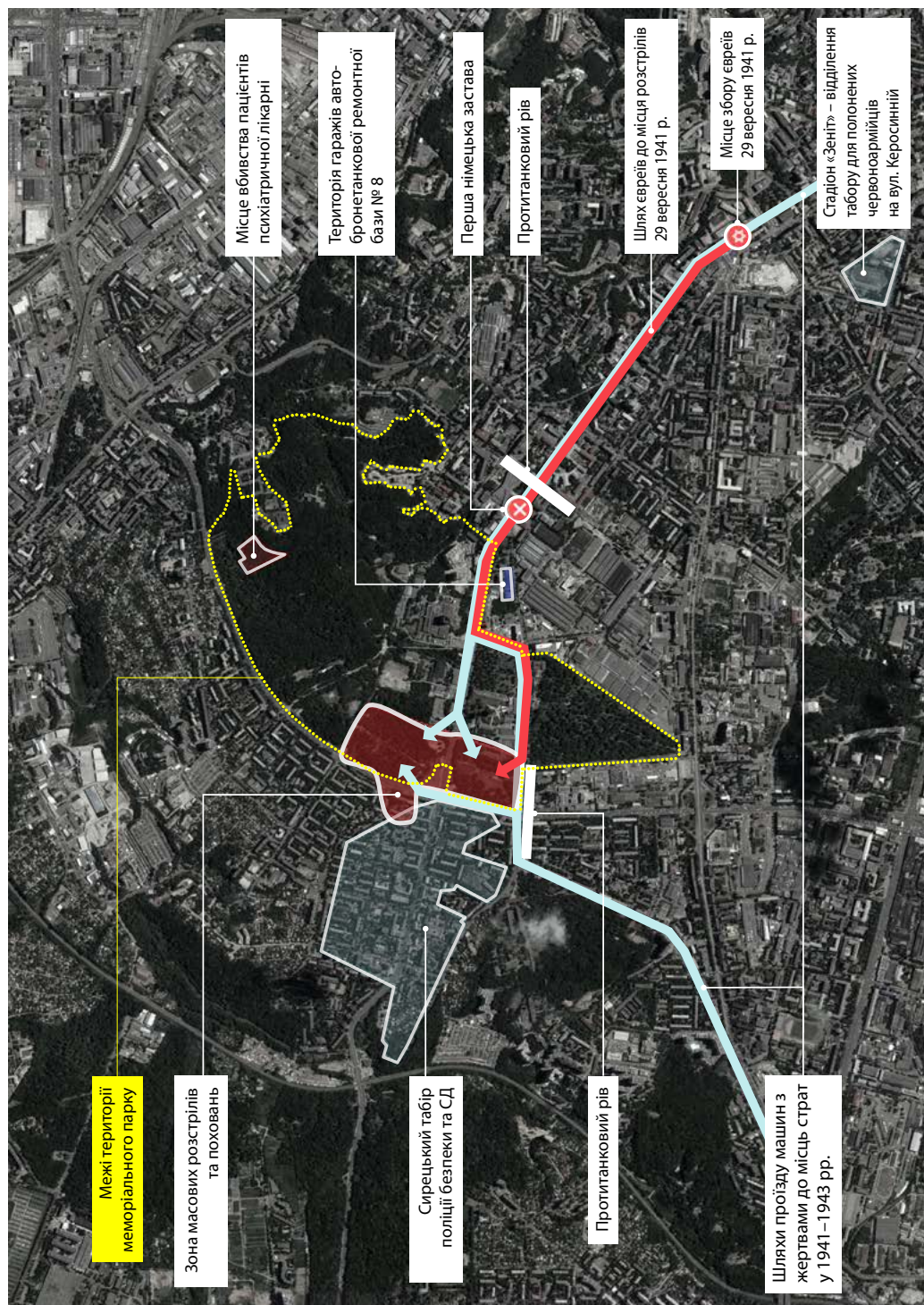
Що ж до того, чи не краще називати український рух Опору «національним», то питання стоїть в ідеологічній, а не у змістовій площині. Адже, надаючи йому таку назву, ми підкреслюємо, що польський і радянський рухи Опору національними, з українського погляду, не були, позаяк репрезентували інші держави. Проте на період Другої світової війни ані загальновизнаної Української держави, ані, відповідно, української політичної нації не існувало. Із тими ж державними утвореннями, що були/залишалися проголошеними (УНР, гетьманська держава, Українська держава уряду Я. Стецька), асоціювали себе лише окремі частини українського руху Опору. Отже, назва «національний» для українського руху Опору часів Другої світової війни має значною мірою ретроспективний та ідеологізований характер.

An aerial photograph of a university campus. In the upper left, a prominent white building with a central tower and a peaked roof stands out. The rest of the campus is a mix of various buildings, some with flat roofs, interspersed with trees. A large, dense forest of tall, thin trees occupies the lower half of the image. The overall scene is captured from a high angle, showing the layout of the campus and its integration with the natural environment.

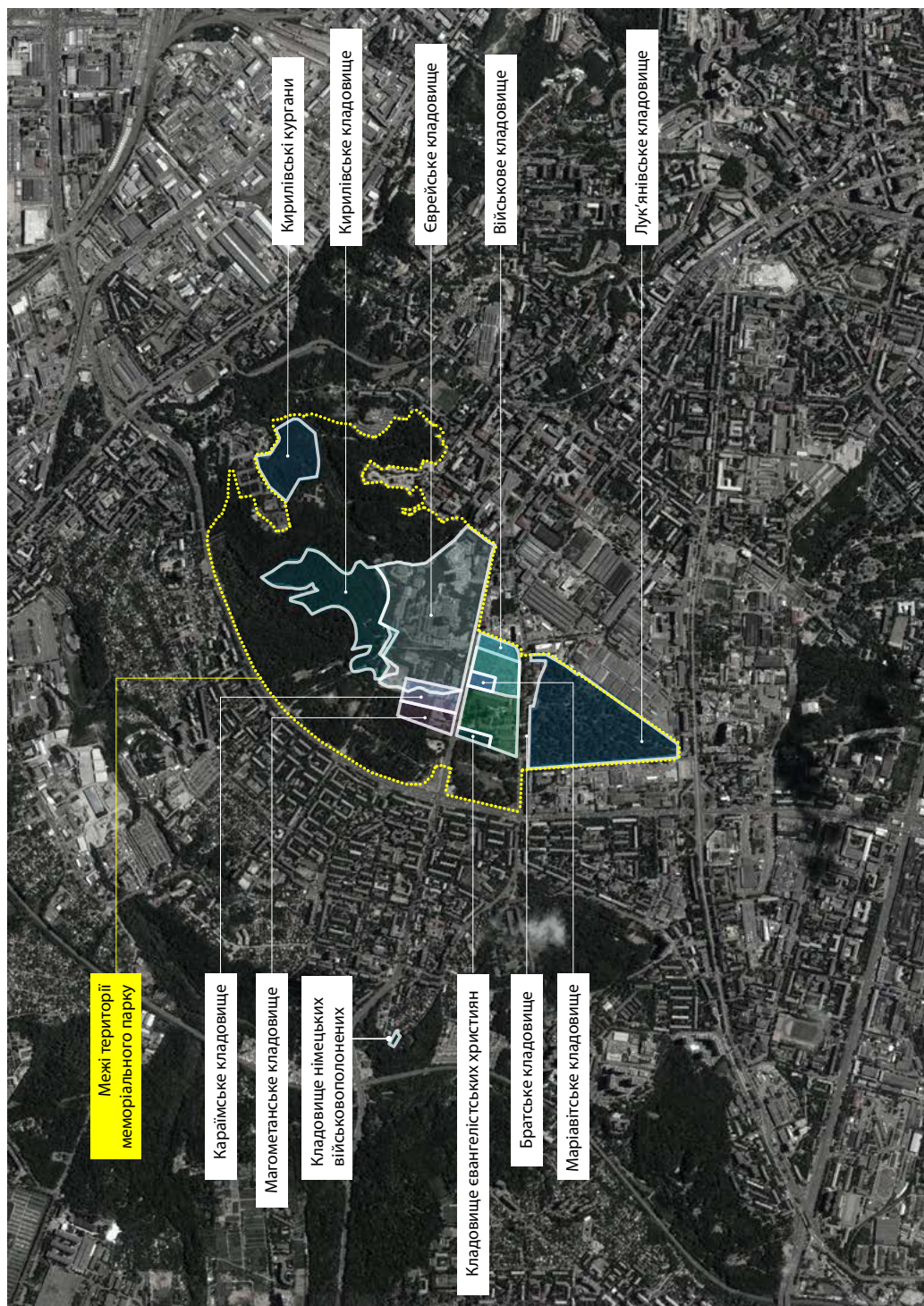
ДОДАТОК 4
ГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

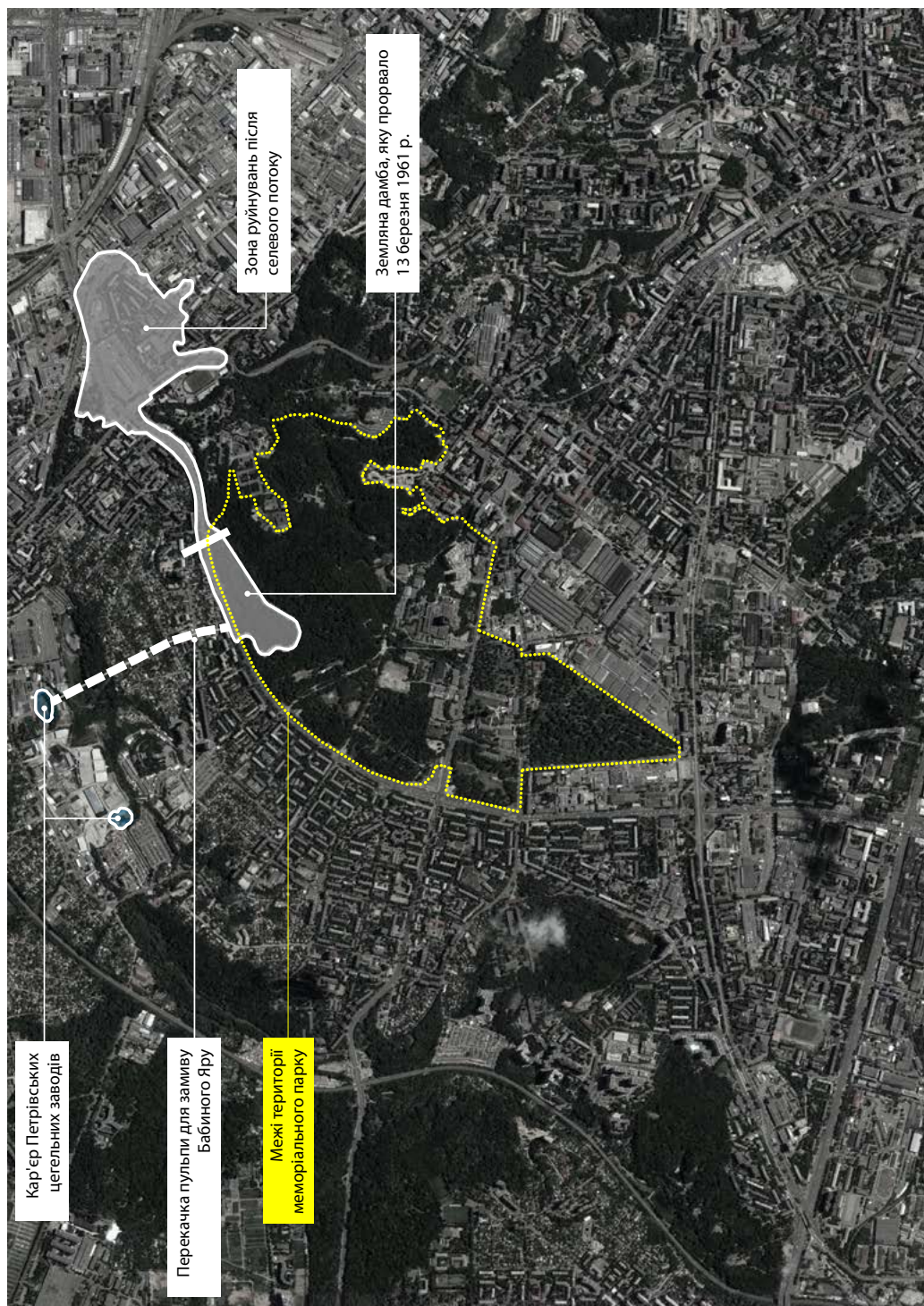
1. Територія масових розстрілів 1941–1943 рр.

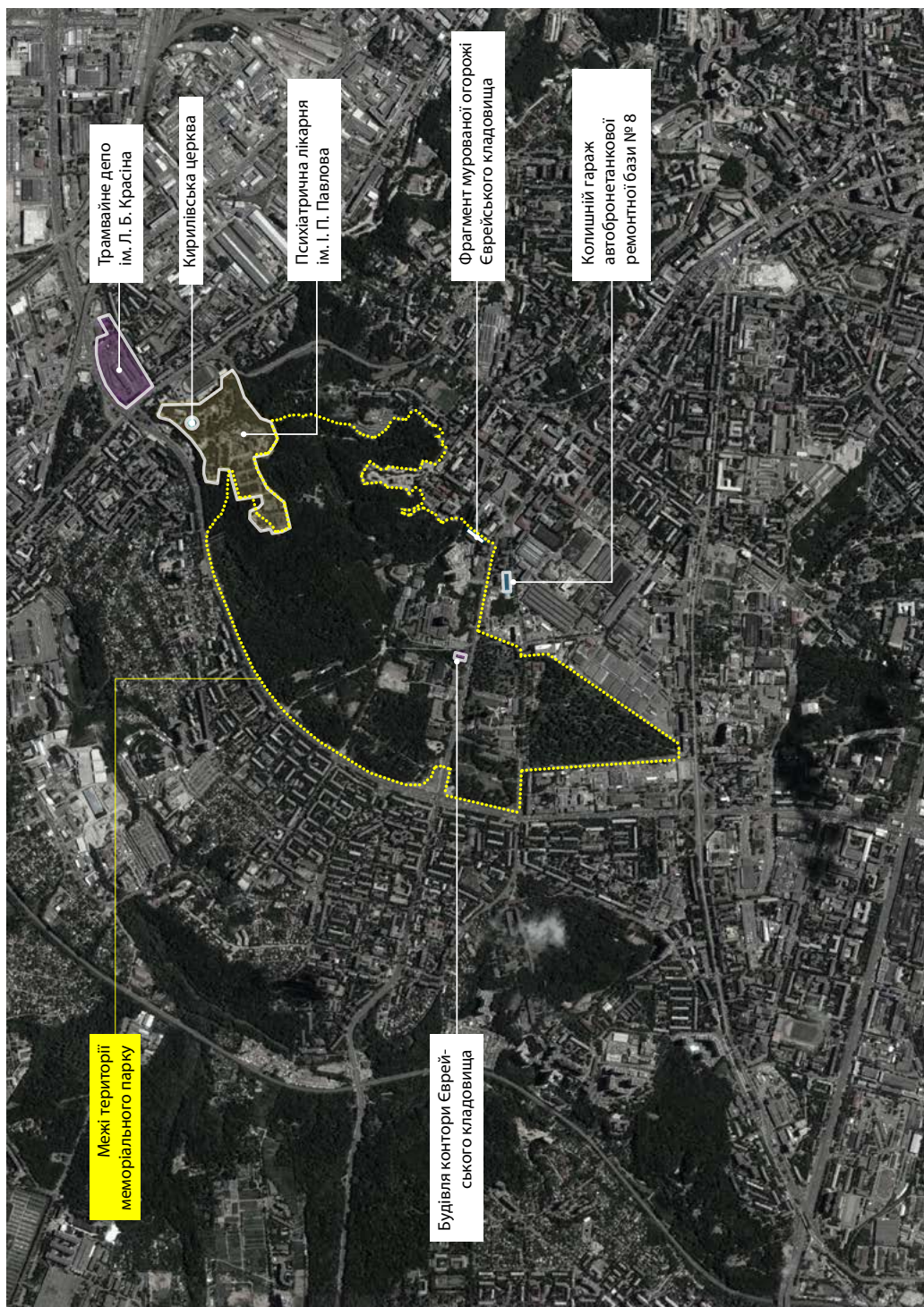
2. Території кладовищ

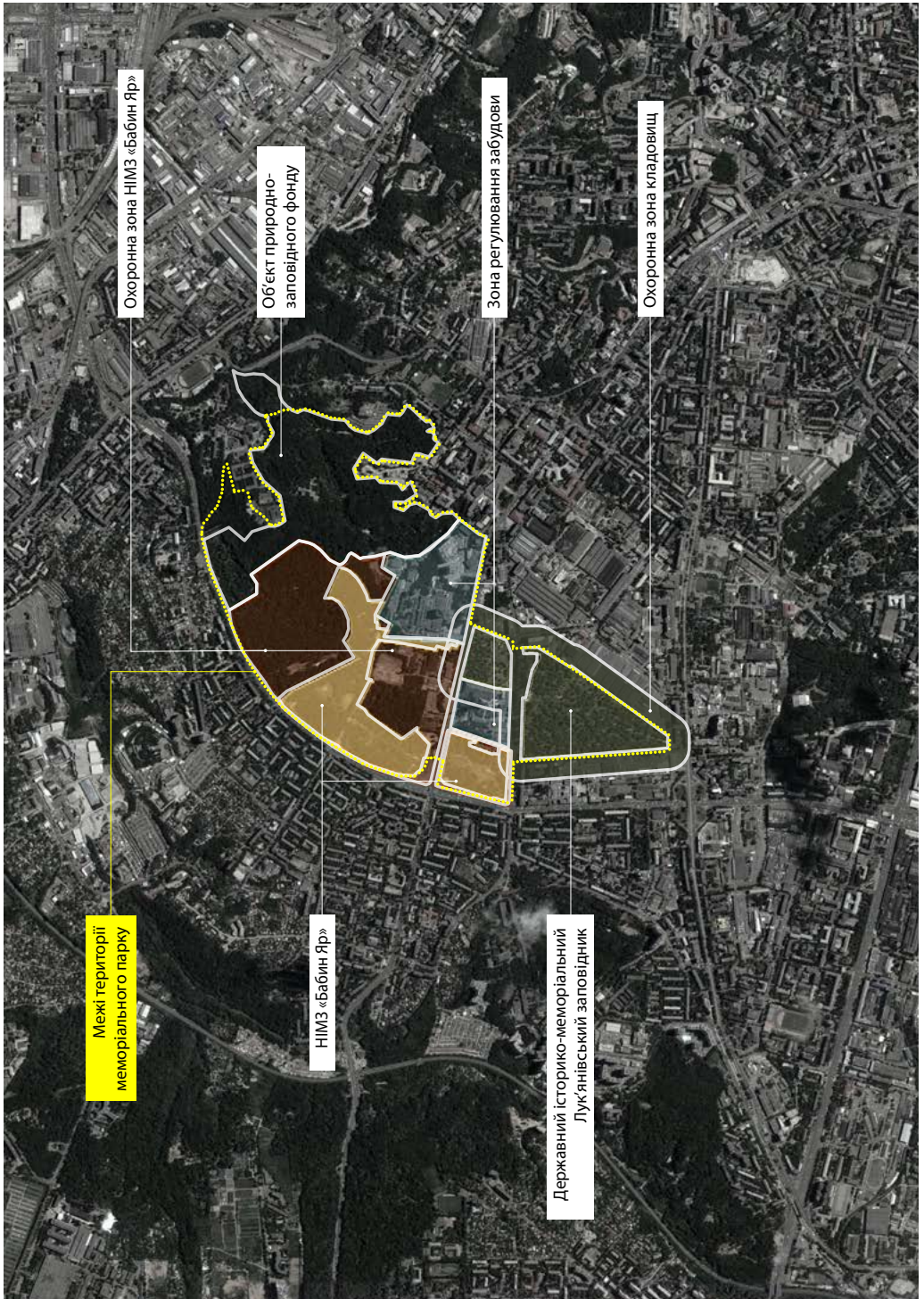
3. Куренівська трагедія 1961 р.

4. Історичні об'єкти

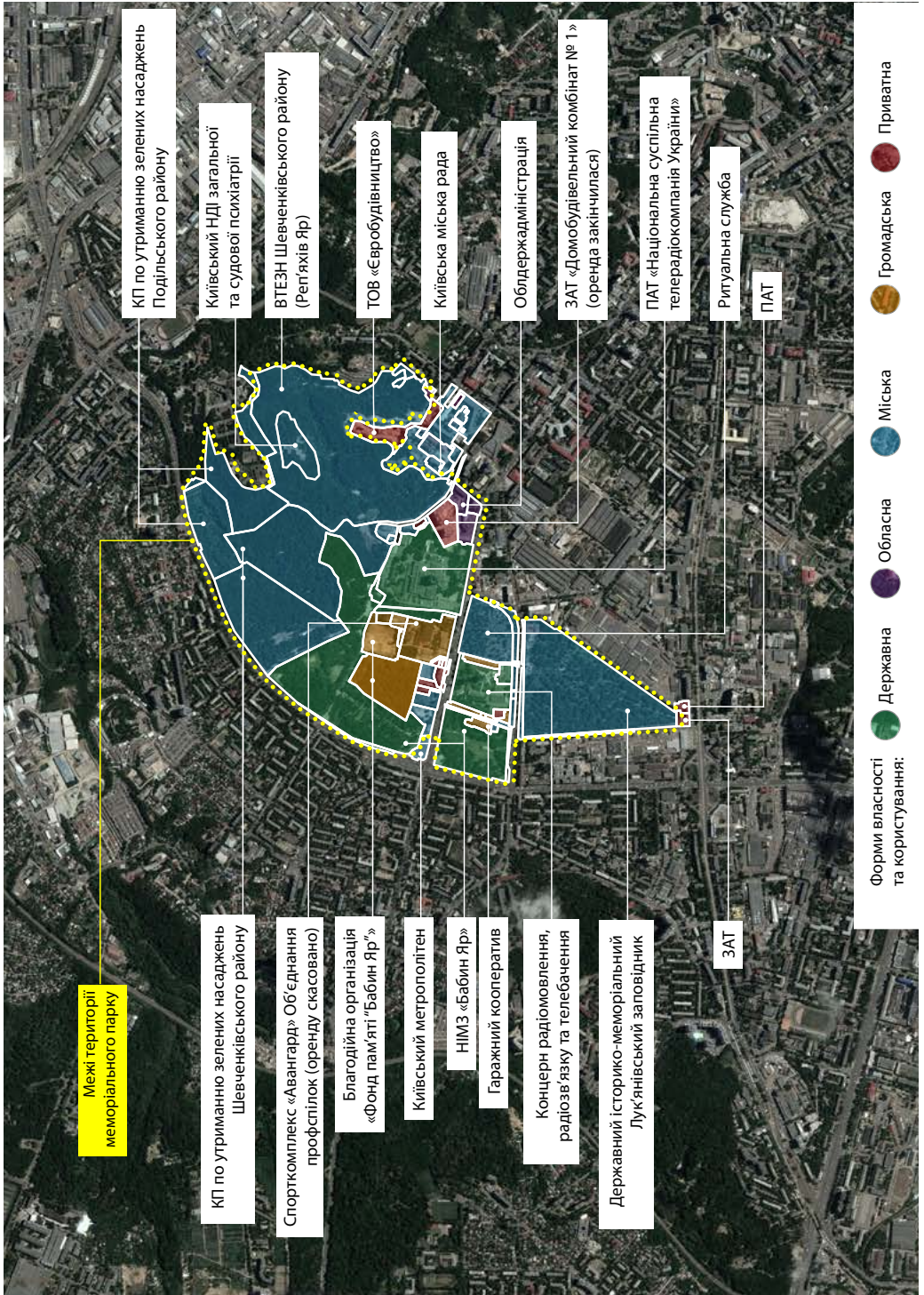
5. Охоронні зони

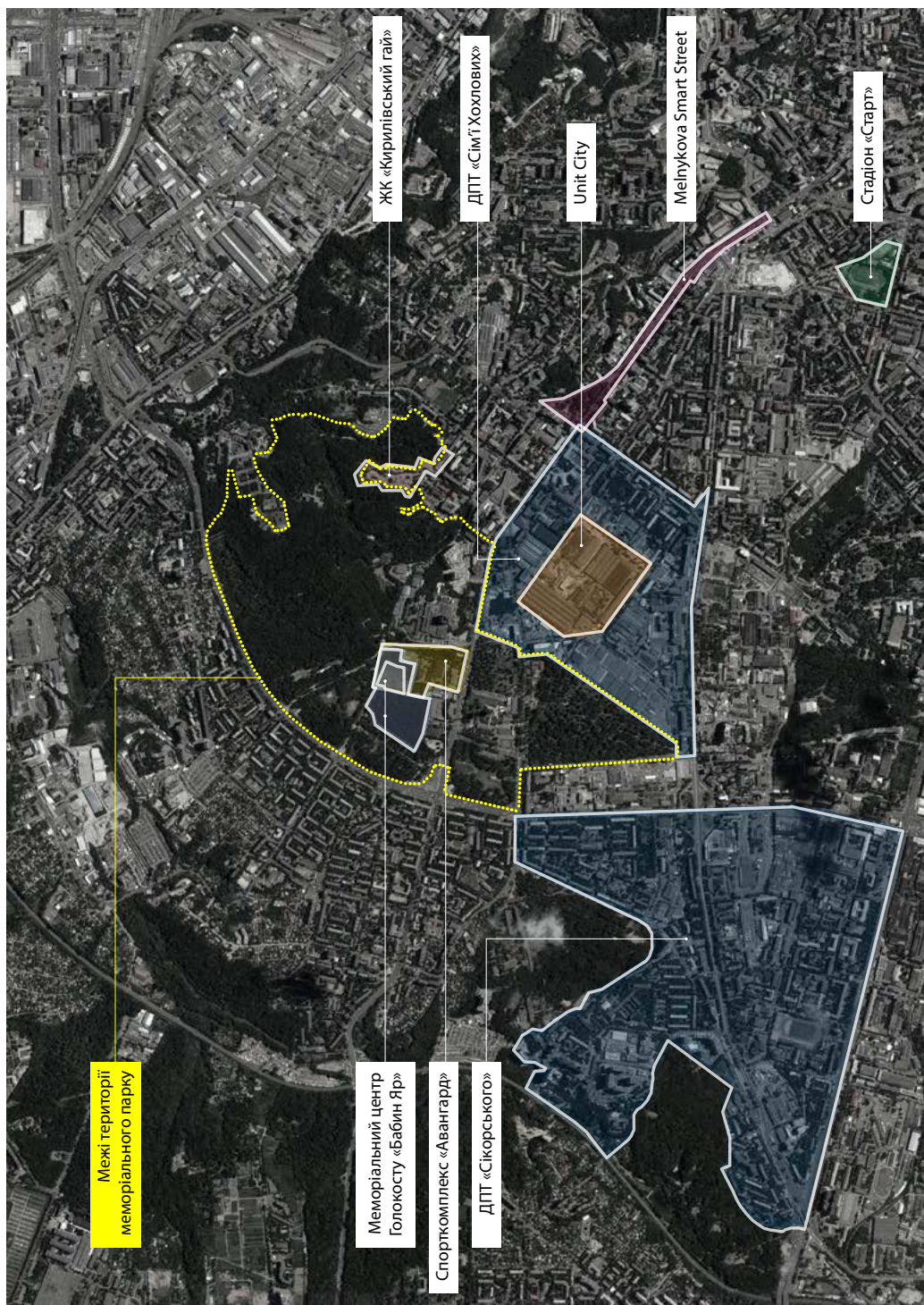
6. Функціональне зонування згідно з Генеральним планом Києва до 2020 р.

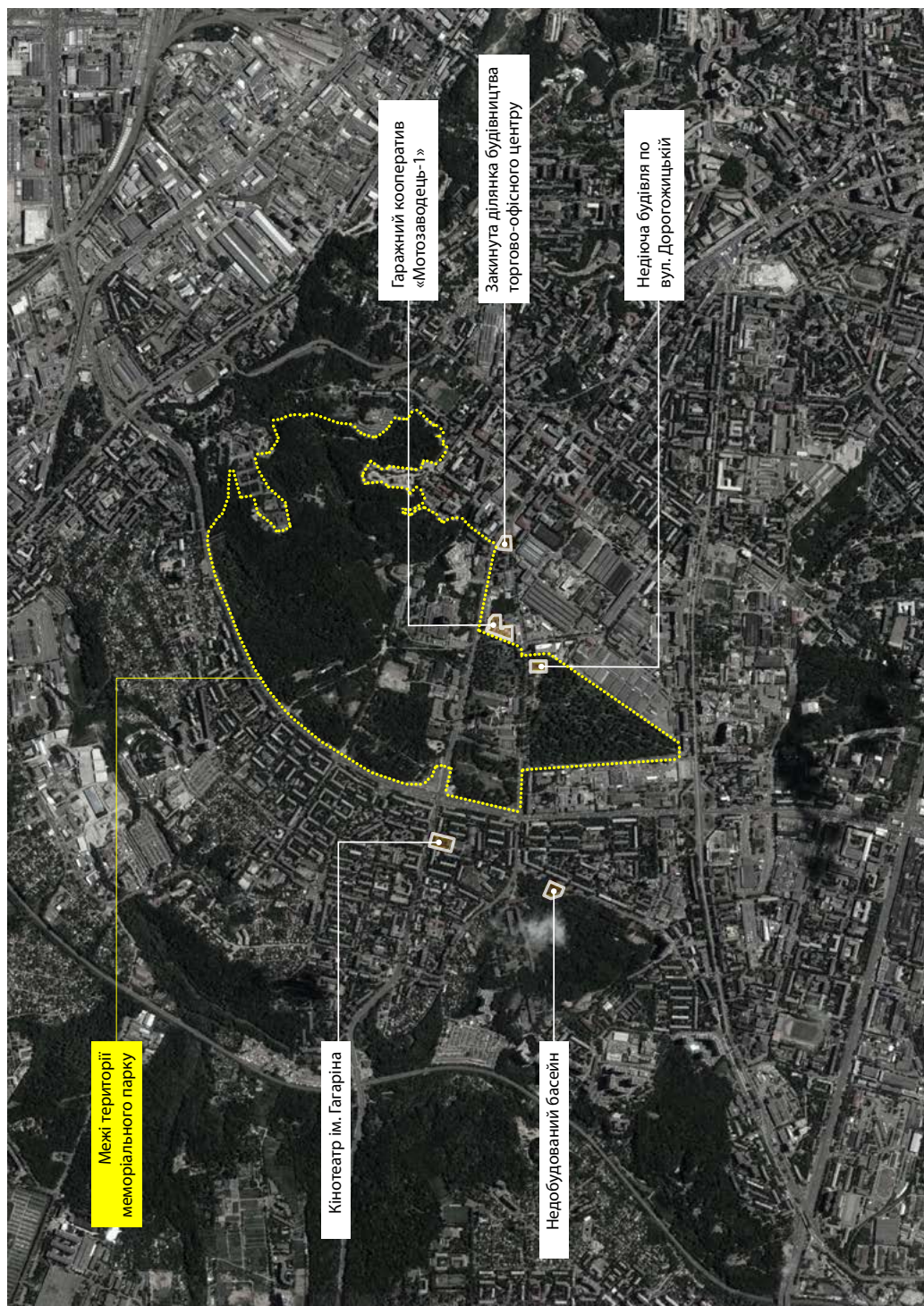
7. Юридичний статус земельних ділянок

8. Містобудівні проекти

9. Ділянки для зведення музею

Наукове видання

Авторський колектив:

Геннадій Боряк, Владислав Гриневич, Михайло Гутор, Наталія Кашеварова, Сергій Кот, Віктор Крупина, Фелікс Левітас, Олександр Лисенко, Віталій Нахманович, Тетяна Пастушенко, Іван Патриляк, Анатолій Подольський, Ігор Пошивайло, Олександра Сабецька, Володимир Сімперович, Михайло Тяглий, Андрій Шуляр, Вікторія Яременко

КОНЦЕПЦІЯ КОМПЛЕКСНОГО РОЗВИТКУ (МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ) БАБИНОГО ЯРУ З РОЗШИРЕННЯМ МЕЖ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «БАБИН ЯР»

Редакція друга, виправлена та доповнена

Редакторка
Олена Пазюк

Коректорка
Леся Кирпич

Дизайн і верстка
Ольга Ващевська